

Kashmir Series of Texts and Studies.

No. LII.

—>◊◀—
THE
TANTRALOKA

OF
ABHINAVA-GUPTA.
WITH COMMENTARY

BY

RĀJĀNĀKA JAYARATHA

EDITED

BY

PANDIT MADHUSŪDAN KAUL SHĀSTRĪ, M. A., M. O. L.

VIDYĀVĀRIDHI,
Superintendent Research Department,
His Highness' Government
JAMMU & KASHMIR,
SRINAGAR.

—>◊◀—
Published under the Authority of the Government of
His Highness Rājarājes'vara Mahārājādhirāja

S'ri MAHĀRĀJA HARISINGHJI BAHĀDUR,
G. C. I. E., K. C. V. O.,
MAHĀRĀJA OF JAMMU AND KASHMIR.

Volume X

BOMBAY:

PRINTED AT THE 'NIRNAYA SAGAR' PRESS.

1933. A. D.

श्रीसोमानन्दनाथप्रभृतिगुरुवरादिष्टसन्नीतिमार्गो
लब्ध्वा यत्रैव सम्यक्पटिमनि घटनामीश्वराद्वैतवादः ।
कश्मीरेभ्यः प्रसृत्य प्रकटपरिमलो रञ्जयन्सर्वदेशान्
देशेऽन्यस्मिन्नदृष्टो घुसृणविसरवत्सर्वेवन्द्यत्वमाप ॥ १ ॥
तरत तरसा संसारार्द्धि विधत्त परे पदे
पदमविचलं नित्यालोकप्रमोदसुनिर्भरे ।
विमृशत शिवादिष्टाद्वैतावबोधसुधारसं
प्रसभविलसत्सद्युक्त्यान्तःसमुत्प्लवदायिनम् ॥ २ ॥

ॐ

काश्मीर-संस्कृतग्रन्थावलिः ।

ग्रन्थाङ्कः ५२

श्रीतन्त्रालोकः ।

श्रीमन्महामाहेश्वराचार्यवर्य-श्रीमदभिनवगुप्तविरचितः ।

श्रीमन्महामाहेश्वराचार्य-श्रीजयरथकृतविवेकाख्यटीकोपेतः ।

ॐ

श्रीराजराजेश्वर-महाराजाधिराज-कश्मीरनरेन्द्र-श्रीहरिसिंहजी-
बहादुराज्ञया

रिसर्च-कार्यालयाध्यक्ष-पण्डित-मधुसूदनकौल-शास्त्रिणा
उद्दिष्टकार्यालयस्थेतरपण्डितसहायेन

संशोधनादिसंस्करणोत्तरं

संपाद्य

मुम्बय्यां 'निर्णयसागर' मुद्रणालये मुद्रापयित्वा प्राकाश्यमुपनीतः ।

दशमो भागः (आह्निकानि १६-२७)

संवत् १९९०.

काश्मीर-श्रीनगर

खैस्ताब्दः १९३३.

(अस्य ग्रन्थस्य सर्वे प्रकाशन-मुद्रापणाद्यधिकाराः प्रोक्तमहाराजवर्यैः

स्वायत्तीकृताः सन्ति)

(All rights reserved.)

Printed by Ramchandra Yesu Shedge, at the 'Nirnaya-sagar' Press,
26-28, Kolbhat Lane, Bombay.

Published by Pandit Madhusudan Kaul Shastri, M. A., M. O. L.
for the Research Department,
Jammu and Kashmir Government, SRINAGAR.

अथ

श्रीतन्त्रालोके

श्रीमन्महामाहेश्वराचार्याभिनवगुप्तविरचिते
श्रीजयरथकृतविवेकाख्यटीकोपेते

षोडशमाह्निकम् ।

प्रणमामि निखिलपाशप्रवाहसंभेदभेदबलभद्रम् ।
बलभद्रं प्राणाश्वप्रचारचातुर्यपूर्णबलम् ॥

इदानीं समयदीक्षानन्तरं भाविनीं पुत्रक-
दीक्षां निरूपयितुं द्वितीयार्धेन प्रतिजानीते
अथ पुत्रकत्वसिद्धौ

निरूप्यते शिवनिरूपितोऽत्र विधिः ।
तमेवाह

यदा तु समयस्थस्य
पुत्रकत्वे नियोजनम् ।

गुरुत्वे साधकत्वे वा

कर्तुमिच्छति दैशिकः ॥ १ ॥

तदाधिवासं कृत्वाह्नि

द्वितीये मण्डलं लिखेत् ।

सामुदायिकयागेऽथ

तथान्यत्र यथोदितम् ॥ २ ॥

सामुदायिकमेव यागं निरूपयति

षडष्टतद्विगुणित-

चतुर्विंशतिसंख्यया ।

चक्रपञ्चकमाख्यातं

शास्त्रे श्रीपूर्वसंज्ञिते ॥ ३ ॥

द्वात्रिंशत्तद्विगुणितं

श्रीमत्रैशिरसे मते ।

असंख्यचक्रसंबन्धः

श्रीसिद्धादौ निरूपितः ॥ ४ ॥

अत्र चोभयत्रापि त्रिशूलाब्जमेव मण्डल-
मुचितमित्याह

तस्माद्यथातथा यागं

यावच्चक्रेण संमितम् ।

पूजयेद्येन तेनात्र
त्रिशूलत्रयमालिखेत् ॥ ५ ॥

त्रिशूलत्रितये देवी-
त्रयं पर्यायवृत्तितः ।

मध्यसव्यान्यभेदेन
पूर्णं संपूजितं भवेत् ॥ ६ ॥

वर्तना मण्डलस्याग्रे
संक्षेपादुपदेक्ष्यते ।

आलिख्य मण्डलं गन्ध-
वस्त्रेणैवास्य मार्जनम् ॥ ७ ॥

कृत्वा स्नातो गुरुः प्राग्व-
न्मण्डलाग्रेऽत्र देवताः ।

बाह्यगाः पूजयेद्द्वार-
देशे च द्वारदेवताः ॥ ८ ॥

मण्डलस्य पुरोभागे
तदैशानदिशः क्रमात् ।

आग्नेय्यन्तं गणेशादीन्
 क्षेत्रपान्तान्प्रपूजयेत् ॥ ९ ॥
 गणपतिगुरुपरमाख्याः
 परमेष्ठी पूर्वसिद्धवाक्क्षेत्रपतिः ।
 इति सप्तकमाख्यातं
 गुरुपङ्क्तिविधौ प्रपूज्यमस्मद्गुरुभिः
 तत आज्ञां गृहीत्वा तु
 पुष्पधूपादिपूजितम् ।
 पूज्यमाधारशक्त्यादि
 शूलमूलात्प्रभृत्यलम् ॥ ११ ॥
 शिवान्तं सितपद्मान्ते
 त्रिशूलानां त्रये क्रमात् ।

पर्यायवृत्तित इति क्रमेण । अग्र इति एक-
 त्रिंशाह्निके । बाह्यगा देवता इति बाह्यपरिवारः ।
 पूर्वसिद्ध इति एतद्दर्शनावतारक आद्यो वि-
 च्छिन्नसंतानः, यस्तु अद्यतनः प्रतिनियतप्र-
 क्रान्तशास्त्रनिष्ठो विशिष्टो गुरुक्रमः, स न बाह्य-
 पूजायां पूज्य इत्यनेन कटाक्षितम्, यद्वा वि-

शिष्टायामेव गुरुपङ्क्तौ पूज्यायामेतदादीतरमपि
प्रपूज्यमिति । वागिति वागीश्वरी ॥

अत्रैव गुणप्रधानभावेन सभैरवस्य देवीत्रय-
स्यावस्थितिं दर्शयितुमाह

मध्यशूले मध्यगः स्या-

त्सद्भावः परया सह ॥ १२ ॥

वामे चापरया साकं

नवात्मा दक्षगं परम् ।

त्रिशूले दक्षिणे मध्य-

शृङ्गस्थो रतिशेखरः ॥ १३ ॥

स्यात्परापरया साकं

दक्षे भैरवसत्परे ।

वामे त्रिशूले मध्यस्थो

नवात्मापरया सह ॥ १४ ॥

स्यात्परे परया साकं

वामारे संश्व भैरवः ।

वाम इति मध्यापेक्षया । परमिति अन्यद्व-
शिष्टं रतिशेखरपरापरलक्षणम् । दक्षिण इति

साधकापेक्षया । दक्ष इति तत्रैव, अर्थादवशिष्टायामरायाम् । वाम इति साधकापेक्षयैव । पर इति अन्यस्मिन्नवशिष्टे वामारे । संश्र भैरव इति सद्भावभैरवश्चेत्यर्थः । चः पूर्वापेक्षया । येषां पुनः

‘स्यात्परे परया साकं वामारे संश्र भैरवः ।’

इत्यर्थं नास्ति, तैः पूर्वतो दक्षे भैरवसत्पर इत्येव योज्यम् ।

‘स्यात्परापरया साकं वामारे रतिशेखरः ।’

इत्येवं तु गतार्थत्वादुपेक्ष्यमेव । एवं मध्यशूले परायाः प्राधान्यं, दक्षिणे परापरायाः, वामे चापरायाः, इतरद्देवीद्वयं पुनरङ्गतया सर्वत्र पार्श्वयोरित्युक्तं स्यात् । एवमपि परादेव्या एव त्रिशूलत्रयेऽपि साक्षादवस्थानमन्ययोः पुनः श्लिष्टतया न तथा—इत्यन्यवैलक्षण्येन प्राधान्यात् तस्या एव सर्वगतत्वम् ॥

अत एवाह

इत्थं सर्वगतत्वे श्री-

परादेव्याः स्थिते सति ॥१५॥

यागो भवेत्सुसंपूर्ण-
स्तदधिष्ठानमात्रतः ।

एकशूलेऽप्यतो यागे
चिन्तयेत्तदधिष्ठितम् ॥ १६ ॥

अविधिज्ञो विधानज्ञ
इत्येवं त्रीशिकोदितम् ।

ततो मध्ये तथा दक्षे
वामे शृङ्गे च सर्वतः ॥ १७ ॥

लोकपालास्त्रपर्यन्त-
मेकात्मत्वेन पूजयेत् ।

परत्वेन च सर्वासां
देवतानां प्रपूजयेत् ॥ १८ ॥

श्रीमन्तं मातृसद्भाव-
भट्टारकमनामयम् ।

ततोऽपि भोगयागेन
विद्याङ्गं भैरवाष्टकम् ॥ १९ ॥

यामलं चक्रदेवीश्च
 स्वस्थाने पूजयेद्ब्रह्मिः ।
 लोकपालानस्त्रयुता-
 न्गन्धपुष्पासवादिभिः ॥ २० ॥
 पूजयेत्परया भक्त्या
 वित्तशाठ्यविवर्जितः
 ततः कुम्भास्त्रकलशी-
 मण्डलस्थानलात्मनाम् ॥२१॥
 पञ्चानामनुसन्धानं
 कुर्याद्द्वयभावनात् ।
 ये तु तामद्वयव्याप्तिं
 न विन्दन्ति शिवात्मिकाम् ॥२२॥
 मन्त्रनाडीप्रयोगेण
 ते विशन्त्यद्वये पथि ।

सुसंपूर्ण इति पूरणप्रधानत्वात् अस्याः । अत
 इति तदधिष्ठानमात्रेणैव यागस्य पूर्णतापत्तेः ।
 त्रीशिकाग्रन्थश्च बहुशो व्याख्यातचरः । स्वस्थान

इति अग्नीशादिरूपे । तत इति मण्डलपूजान-
न्तरम् । अद्वयभावनादिति अहमेव सर्वत्राव-
स्थित इत्येवंरूपात् । न विन्दन्ति इत्येवमद्वयप-
रामर्शानुदयात् ॥

तमेव मन्त्रनाडीप्रयोगमाह

स्वदक्षिणेन निःसृत्य

मण्डलस्थस्य वामतः ॥ २३ ॥

प्रविश्यान्येन निःसृत्य

कुम्भस्थे कर्करीगते ।

वह्निस्थे च क्रमेणेत्यं

यावत्स्वस्मिन्स्ववामतः ॥ २४ ॥

मूलानुसन्धानबला-

त्प्राणतन्तूम्भने सति ।

इत्थमैक्यस्फुरत्तात्मा

व्याप्तिसंवित्प्रकाशते ॥ २५ ॥

ततो विशेषपूजां च

कुर्यादद्वयभाविताम् ।

अन्येनेति दक्षिणेन । इत्थमिति उक्तेन दक्षिणवामाभ्यां निर्गमनप्रवेशलक्षणेन प्रकारेणेत्यर्थः । स्वामत इति अर्थात्प्रविशेत् । प्राणतन्तूमभने सतीति स्वात्ममण्डलादीनां परस्परस्य प्राणसंमीलना(या)मित्यर्थः, अन्यथा हि कथमैक्यस्फुरत्तात्मायं प्रयोगः सिद्ध्येदित्यर्थः ॥

नन्वत्रापि अद्वयभावेन कोऽर्थ इत्याशङ्क्याह

यच्छिवाद्वयपीयूष-

संसिक्तं परमं हि तत् ॥ २६ ॥

तेनार्घपुष्पगन्धादे-

रासवस्य पशोरथ ।

या शिवाद्वयतादृष्टिः

सा शुद्धिः परमीकृतिः ॥२७॥

ननु अर्घपुष्पादेः पूजायामुपयोगादस्तु नामैवं परमीकृतिः, पशोः पुनरनया कोऽर्थ इत्याशङ्कां गर्भीकृत्य मण्डलात्मैक्यानुसन्धानानन्तर्येणोद्विष्टं निवेद्यानां पशूनां विस्तारमभिधातुमाह

निवेदयेद्विभोरग्रे

जीवान्धातूंस्तदुत्थितान् ।

सिद्धानसिद्धान्ब्यामिश्रा-

न्यद्वा किञ्चिच्चराचरम् ॥२८॥

जीवन्तीति जीवाः पशवः । सिद्धानिति प-
क्कान् । न केवलं पश्वादि चरमेवात्र निवेद्यं, या-
वदचरमपीत्याह यद्वा किञ्चिच्चराचरमिति ॥ २८ ॥

जीवानिति बहुवचनाक्षिप्तं पशुबहुत्वम-
भिधत्ते

दृष्टप्रोक्षितसंद्रष्ट-

प्रालब्धोपात्तयोजितः ।

निर्वापितो वीरपशुः

सोऽष्टधोत्तरतोत्तमः ॥ २९ ॥

यथोत्तरं न दातव्य-

मयोग्येभ्यः कदाचन ।

शिवोपयुक्तं हि हवि-

र्न सर्वो भोक्तुमर्हति ॥ ३० ॥

उत्तरतोत्तम इति यथोत्तरमुत्कृष्ट इत्यर्थः ३०

ननु किमेवमस्य हविषो माहात्म्यं यत्सर्वो
न भोक्तुमर्हतीत्युक्तमित्याशङ्क्याह

यस्तु दीक्षाविहीनोऽपि
शिवेच्छाविधिचोदितः ।

भक्त्याश्नाति स संपूर्णः

समयी स्यात्सुभावितः ॥३१॥

भक्त्याशने हेतुः शिवेच्छाविधिचोदित इति ।
यदुक्तं

‘तस्यैव तु प्रसादेन भक्तिरुत्पद्यते नृणाम् ।’

इति । अत एव लौल्यादिना भुक्ते प्रत्यवायो
भवेदिति भावः ॥ ३१ ॥

एतदेव यथोद्देशं पञ्चष्टकं लक्षयति

दृष्टोऽवलोकितश्चैव

किरणेद्धृदगर्पणात् ।

प्रोक्षितः केवलं ह्यर्घ-

पात्रविप्रुड्भिरुक्षितः ॥ ३२ ॥

संद्रष्टा दर्शिताशेष-

सम्यक्पूजितमण्डलः ।

प्रालब्ध उक्तत्रितय-

संस्कृतः सोऽपि धूनयेत् ॥३३॥

कम्पेत प्रस्रवेत्स्तब्धः

प्रलीनो वा यथोत्तरम् ।

उपात्तो यागसान्निध्ये

शमितः शस्त्रमारुतैः ॥ ३४ ॥

योजितः कारणत्याग-

क्रमेण शिवयोजनात् ।

निर्वापितः कृताभ्यास-

गुरुप्राणमनोर्पणात् ॥ ३५ ॥

दक्षिणेनाग्निना सौम्य-

कलाजालविलापनात् ।

केवलमिति अवलोकनपरिहारेण । उक्तत्रितयसंस्कृत इति अवलोकनप्रोक्षणमण्डलदर्शन-लक्षणेन उक्तेन त्रितयेन संस्कृतः कृतसंस्कार इत्यर्थः । यथोत्तरमित्यवलोकने धूननं, प्रोक्षणे कम्पनं, मण्डलदर्शने प्रस्रवणं, यद्वा निश्चेष्ट-स्तरतमभावेन गलितनिखिलेन्द्रियवृत्तिश्च भवे-

दित्यर्थः । शस्त्रमारुतैरित्यत्र वेगवत्त्वप्रतिपाद-
नार्थं मारुतेन निरूपणम् । आत्मनश्च दक्षिणेन
प्राणाग्निना सौम्यस्यापानात्मनः पाशवस्य क-
लाजालस्य विलापनमवलम्ब्य प्राणमनोजयादौ
कृताभ्यासेन गुरुणा प्राणमनसोरर्पणात् पाश-
वप्राणाद्येकीकारेणावस्थानान्निवेदितो यः पशुः,
स निर्बीजकरणार्निर्वापित उच्यते इत्यर्थः ॥

एतदेव प्रपञ्चयति

तथाह्यादौ परं रूप-

मेकीभावेन संश्रयेत् ॥ ३६ ॥

तस्मादाग्नेयचारेण

ज्वालामालामुचाविशेत् ।

पशोर्वामेन चन्द्रांशु-

जालं तापेन गालयेत् ॥३७॥

नाभिचक्रेऽथ विश्राम्ये-

त्प्राणरश्मिगणैः सह ।

परो भूत्वा स्वशक्त्यात्र

जीवं जीवेन वेष्टयेत् ॥ ३८ ॥

स्वचित्सूर्येण संताप्य

द्रावयेत कलां कलाम् ।

ततो द्रुतं कलाजालं

प्रापथ्यैकत्वमात्मनि ॥ ३९ ॥

समस्ततत्त्वसंपूर्ण-

माप्यायनविधायिनम् ।

उन्मूलयेत संरम्भा-

त्कर्मबद्धममुं रसात् ॥ ४० ॥

तत उन्मूलनोद्वेष्ट-

योगाद्दामं परिभ्रमन् ।

कुण्डल्यमृतसंपूर्ण-

स्वकप्राणप्रसेवकः ॥ ४१ ॥

वामावर्तक्रमोपात्त-

हृत्पद्मामृतकेसरः ।

हृत्कर्णिकारूढिलाभा-

दोजोधातुं विलापितम् ॥ ४२ ॥

शुद्धसोमात्मकं सार-

मीषल्लोहितपीतलम् ।

आदाय करिहस्ताग्र-
सदृशे प्राणविग्रहे ॥ ४३ ॥

निःसृत्य झटिति स्वात्म-
वाममार्गेण संविशेत् ।

आप्याययन्नपानारूय-
चन्द्रचक्रहृदम्बुजे ॥ ४४ ॥

स्थितं तद्देवताचक्रं
तेन सारेण तर्पयेत् ।

इह तावदात्मनि निग्रहादिसामर्थ्यान्यथानु-
पपत्या पररूपतां संश्रित्य वह्निज्वालामुचा स्वद-
क्षिणेन निर्गत्य पशोर्वामेन प्रविश्य तदपानच-
न्द्रसंबन्धि कलाजालं स्वप्राणाग्नितापेन द्रावयि-
त्वा तन्नाभिचक्र एव निखिलप्राणक्रोडीकारेण
स्वावष्टम्भ एव तिष्ठन् स्वमहिम्ना तज्जीवं स्वजी-
वेन वेष्टयित्वा स्वचिदग्नितापेन तत्कलाजालं
विलाप्य संपूर्णरूपतयाप्यायकारित्वादात्मनि ए-
कतां प्रापय्यादरसंरम्भेण तदमुं कर्मबन्धादु-
द्वेष्टनक्रमेणोन्मूलयित्वा वामावर्तेन परिभ्रमन्

आसादितहृत्पद्मामृतमयकर्णिकादेशोऽत एव
 कन्दकुण्डलिन्यमृतापूरितस्वप्राणभस्त्र आचार्यो
 हृत्कर्णिकायामेव प्ररोहं भजन्नीषल्लोहितपीत-
 लनत एव शुद्धसोमात्मकं स्वप्राणवह्निना वि-
 लापितमोजोधातुलक्षणं सारं कुटिलकुञ्चिता-
 कारकरिहस्ताग्रसदृशेन प्राणेनाकृष्य शीघ्रमेव
 तदक्षिणेन निर्गत्य स्वामेन प्रविश्य स्वात्मान-
 माप्याययन्नेवमाहृतेन तेन सारेण हृदम्बुज-
 स्थितं देवताचक्रं तर्पयेत् तदेकसमरसं कुर्या-
 दित्यर्थः ॥

न केवलमेवमोजोधातुमेवाहरेत्, यावदन्या-
 नपीत्याह

अनेन विधिना सर्वा-

त्रसरक्तादिकांस्तथा ॥ ४५ ॥

धातून्समाहरेत्संघ-

क्रमादेकैकशोऽथवा ।

केवलं त्वथवाग्नीन्दु-

रविसंघट्टमध्यगम् ॥ ४६ ॥

ज्योतीरूपमथ प्राण-

शक्त्याख्यं जीवमाहरेत् ।

अग्नीन्दुरविसंघट्टमध्यगमिति प्राणापानोदा-
नसंघट्टात्मकहृत्पद्म(मध्य)मध्यासीनमित्यर्थः ॥

नन्वेवमाहृतैरेभिः किं कुर्यादित्याशङ्क्याह

जीवं समरसीकुर्या-

देवीचक्रेण भावनात् ॥ ४७ ॥

तदेव तर्पणं मुख्यं

भोग्यभोक्त्रात्मतैव सा ।

ननु किमेतत्समन्त्रकं कार्यं नवेत्याशङ्क्याह

अग्निसंपुटफुल्लार्ण-

त्र्यश्रकालात्मको महान् ॥ ४८ ॥

पिण्डो रक्तादिसारौघ-

चालनाकर्षणादिषु ।

अग्निः रेफः, फुल्लार्णः फकारः, त्र्यश्रमेकारः,
कालो मकारः, एवं फ्रेम् । तदुक्तं

‘क्रोधो वह्निपुटान्तस्थस्यश्रकालविभेदितः ।

सेयं रक्तादिसारौघकर्षणे क्षुरिका मता ॥’

इति ॥

नन्विदं कियता कालेन कियता वा जपेन
सिद्धयेदित्याशङ्क्याह

इत्थं विश्रान्तियोगेन

घटिकार्धक्रमे सति ॥ ४९ ॥

आवृत्तिशतयोगेन

पशोर्निर्वापणं भवेत् ।

अत्र च प्राक्कोटावभ्यास उपादेय इत्याह

कृत्वा कतिपयं कालं

तत्राभ्यासमनन्यधीः ॥ ५० ॥

यथा चिन्तामणौ प्रोक्तं

तेन रूपेण योगवित् ।

निःशङ्कः सिद्धिमाप्नोति

गोप्यं तत्प्राणवत्स्फुटम् ॥ ५१ ॥

चिन्तामणाविति तत्त्वार्थचिन्तामणौ । तेनेति
कृताभ्यासेन । निःशङ्क इति, यदुक्तं

‘निःशङ्कः सिद्धिमायाति शङ्कां तेनात्र वर्जयेत् ।

अलीककरुणाबुद्धिरवीरो हि विनश्यति ॥’

इति । गोप्यमिति लोकविरुद्धत्वात् ॥ ५१ ॥

एतदेव परोक्षदीक्षायामप्यतिदिशति
 परोक्षेऽपि पशावेवं
 विधिः स्याद्योजनं प्रति ।
 ॥ प्रवेशितो यागभुवि
 हतस्तत्रैव साधितः ॥ ५२ ॥

चक्रजुष्टश्च तत्रैव
 स वीरपशुरुच्यते ।
 तत्रैवेति यागभुवि । जुष्ट उपभुक्तः ॥
 ननु रणापणादौ व्यापादितोऽपि पशुर्या-
 गादौ निवेदनीयस्तत्कथमस्याष्टधात्वमेवोक्तमि-
 त्याशङ्क्याह

यस्त्वन्यत्रापि निहतः
 सामस्त्येनांशतोऽपिवा ॥ ५३ ॥

देवाय विनिवेद्येत
 स वै बाह्यपशुर्मतः ।

अत्रैव क्रमेण फलं निर्दिशति
 राज्यं लाभोऽथ तत्स्थैर्यं
 ॥ शिवे भक्तिस्तदात्मता ॥ ५४ ॥

शिवज्ञानं मन्त्रलोक-

प्राप्तिस्तत्परिवारता ।

तत्सायुज्यं पशोः साम्या-

द्वाह्यादेर्वीरधर्मणः ॥ ५५ ॥

पुष्पादयोऽपि तल्लाम-

भागिनः शिवपूजया ।

लाभ इति धरादेः । तत्परिवारतेति तत्सा-
मीप्यम् । एवं बाह्यपशोः राज्यं, इष्टस्य लाभः,
यावद्बीरपशोर्मन्त्रसायुज्यमिति ॥

नन्वेवं शिवपूजनया पशुपुष्पादेश्वराचरस्यापि
कस्मात्तल्लामभागित्वं भवेदित्याशङ्क्याह

एकोपायेन देवेशो

विश्वानुग्रहणात्मकः ॥ ५६ ॥

यागेनैवानुगृह्णाति

किं किं यन्न चराचरम् ।

अतश्च पशुवेदनादि हिंस्रं कर्मेति न संभा-
वनीयमित्याह

तेनावीरोऽपि शङ्कादि-
 युक्तः कारुणिकोऽपिच ॥ ५७ ॥
 न हिंसाबुद्धिमादध्या-
 त्पशुकर्मणि जातुचित् ।

तेन पश्चाद्यनुग्रहणेन हेतुना शङ्कादियोगा-
 दवीरः सविकल्पः कारुणिकोऽपिवा आचार्यो
 यागादौ पशुकर्मणि कदाचिदपि न हिंसाबुद्धि-
 मादध्यात् नैवं संभावयेदित्यर्थः । नहि नाम
 विहितत्वादियं हिंसैव स्यात् । यदाहुः

‘नह्यग्निष्टोमीयहिंसा हिंसैव भवति ।’

इति । यागादन्यत्र पुनरियं हिंसैव निषिद्ध-
 त्वात् । यदागमः

‘न हठेन पशुं हन्यान्नार्तिभावे कदाचन ।
 नचोद्देशेन सुभगे यागपूर्वं विधानवित् ॥’

इति ।

‘न विवाहे पशुं हन्यान्नचात्मार्थं कदाचन ।
 यागकाले महादेवि नेष्टबन्धुसमागमे ॥
 क्रीडार्थं न पशुं हन्याद्विना यागाद्वरानने ।
 यागकाले ददेद्यो हि मातृणां तर्पणाय च ॥’

एकैके तु सकृदत्ते पूर्वोक्तेन विधानतः ।

जपकोटिसहस्रस्य पूजायुतशतस्य च ॥

तत्फलं प्राप्नुयात्सद्यः पशुयागे कृते सति ।'

इति च । स्मृतिरपि

'धावन्ति पशुलोमानि तावत्कृत्वो ह मारणम् ।

वृथापशुघ्नः प्राप्नोति प्रेत्य जन्मनि जन्मनि ॥'(मनु४।३८)

इति ॥

ननु भवत्वेवं, तथापि पशोः प्रथममिदं मारणं
नाम महदप्रियमित्याशङ्क्याह

पशोर्महोपकारोऽयं

तदात्वेऽप्यप्रियं भवेत् ॥ ५८ ॥

व्याधिच्छेदौषधतपो-

योजनात्र निदर्शनम् ।

तत्कालं पशोरप्रियमपि भवत् मारणमनु-
ग्रहलक्षणो महानयमुपकारो यत्र व्याधिच्छे-
दादि निदर्शनम् । औषधं क्षारादि, तपः कृ-
च्छ्रादि । यदागमः

'तेषामनुग्रहार्थाय पशूनां तु वरानने ।

मोचयन्ति हि पापेभ्यः पाशौघांश्छेदयन्ति तान् ॥

पशूनामुपयुक्तानां नित्यमूर्ध्वगतिर्भवेत् ।'(ने.त.२०।९)

इति । श्रुतिरपि

‘पशुर्वै नीयमानः स मृत्युं प्रापश्यत् स देवान्ब्रान्धका-
मयतेत्थं तं देवा अब्रुवन्नेहि स्वर्गं त्वा लोकं गमयिष्यामः ।’
इति ॥

ननु यद्येवं मारणादेव मुक्तिः स्यात्, तत्कृतं
दीक्षादिनेत्याशङ्कां शमयितुमागमं संवादयति

श्रीमन्मृत्युञ्जये प्रोक्तं

पाशच्छेदे कृते पशोः ॥५९॥

मलत्रयवियोगेन

शरीरं न प्ररोहति ।

धर्माधर्मौघविच्छेदा-

च्छरीरं च्यवते किल ॥ ६० ॥

तेनैतन्मारणं नोक्तं

दीक्षेयं चित्ररूपिणी ।

रूढपाशस्य यः प्राणै-

र्वियोगो मारणं हि तत् ॥६१॥

इयं तु योजनैव स्या-

त्पशोर्देवाय तर्पणे ।

धर्माधर्मौघेति शरीरारम्भकस्य । तदुक्तं तत्र

‘मूलच्छेदेन हि पशोर्जिघांसन्ति मलत्रयम् ।
 मलत्रयवियुक्तस्य शरीरं न प्ररोहति ॥
 दीक्षावद्योजनं तस्य पशोर्नैव हि घातनम् ।
 व्यापकेन स्वरूपेण स्वशक्तिविभवेन च ॥
 त्रोटयन्ति पशोः पाशाञ्छरीरं येन नश्यति ।
 शरीरेण ग्रनष्टेन मोक्षणं नहि मारणम् ॥
 दृढप्ररूढपाशस्य बद्धस्य पुरुषस्य यः ।
 वियोगस्तु शरीरेण मारणं तद्विदुर्बुधाः ॥’ (ने०त०२०॥)

इति ॥

एतदेवोपसंहरति

तस्माद्देवोक्तिमाश्रित्य

पशून् दद्याद्ब्रह्महृणिति ॥ ६२ ॥

एवं

‘.....पशून् प्रोक्षयेद्ब्रह्महृण् ।’

इत्यादिकां देवोक्तिमाश्रित्य ब्रह्महृण् नवप्रकारान्
 पशून् दद्यात् निवेदयेदिति सिद्धम् ॥ ६२ ॥

ननु

‘एकजन्मा द्विजन्मा वा सप्तजन्मा समुद्भवेत् ।’

इत्याद्युक्त्या जन्मभेदेनापि पशूनामुत्तमादिरूप-
 त्वमस्तीत्यादि, तदिह कस्मान्नोक्तमित्याशङ्क्याह

निवेदितः पुनःप्राप्त-
देहो भूयोनिवेदितः ।

षट्कृत्व इत्थं यः सोऽत्र

षड्जन्मा पशुरुत्तमः ॥ ६३ ॥

निवेदित इति तत्तन्मन्त्रसंस्कारद्वारेणापा-
दितपरतत्त्वैकात्म्य इत्यर्थः । पुनःप्राप्तदेह इति
कथंचित्संपत्त्ययोगात् ॥ ६३ ॥

उत्तमत्वमेवास्य दृष्टान्तोपदर्शनेन द्रढयति

यथा पाकक्रमाच्छुद्धं

हेम तद्वत्स कीर्तितः ।

कां सिद्धिं नैव वितरे-

त्स्वयं किंवा न मुच्यते ॥ ६४ ॥

अत एवास्य परं स्वपरोपकारकत्वमित्याह कां
सिद्धिमित्यादि ॥ ६४ ॥

एतदेवागमेन संवादयति

उक्तं त्वानन्दशास्त्रे यो

मन्त्रसंस्कारवांस्त्यजेत् ।

समयान्कुत्सयेद्देवी-

र्दद्यान्मन्त्रान्विना नयात् ॥६५॥

दीक्षामन्त्रादिकं प्राप्य

त्यजेत्पुत्रादिमोहितः ।

ततो मनुष्यतामेत्य

पुनरेवं करोत्यपि ॥ ६६ ॥

इत्थमेकादिसप्तान्त-

जन्मासौ द्विविधो द्विपात् ।

चतुष्पाद्वा पशुर्देवी-

चरुकार्थं प्रजायते ॥ ६७ ॥

दात्रर्पितोऽसौ तद्वारा

याति सायुज्यतः शिवम् ।

एवमिति समयत्यागादि । तद्वारेति दात्रर्प-
णप्रणालिकयेत्यर्थः ॥

तदेवं देवीचरुकार्थमेवास्योत्पत्तेस्तदन्यत्र वि-
नियोगो न कार्य इत्याह

इति संभाव्य चित्रं त-

त्पशूनां प्रविचेष्टितम् ॥ ६८ ॥

भोग्यीचिकीर्षितं नैव

कुर्यादन्यत्र तं पशुम् ।

भोग्यीचिकीर्षितमिति यागादौ देवीनां भो-
कुमभिप्रेतमित्यर्थः । अन्यत्रेति यागात् ॥

ननु यागयोग्यपशुविषये भवतु नामैवम्,
अयोग्यस्तु ढौकितोऽपि ततोऽपसारणीयोऽन्यत्र
च स्वेच्छया विनियोज्य एव, तन्नायं नियमो
भोग्यीचिकीर्षितं पशुं नान्यत्र कुर्यादिति त्या-
शङ्कयाह

नापि नैष भवेद्योग्य

इति बुद्ध्यापसारयेत् ॥ ६९ ॥

तं पशुं किंतु काङ्क्षा चे-

द्विशेषे तं तु ढौकयेत् ।

इह

‘न शण्ठं च पशुं दद्यात्क्षीणगात्रं नचैव हि ।

नातिवृद्धं नातिबालं स्त्रीपशुं नैव भैरवि ॥’

इत्याद्युक्तस्वरूप एष पशुर्यागयोग्यो न भवे-
दिति बुद्ध्यापि तं पशुं प्रक्रान्ताद्यागान्नापसारयेत्,

प्रत्युत ॥

‘शुक्ली युवा च पूर्णाङ्ग एकवर्णः शुभाननः ।
महिषाजाविकश्चैव त्रिविधो यागसिद्धये ॥’

इत्याद्युक्ते विशेषे चेदाकाङ्क्षा, तत्तं विशिष्टमपि
पशुं ढौकयेत् येनाकाङ्क्षापरिपूर्तिः स्यात् । तेन
यावन्त एव पशवो यागे ढौकितास्तावन्त एव
दातव्याः, नतु योग्या एवेत्युक्तं स्यात् ॥

अत एवाह

तावतस्तान्पशून्दद्या-

त्तथाचोक्तं महेशिना ॥ ७० ॥

तावत् इति विशेषाकाङ्क्षापारिपूर्णपर्यन्तान् ॥

एवं पशोः सामस्त्येन विशेषमभिधायांश-
तोऽप्यभिधत्ते

पशोर्वपामेदसी च

गालिते वह्निमध्यतः ।

अर्पयेच्छक्तिचक्राय

परमं तर्पणं मतम् ॥ ७१ ॥

हृदन्त्रमुण्डांसयकृ-

त्प्रधानं विनिवेदयेत् ।

कर्णिकाकुण्डलीमञ्ज-

पर्शुं मुख्यतरं च वा ॥ ७२ ॥

ततोऽग्नौ तर्पणं कुर्या-

न्मन्त्रचक्रस्य दैशिकः ।

तन्निवेद्य च देवाय

ततो विज्ञापयेत्प्रभुम् ॥ ७३ ॥

यकृत् कृष्णमांसं प्रधानत्वेन विनिवेदयेत् ।
कर्णिका लिङ्गिका । कुण्डली परा मण्डलिका ।
मञ्जा अस्थिवसा । पर्शवः पार्श्वनाड्यः । तर्पण-
मिति प्राग्वत् ॥ ७३ ॥

किं विज्ञापयेदित्याह

गुरुत्वेन त्वयैवाह-

माज्ञातः परमेश्वर ।

साक्षात्स्वप्नोपदेशाद्यै-

र्जपैर्गुरुमुखेन वा ॥ ७४ ॥

अनुग्राह्यास्त्वया शिष्याः

शिवशक्तिप्रचोदिताः ।

तदेते तद्विधाः प्राप्ता-
स्त्वमेभ्यः कुर्वनुग्रहम् ॥ ७५ ॥

समावेशय मां स्वात्म-
रश्मिभिर्यदहं शिवः ।

एवं भवत्विति ततः
शिवोक्तिमभिनन्दयेत् ॥ ७६ ॥

शिवाभिन्नमथात्मानं
पञ्चकृत्यकरं स्परेत् ।

स्वात्मनः करणं मन्त्रा-
न्मूर्तिं चानुजिघृक्षया ॥ ७७ ॥

ततो बद्ध्वा सितोष्णीषं
हस्तयोरर्चयेत्क्रमात् ।

अन्योन्यं पाशदाहाय
शुद्धतत्त्वविसृष्टये ॥ ७८ ॥

तेजोरूपेण मन्त्रांश्च
शिवहस्ते समर्चयेत् ।

गर्भावरणगानङ्ग-
परिवारासनोज्झितान् ॥ ७९ ॥

आत्मानं भावयेत्पश्चा-

॥ १०० ॥ देककं जलचन्द्रवत् ।

कृत्योपाधिवशाद्भिन्नं

षोढाभिन्नं तु वस्तुतः ॥ ८० ॥

अथेति तदाज्ञालाभानन्तरम् । अनेन चा-
 म्भितृम्यनन्तरोद्दिष्टं स्वस्य स्वभावस्य दीपनमपि
 उपक्रान्तम् । मन्त्रान् करणं स्थूलसूक्ष्मतया परा-
 पररूपां मूर्तिं च स्मरेदित्येष संबन्धः । सितो-
 ष्णीषमिति नवात्मना सप्तजप्तम् । अन्योन्य-
 मिति दक्षिणेन वामं वामे [न] च दक्षिण-
 मित्यर्थः । पाशदाहकत्वमेवोपोद्बलयितुं तेजो-
 रूपेणेत्युक्तम् । गर्भावरणगानिति मूलमन्त्र-
 तद्भक्तरूपानित्यर्थः । यथोक्तं

‘ब्रह्मपञ्चकसंयुक्तः शिवेनाधिष्ठितः शुभः ।

पाशच्छेदकरः क्षेमी शिवहस्तः प्रकीर्तितः ॥’

इति । एककमिति अनन्यापेक्षत्वादसहायमि-
 त्यर्थः । जलचन्द्रवदिति यथाहि वस्तुत एक
 एव चन्द्रस्तत्तज्जलाधारादिलक्षणादुपाधिभेदात्
 नाना भवेत्, तथायमपीत्यर्थः ॥ ८० ॥

अस्य षोढाभिन्नत्वमेव दर्शयितुं तत्प्रतिपाद-
कमागमग्रन्थं तात्पर्यतो व्याचष्टे

मण्डलस्थोऽहमेवायं
साक्षी चाखिलकर्मणाम् ।

शुद्धा हि द्रष्टृता शम्भो-
र्मण्डले कल्पिता मया ॥ ८१ ॥

होमाधिकरणत्वेन
वह्नावहमवस्थितः ।

यदात्मतेद्धा मन्त्राः स्युः
पाशलोषविधावलम् ॥ ८२ ॥

साक्षित्वमेव शुद्धेत्यादिना निर्णीतम् । शु-
द्धेति नतु कर्तृत्वमिश्रा । यदात्मतेद्धा इति
गृहीतवह्वाकारपरमेश्वरावेशवशोन्मिषितदीप्तय
इत्यर्थः ॥ ८२ ॥

ननु किं नामैषां पाशलोषसामर्थ्यमित्याशङ्क्याह
सामान्यतेजोरूपान्त-
राहूता भुवनेश्वराः ।

तर्पिताः श्राविताश्चाणो-
र्नाधिकारं प्रतन्वते ॥ ८३ ॥

आ यागान्तमहं कुम्भे
संस्थितो विघ्नशान्तये ।

सामान्यरूपता येन
विशेषाप्यायकारिणी ॥ ८४ ॥

शिष्यदेहे च तत्पाश-
शिथिलत्वप्रसिद्धये ।

स हि स्वेच्छावशात्पाशा-
न्विधुन्वन्निव वर्तते ॥ ८५ ॥

साक्षात्स्वदेहसंस्थोऽहं
कर्तानुग्रहकर्मणाम् ।

ज्ञानक्रियास्वतन्त्रत्वा-
द्दीक्षाकर्मणि पेशलः ॥ ८६ ॥

सामान्यतेजोरूपान्तरिति गर्भीकृतधामत्रय-
पारमेश्वरतेजःस्वभावमन्त्रैकात्म्यमापादिता इ-
त्यर्थः । आह्वानादि च वक्ष्यमाणम् । अधि-

कारः स्वभुवनादौ प्रतिबन्धः । कुम्भ इति
 अर्थात् कर्कर्यां च, अन्यथा हि अस्य षोढाभि-
 न्नत्वं न स्यात् । अत्र हि विघ्नशान्तिमात्रात्म-
 तयावस्थितः समग्रा एव विशिष्टाः क्रियाः पाल-
 येदित्युक्तं सामान्यरूपता विशेषाप्यायकारिणी-
 ति । स्वेच्छावशादिति नह्यस्य मलपरिपाकादि
 अपेक्षणीयं किञ्चिदित्युक्तं प्राक् बहुशः । पेशल
 इति समर्थः ॥ ८६ ॥

ननु कथमस्य देहादियोगात् पारिमित्येऽप्येवं
 भवेदित्याशङ्क्य दृष्टान्तयति

भिन्नकार्याकृतिव्राते-

न्द्रियचक्रानुसन्धिमान् ।

एको यथाहं वह्न्यादि-

षडूपोऽस्मि तथा स्फुटम् ॥८७॥

एवमालोच्य येनैषोऽ-

ध्वना दीक्षां चिकीर्षति ।

अनुसंहितये शिष्य-

वर्जं पञ्चसु तं यजेत् ॥ ८८ ॥

यथा हि एक एवाहमनेकव्यापारे तत्तदाकारविशेषे च

‘मनःषष्ठानीन्द्रियाणि.....।’ (भ०गी०१५।७)
इत्युक्तेरिन्द्रियाणां षट्के य एवाहं पश्यामि, स एवाहं शृणोमीत्येवमनुसन्धिमत्त्वेन सर्वजनसाक्षिकं द्रष्टृदिरूपतया षोढा भवामि इत्येवं मण्डलवह्मथादावपीति वाक्यार्थः । येनेति तत्त्वकलादीनामन्यतमेन ॥ ८८ ॥

नन्वत्रानुसन्धानेन किं स्यादित्याशङ्क्याह

अनुसन्धिवलान्ते च

समासव्यासभेदतः ।

कुर्यादत्यन्तमभ्यस्त-

मन्यान्तर्भावपूरितम् ॥ ८९ ॥

ततोऽपि चिन्तया भूयो-

ऽनुसन्दध्याच्छिवात्मताम् ।

अत्यन्तमिति । एवं हि अस्खलितमेव कर्म सिद्धयेदित्याशयः । अनुसन्दध्यादिति अर्थादात्मन्येव ॥

एतमेवागमग्रन्थं व्याचक्षाणः प्रपञ्चयति

अहमेव परं तत्त्वं

नच तद्धटवत् क्वचित् ॥ ९० ॥

महाप्रकाशस्तत्तेन

मयि सर्वमिदं जगत् ।

नच तत्केनचिद्वाह्य-

प्रतिबिम्बवदर्पितम् ॥ ९१ ॥

कर्ताहमस्य तन्नान्या-

धीनं च मदधिष्ठितम् ।

इत्थंभूतमहाव्याप्ति-

संवेदनपवित्रितः ॥ ९२ ॥

मत्समत्वं गतो जन्तु-

मुक्त इत्यभिधीयते ।

तदिति घटवन्नियतरूपत्वाभावात् । तेनेति महाप्रकाशरूपत्वेन पूर्णे हि रूपे सर्वस्यैव सद्भावो भवेदिति भावः । तदिति केनचिद्वाह्येन बिम्बेनानर्पितत्वात् । अत एव न तदन्याधीनं यतो मदधिष्ठितं मय्येव विश्रान्तमित्यर्थः । यदागमः

‘अधिष्ठाता च कर्ता च सर्वस्याहमवस्थितः ।’
इति । मत्समत्वगमने हेतुरित्थमित्यादि । यद्-
भिप्रायेणैव

‘मोक्षो हि नाम नैवान्यः स्वरूपप्रथनं हि सः ।
स्वरूपं चात्मनः संविन्नान्यत्.....॥’ (१।१५६)

इत्यादि प्रागुक्तम् ॥

ननु पौनःपुन्येनैवंभावनया किं स्यादित्या-
शङ्कयाह

तापनिर्घर्षसेकादि-

पारम्पर्येण वह्निताम् ॥ ९३ ॥

यथायोगोलको याति

गुरुरेवं शिवात्मताम् ।

ततः पुरःस्थितं यद्वा

पुरोभावितविग्रहम् ॥ ९४ ॥

परोक्षदीक्षणे यद्वा

दर्भाद्यैः कल्पिते मृते ।

शिष्ये वीक्ष्यार्च्य पुष्पाद्यै-

न्यसेदध्वानमस्य तम् ॥ ९५ ॥

येनाध्वना मुख्यतया
दीक्षामिच्छति दैशिकः ।

पुरःस्थितमिति साक्षाद्दीक्षणे । परोक्षेति
देशान्तरस्थतया । मृत इति मरणे सतीत्यर्थः ॥
मुख्यतामेव दर्शयति

तं देहे न्यस्य तत्रान्त-

र्भाव्यमन्यदिति स्थितिः ॥९६॥

अनेन च शिष्यदेहेऽध्वन्यासविधिरुक्तः ॥९६॥

इदानीं तु शोध्यशोधकयोर्वैचित्र्यमभिधत्ते

शोध्याध्वनि च विन्यस्ते

तत्रैव परिशोधकम् ।

न्यसेद्यथेप्सितं मन्त्रं

शोध्यौचित्यानुसारतः ॥ ९७ ॥

क्वचिच्छोध्यं त्वविन्यस्य

शोधकन्यासमात्रतः ।

स्वयं शुद्ध्यति संशोध्यं

शोधकस्य प्रभावतः ॥ ९८ ॥

यथेप्सितमिति गुरोः शिष्यस्य वा । शोध्यौ-
चित्यानुसारत इति

‘योजयेन्नेश्वरादूर्ध्वं पिवन्यादिकमष्टकम् ।’ (मा०वि०९।७३)
इत्याद्युक्तं शोध्यानुगुण्यमनुसृत्येत्यर्थः । प्रभा-
वत इति । यदुक्तम्

‘अचिन्त्या मन्त्रशक्तिर्वै परमेशमुखोद्भवा ।’ (स्व०४।१५१)
इति ॥ ९८ ॥

तत्र शोध्यस्यैव तावद्वैचित्र्यमभिधातुमाह
अपरं परापरं च
परं च विधिमिच्छया ।
तद्योजनानुसारेण
श्रित्वा न्यासः षडध्वनः ॥९९॥
तद्योजनेति तच्छब्देन अपरादिविधिपरामर्शः ९९
कथं चास्य देहन्यास इत्याह
ललाटान्तं वेदवसौ
रन्ध्रान्तं रसरन्ध्रके ।
वसुखेन्दौ द्वादशान्त-
मित्येष त्रिविधो विधिः ॥१००॥

क्रमेण कथ्यते दृष्टः
शास्त्रे श्रीपूर्वसंज्ञिते ।

वेदवसाविति चतुरशीतावङ्गुलानाम् । रसर-
न्ध्रक इति षण्णवतौ । वसुखेन्दाविति अष्टोत्तरे
शते ॥

तमेव तत्त्वोपक्रममाह

तत्र तत्त्वेषु विन्यासो
गुल्फान्ते चतुरङ्गुले ॥ १०१ ॥

धरा जलादिमूलान्तं
प्रत्येकं द्व्यङ्गुलं क्रमात् ।

रसश्रुत्यङ्गुलं नाभे-
रूर्ध्वमित्थं षडङ्गुले ॥ १०२ ॥

पुंसः कलान्तं षट्त्तत्त्वीं
प्रत्येकं त्र्यङ्गुले क्षिपेत् ।

अष्टादशाङ्गुलं त्वेवं
कण्ठकूपावसानकम् ॥ १०३ ॥

सदाशिवान्तं मायादि-
चतुष्कं चतुरङ्गुले ।

प्रत्येकमित्यब्धिवसु-
संख्यमालिकदेशतः ॥ १०४ ॥

शिवतत्त्वं ततः पश्चा-
त्तेजोरूपमनाकुलम् ।

सर्वेषां व्यापकत्वेन
सबाह्याभ्यन्तरं स्मरेत् ॥ १०५ ॥

जलाद्भ्यन्तं सार्धयुग्मं
मूलं त्र्यङ्गुलमित्यतः ।

द्वादशाङ्गुलताधिक्या-
द्विधिरेष परापरः ॥ १०६ ॥

जलाद्भ्यन्तं त्र्यङ्गुले चे-
दव्यक्तं तु चतुष्टये ।

तच्चतुर्विंशत्याधिक्या-
त्परोऽप्यष्टशते विधिः ॥ १०७ ॥

रसश्रुतीति जलादिमूलान्तं तत्त्वत्रयोविंशते-

द्व्यङ्गुलत्वात् षट्चत्वारिंशदङ्गुलमित्यर्थः । नाभे-
 रूर्ध्वं षडङ्गुल इति तत्पर्यन्तमित्यर्थः । एवमिति
 षण्णां प्रत्येकं त्र्यङ्गुलत्वात् । प्रत्येकं चतुरङ्गुलमिति
 येन चतुर्णां चतुरङ्गुलतया षोडशाङ्गुलानि भव-
 न्तीति । अब्धिवस्विति चतुरशीतिः । आ अलि-
 कदेशत इति ललाटदेशान्तमित्यर्थः । अत्रैव
 जलाद्ब्रह्मन्तं तत्त्वद्वाविंशतेः प्रत्येकमर्धस्य सक-
 लस्य चाङ्गुलस्य द्वयस्य चाधिक्यात् परापरे परे
 च विधौ द्वादश चतुर्विंशतिश्चाङ्गुलानि अधिकी-
 भवन्तीति षण्णवतिरष्टोत्तरं शतं चाङ्गुलानां
 भवतीत्युक्तं जलाद्ब्रह्मन्तमिति । यदुक्तम्

‘अपरोऽयं विधिः प्रोक्तः परापरमतः शृणु ।

पूर्ववत्पृथिवीतत्त्वं विज्ञेयं चतुरङ्गुलम् ॥

सार्धद्व्यङ्गुलमानानि धिषणान्तानि लक्षयेत् ।

प्रधानं त्र्यङ्गुलं ज्ञेयं शेषं पूर्ववदादिशेत् ॥

परेऽपि पूर्ववत्पृथ्वी त्र्यङ्गुलान्यपराणि च ।

चतुष्पर्वं प्रधानं च शेषं पूर्ववदाश्रयेत् ॥’ (मा० वि० ६।२७)

इति ॥ १०७ ॥

नन्वेवं त्रिविधमाने किं प्रमाणमित्याशङ्क्याह

त्रिविधोन्मानकं व्यक्तं

वसुदिग्भ्यो रविक्षयात् ।

मयतन्त्रे तथाचोक्तं

तत्तत्स्वफलवाञ्छया ॥ १०८ ॥

वसुदिग्भ्य इति अष्टोत्तराच्छतात् । रविक्षया-
दिति आवर्तनीयम् । तेन द्वादशानां द्वादशानाम-
ङ्गुलानां क्षयादित्यर्थः ॥ १०८ ॥

एवं सामस्त्येन तत्त्वानां न्यासमभिधाय,
व्यस्तत्वेनाप्याह

नवपञ्चचतुस्रयेक-

तत्त्वन्यासे स्वयं धिया ।

न्यासं प्रकल्पयेत्ताव-

त्तत्त्वान्तर्भावचिन्तनात् ॥ १०९ ॥

कलापञ्चकवेदाण्ड-

न्यासोऽनेनैव लक्षितः ।

तत्र नवतत्त्वन्यासे प्रकृतिः पञ्चाशत्सु अङ्गु-
लेषु, पुरुषस्त्रिषु, नियतिर्नवसु, कालः षट्सु,
मायाविद्येशसदाशिवाः चतुर्षु चतुर्षु, शिवस्तु
व्यापकतयेति । पञ्चतत्त्वन्यासे तु धरा चतुर्षु
अङ्गुलेषु, जलं षट्चत्वारिंशत्सु, तेजो द्वाविं-

शतिषु, वायुर्द्वादशसु, आकाशो व्यापकतयेत्यप-
रोऽयं विधिः । यदुक्तम्

‘अधुना पञ्च तत्त्वानि यथा देहे तथोच्यते ।
नाभेरूर्ध्वं तु यावत्स्यात्पर्वषट्कमनुक्रमात् ॥
धरातत्त्वेन गुल्फान्तं व्याप्तं शेषमिहाम्बुना ।
द्वाविंशतिश्च पर्वाणि तदूर्ध्वं तेजसा वृतम् ॥
तस्माद्द्वादश पर्वाणि वायुव्याप्तिरुदाहता ।
आकाशान्तं परं शान्तं सर्वेषां व्यापकं सरेत् ॥’

(मा०वि०६।९)

इतरत्र विधिद्वये तु जलतत्त्व एव द्वादश द्वा-
दशाङ्गुलान्यधिकीभवन्ति इति विकल्पनीयम् ।
पृथ्वीप्रकृतिमायाशक्तिलक्षणचतुस्तत्त्वन्यासेऽपि
एवमेव विधिः । त्रितत्त्वन्यासे तु आत्मतत्त्वं
द्वासप्ततिष्वङ्गुलेषु, विद्यातत्त्वं द्वादशसु, शिव-
तत्त्वं तु व्यापकतयेति । तदुक्तं

‘त्रिखण्डे कण्ठपर्यन्तमात्मतत्त्वमुदाहृतम् ।

विद्यातत्त्वमतोर्ध्वं तु शिवतत्त्वं तु पूर्ववत् ॥’

(मा०वि०६।१०)

इति । तावतामिति अवशिष्टानाम् । अनेनेति
पञ्चचतुस्तत्त्वन्यासेनैव ॥

नन्वस्तु एवं त्रिविधं मानं, ललाटाद्यन्तं
त्रेधावस्थानमस्येति कुतस्त्यमित्याशङ्क्याह

उक्तं च त्रिशिरस्तन्त्रे

स्वाधारस्थं यथास्थितम् ॥११०॥

द्वादशाङ्गुलमुत्थानं

देहातीतं समं ततः ।

द्वासप्ततिर्दश द्वे च

देहस्थं शिरसोऽन्ततः ॥१११॥

पादादारभ्य सुश्रोणि

अनाहतपदावधि ।

इह पादादारभ्य शिरसोऽन्ते नादान्तपदं
यावत् ललाटपर्यन्तं द्वासप्ततिर्दश द्वे च चतुर-
शीतिरङ्गुलानि देहस्थमपरं मानमित्यर्थः । एवं
यथास्थितमपरं मानमवलम्ब्य स्वाधारे मुण्ड-
व्योम्नि स्थितं ब्रह्मरन्धान्तं द्वादशाङ्गुलमुत्थानं
षण्णवत्यङ्गुलं परापरं मानमिति यावत् । ततोऽपि
देहातीतं द्वादशान्तं यावत् समं द्वादशाङ्गुलमे-

वोत्थानं येनाष्टोत्तरं शतमङ्गुलानां परं मानं
स्यात् ॥

ननु देहस्यैवं माने वक्तुमुपक्रान्ते कथं तद-
तीतेऽपि तदुच्येतेत्याशङ्क्याह

देहातीतेऽपि विश्रान्त्या

संविक्तेः कल्पनावशात् ॥११२॥

देहत्वमिति तस्मात्स्या-

दुत्थानं द्वादशाङ्गुलम् ।

इति निर्णेतुमत्रैत-

दुक्तमष्टोत्तरं शतम् ॥ ११३ ॥

परस्याः संविदो हि देहातीतेऽपि विश्रान्त्या
काल्पनिकं देहत्वमस्तीति तस्मात् ब्रह्मरन्ध्रादपि
द्वादशाङ्गुलमुत्थानं देहतयैव स्यादिति निर्णेतु-
मेतदत्र श्रीत्रिशिरोभैरवे परमष्टोत्तरशतात्मक-
मुक्तमित्यर्थः ॥ ११३ ॥

एवं तात्त्वं न्यासमभिधाय, भौवनमप्याह

पुरन्यासोऽथ गुल्फान्तं

भूः पुराण्यत्र षोडश ।

तस्मादेकाङ्गुलव्याप्त्या
 प्रत्येकं लकुलादितः ॥११४॥
 द्विरण्डान्तं त्र्यङ्गुलं तु
 च्छगलाण्डमथाब्धिषु ।
 देवयोगाष्टके द्वे हि
 प्रत्येकाङ्गुलपादतः ॥ ११५ ॥
 इति प्रधानपर्यन्तं
 षट्चत्वारिंशदङ्गुलम् ।
 षट्पञ्चाशत्पुराणीत्थं
 प्राग्धरायां तु षोडश ॥११६॥
 ततोऽप्यर्धाङ्गुलव्याप्त्या
 षट्पुराण्यङ्गुलत्रये ।
 चत्वारि युगम एकस्मि-
 न्नेकं च पुरमङ्गुले ॥ ११७ ॥
 सरागे पुंस्पुराणीश-
 संख्यानीत्थं षडङ्गुले ।

क्रोधेशपुरमेकस्मि-

न्द्वये चाण्डमियं च वित् ॥ ११८ ॥

संवर्तज्योतिषोरेवं

कलातत्त्वगयोः क्रमात् ।

शूरपञ्चान्तपुरयो-

नियतौ चैकयुग्मता ॥ ११९ ॥

षोडशेति चतुर्षु अङ्गुलेषु प्रत्येकमङ्गुलचतु-
र्भागव्याप्त्या । द्विरण्डान्तमित्येकोनचत्वारिंशम् ।
छगलाण्डमिति चत्वारिंशत्तमम् । अविधष्विति
चतुर्षु अङ्गुलेषु । एषामत्र विभागः प्रत्येकाङ्गुल-
पादत इति । षोडशेति पुराणि अर्थादङ्गुलान्यपि
चत्वारि । षट् पुराणीति पुंस्तत्त्वगतानि । चत्वा-
रीति प्रचण्डादिसंबन्धीनि । युग्म इति अङ्गुल-
द्वये । एकमिति एकशिवसंबन्धि । ईश्वरसंख्या-
नीति एकादश । एकस्मिन्निति अङ्गुले । द्वय
इत्यङ्गुलयोः । चाण्डमिति चण्डसंबन्धि । विदिति
विद्या । एवमिति संवर्तपुरमेकाङ्गुलं, ज्योतिषपुरं
द्व्यङ्गुलम् । एकयुग्मतेति शूरपुरमेकाङ्गुलं, पञ्चा-
न्तकपुरं द्व्यङ्गुलम् ॥ ११९ ॥

विद्यादौ त्रये चागमोऽपि एतामेव व्याख्यां
सहते इति दर्शयितुमाह

श्रीपूर्वशास्त्रे तच्चोक्तं

परमेशेन शंभुना ।

उत्तरादिक्रमाद्द्वेक-

भेदो विद्यादिके त्रये ॥१२०॥

विद्यादौ हि तत्त्वत्रये द्वे द्वे पुरे, तत्र उत्तर-
मूर्ध्वगं पुरं द्व्यङ्गुलमधस्तनं त्वेकाङ्गुलमिति प्र-
तितत्त्वं त्रीण्यङ्गुलानि यावत्रिष्वेतेषु नवेति ॥

ननु कथमत्रैषां व्यत्ययेनोपदेश इत्याशङ्क्याह

असारत्वात्क्रमस्यादौ

नियतिः परतः कला ।

अथवान्योन्यसंज्ञाभ्यां

तत्त्वयोर्व्यपदेश्यता ॥ १२१ ॥

एकवीरशिखेशश्री-

कण्ठाः काले त्रयस्त्रये ।

कालस्य पूर्वं विन्यासो

नियतेरभिधीयते ॥ १२२ ॥

अथवान्योन्यसंज्ञाभि-

र्व्यपदेशो हि दृश्यते ।

एतदेवोपोद्बलयितुं पुनरप्युक्तं कालस्ये-
त्यादि ॥

एतदेव संचिनोति

एवं पुमादिषट्त्त्वी

विन्यस्ताष्टादशाङ्गुले ॥ १२३ ॥

ततोऽप्यङ्गुष्ठमात्रान्तं

मायातत्त्वस्थमष्टकम् ।

प्रत्येकमर्धाङ्गुलतः

स्यादङ्गुलचतुष्टये ॥ १२४ ॥

इत्थं द्व्यक्षिण पुराण्यष्टा-

विंशतिः पुरुषान्निशि ।

पुरत्रयं द्वयोरुयंश-

न्यूनाङ्गुलमिति क्रमात् ॥ १२५ ॥

द्वयोर्द्वयं पञ्चपुरी

वैधीये चतुरङ्गुले ।

तत ऐशपुराण्यष्टौ

चतुष्केऽर्धाङ्गुलक्रमात् ॥ १२६ ॥

ततस्त्रीणि द्वये द्वे च

द्वयोरित्थं चतुष्टये ।

सादाशिवं पञ्चकं स्या-

दित्थं वस्वेककं रवौ ॥ १२७ ॥

इत्थमिति अष्टादशानां चतुर्णां च एकीका-
रात्मना प्रकारेणेत्यर्थः । द्व्यक्षणीति द्वाविंशता-
वङ्गुलानाम् । निशीति तत्पर्यन्तम् । द्वयोरित्य-
ङ्गुलयोः । अङ्गुलद्वये हि षोडशधा विभक्ते प्रति-
पुरं भागद्वयं मानमित्युक्तं त्र्यंशन्यूनाङ्गुलमिति
क्रमादिति । त्रीणीति पुराणि । द्वय इत्यङ्गुलयोः ।
तच्च त्र्यंशन्यूनाङ्गुलमानेनेत्यपेक्षणीयम् । वस्वे-
ककमिति अष्टादश पुराणि । रवावित्यङ्गुलद्वा-
दशके ॥ १२७ ॥

एतदेवोभयथापि संकलयति

षोडशकं रसविशिखं

वसुद्विकं वसुशशीति पुरवर्गाः ।

वेदा रसाब्धि युग्मा-

क्षि च रवयस्तत्र चाङ्गुलाः क्रमशः॥

रसविशिखमिति षट्पञ्चाशत् । वसुद्विकम-
ष्टाविंशतिः । वसुशशीत्यष्टादश । वेदाश्चत्वारः ।
रसाब्धीति षट्चत्वारिंशत् । युग्माक्षि द्वाविंश-
तिः । रवयो द्वादश ॥ १२८ ॥

एवं चेदं सिद्धमित्याह

अष्टादशाधिकशतं

पुराणि देहेऽत्र चतुस्शीतिमिते ।

विन्यस्तानि तदित्थं

शेषे तु व्यापकं शिवं तत्त्वम् १२९

इति विधिरपरः कथितः

परापराख्यो रसश्रुतिस्थाने ।

अष्टशरं संख्यानं

खमुनिकृतं तत्परे विधौ ज्ञेयम् ॥

रसश्रुतिस्थान इति षट्चत्वारिंशदात्मनि ।
अष्टशरमिति अष्टपञ्चाशत् द्वादशानामाधि-
क्यात् । खमुनीति चतुर्विंशतेराधिक्यात् ॥१३०॥

ननु कथं चात्र द्वादशानां चतुर्विंशतेर्वा अ-
ङ्गुलानामाधिक्यमित्याशङ्क्याह

लकुलादेर्योगाष्टक-

पर्यन्तस्यात्र भुवनपूगस्य ।

अधिकीकुर्याद्गणना-

वशेन भागं विधिद्वये क्रमशः ॥

भुवनपूगस्येति षट्पञ्चाशदात्मनः । भाग-
मिति परापरे विधौ किञ्चिदंशाधिकपञ्चभागल-
क्षणम् । परे तु किञ्चिदंशन्यूनार्धाङ्गुललक्षणम् ॥

एवं भुवनाध्वनो न्यासमभिधाय पदाध्व-
नोऽप्याह

अपरादिविधित्रैता-

दथ न्यासः पदाध्वनः ।

पूर्वं दशपदी चोक्ता

स्वतन्त्रा न्यस्यते यदा ॥१३२॥

तयैव दीक्षा कार्या चे-

त्तदेयं न्यासकल्पना ।

तत्त्वादिमुख्यतायोगा-

दीक्षायां तु पदावली ॥१३३॥

तत्तत्त्वाद्यनुसारेण
 तत्रान्तर्भाव्यते तथा ।
 स्वप्रधानत्वयोगे तु
 दीक्षायां पदपद्धतिम् ॥१३४॥
 न्यस्येत्क्रमेण तत्त्वादि-
 वदनानवलोकिनीम् ।

पूर्वमिति एकादशाहिकादौ । स्वतन्त्रेति प्र-
 धाना । तन्त्रेति तत्त्वादौ । तथेति दशधात्वेन ।
 स्वप्रधानत्वयोग एवोपोहलितस्तत्त्वादिवदना-
 नवलोकिनीमिति ॥

तदेवाह

चतुर्ष्वष्टासु चाष्टासु
 दशस्वथ दशस्वथ ॥१३५॥
 दशस्वथो पञ्चदश-
 स्वथ वेदशरेन्दुषु ।
 धरापदान्नवपदीं
 मातृकामालिनीगताम् ॥१३६॥

योजयेद्वाप्तृ दशमं

पदं तु शिवसंज्ञितम् ।

धरापदं वर्जयित्वा

पञ्च यानि पदानि तु ॥१३७॥

विधिद्वयं स्यान्निक्षिप्य

द्वादश द्वादशाङ्गुलान् ।

वेदाश्चत्वारः । शरेन्दवः पञ्चदश । तत्र संहारक्रमेण एकाक्षरं चतुरक्षरं द्वयं, पञ्चाक्षरं त्रयं, एकं च द्व्यक्षरं, त्र्यक्षरं चेति नवपद्याः विभागः । तदुक्तं

‘चतुरङ्गुलमाद्यं तु द्वे चान्येऽष्टाङ्गुले पृथक् ॥

दशाङ्गुलानि त्रीण्यसादेकं पञ्चदशाङ्गुलम् ।

चतुर्भिरधिकैश्चान्यद्वापकं नवमं महत् ॥’ (मा० वि० ६।२०)

इति । अत्र च चतुर्भिरङ्गुलैरन्यदष्टमं द्व्यक्षरं पदं, अधिकैरवशिष्टैः पञ्चदशभिरङ्गुलैश्च नवमं त्र्यक्षरं, महत्षोडशाक्षरं दशमं च व्यापकमिति व्याख्यानायोक्तं वेदशरेन्दुष्विति शिवसंज्ञितं दशमं पदं व्याप्निति च । यत्पुनरनेन पञ्चिकायां व्याख्यातं त्र्यधिकैश्चतुर्भिः सप्ताङ्गुलव्याप्त्या

अष्टमं पदं पारिशिष्ट्यात् द्वादशाङ्गुलव्याध्या
 च नवममिति, तत् तत्त्वक्रमसाम्यापादनहेवा-
 किनां केषांचन मतमिति । नहि सर्वसर्विकया
 एतदापादयितुं पार्यते इति किमशक्यार्थाभिनि-
 वेशेन । तथाहि भौवने न्यासे द्व्यङ्गुलत्वेऽपि च्छग-
 लाण्डभुवनस्य त्र्यङ्गुलत्वमुक्तं कथं संगच्छताम् ।
 भुवनानि हि तत्त्वैर्व्याप्यन्ते, नतु तानि तैः ।
 नाप्येषां नियततत्त्वगतत्वेनावस्थितेः तत्त्वान्त-
 रेषु अवस्थानं वक्तुं न्याय्यमित्यलं बहुना ।
 पञ्चेति षट्चत्वारिंशदङ्गुलगतानि । निक्षिप्येत्य-
 र्थात् तेष्वेव पञ्चसु पदेषु ॥

एतदेवान्यत्राप्यतिदिशति

मन्त्राध्वनोऽप्येष एव

विधिर्विन्यासयोजने ॥१३८॥

व्याप्तिमात्रं हि भिद्येते-

त्युक्तं प्रागेव तत्तथा ।

प्रागिति एकादशाहिकादौ ॥

इदानीं वर्णाध्वानमभिधातुमाह

वर्णाध्वनोऽथ विन्यासः

कथ्यतेऽत्र विधित्रये ॥१३९॥

एकं चतुर्षु प्रत्येकं

द्वयोरङ्गुलयोः क्रमात् ।

त्रयोविंशतिवर्णी स्यात्

षड्गुण्येकैकशस्त्रिषु ॥ १४० ॥

प्रत्येकमथ चत्वार-

श्वतुर्ष्विति विलोमतः ।

मालिनीमातृकार्णाः स्यु-

र्व्याप्तृ शैवं रसेन्दुतः ॥ १४१ ॥

वर्जयित्वाद्यवर्णं तु

तत्त्ववत्स्याद्रवीत्रवीन् ।

तां त्रयोविंशतौ वर्णे-

ष्वप्यन्यत्स्याद्विधिद्वयम् ॥ १४२ ॥

एकमिति क्ष ह च यद्वक्ष्यति विलोमत
इति । एकैकश इति त्रिष्विति येन त्रिषु षोडश
गणनादष्टादशाङ्गुलानि भवन्ति । एवं चतुर्ष्वपि
चतुर्धा गणनात् षोडशाङ्गुलानि स्युरित्युक्तं
प्रत्येकं चतुर्षु चत्वार इति । रसेन्दुत इति षोड-

शार्णरूपमित्यर्थः । अन्यद्विधिद्वयं स्यादिति स-
मन्वयः । तत्त्ववदिति । यदुक्तं समनन्तरमेव

‘जलाच्चान्तं सार्धयुग्मं.....’ (१०६)

इत्यादि ॥ १४२ ॥

अत एव श्रीपूर्वशास्त्रे तत्त्वेषु एवैतदादावु-
पदिष्टम्, अनन्तरं तु तदेव पदादावतिदिष्टमि-
त्याह

श्रीपूर्वशास्त्रे तेनादौ

तत्त्वेषूक्तं विधित्रयम् ।

अतिदिष्टं तु तद्भिन्ना-

भिन्नवर्णद्वये समम् ॥१४३॥

तत्रत्यमेवातिदेशवाक्यं पठति

द्विविधोऽपि हि वर्णानां

षड्विधो भेद उच्यते ।

तत्त्वमार्गविधानेन

ज्ञातव्यः परमार्थतः ॥१४४॥

उपदेशातिदेशाभ्यां

यदुक्तं तत्पदादिषु ।

भूयोऽतिदिष्टं तत्रैव

शास्त्रेऽस्मद्दृश्येश्वरे ॥१४५॥

मातृकामालिनीगतत्वेन द्विविधोऽपि वर्णानां
यो भेदः प्रत्येकं वर्णपदमन्त्रव्याख्या षड्विध उ-
च्यते, स पूर्वोक्तक्रमेण तत्त्वमार्गविधिना वस्तुतो
ज्ञातव्य इति वाक्यार्थः । अस्मद्दृश्येश्वर इत्य-
नेन अत्रैव विश्रान्तिस्थानत्वं कटाक्षितम् ॥१४५

तदेवाह

पदमन्त्रकलादीनां

पूर्वसूत्रानुसारतः ।

त्रितयत्वं प्रकुर्वीत

तत्त्ववर्णोक्तवर्त्मना ॥ १४६ ॥

उक्तं तत्पदमन्त्रेषु

कलास्वथ निरूप्यते ।

पदादीनां

‘पादाधः पञ्च भूतानि.....’ (मा०वि० ६।२)
इत्यादिसूत्राण्यनुसृत्य तत्त्वाद्युक्तवर्त्मना परप-
रापरापरत्वेन त्रिभेदभिन्नत्वं विदध्यादित्यर्थः ।
उक्तमित्यनन्तरमेव ॥

तदेवाह

चतुर्षु रसवेदे द्वा-

विंशतौ द्वादशस्वथ ॥ १४७ ॥

निवृत्त्याद्याश्चतस्रः स्यु-

व्याप्त्री स्याच्छान्त्यतीतिका ।

द्वितीयस्यां कलायां तु

द्वादश द्वादशाङ्गुलान् ॥१४८॥

क्रमात्क्षिप्त्वा विधिद्वैतं

परापरपरात्मकम् ।

चतुरण्डविधिस्त्वादि-

शब्देनेह प्रगृह्यते ॥ १४९ ॥

कलाचतुष्कवत्तेन

तस्मिन्वाच्यं विधित्रयम् ।

द्वितीयस्यामिति षट्चत्वारिंशदङ्गुलगता-
याम् । आदिशब्देनेति श्रीपूर्ववाक्यगतेन ॥

एवं शोधयैचित्र्यमुपसंहरन् शोधकवैचित्र्य-
मभिधातुमाह

एवं षड्विधमध्वानं

शोध्यशिष्यतनौ पुरा ॥१५०॥

न्यस्यैकतममुख्यत्वा-

न्यस्येच्छोधकसंमतम् ।

शोधकसंमतमिति शोधकतयाभिमतं मन्त्र-
विशेषमित्यर्थः ॥

तदेवाह

अध्वन्यासनमन्त्रौघः

शोधको ह्येक आदितः ॥१५१॥

शब्दराशिर्मालिनी च

समस्तव्यस्ततो द्विधा ।

एकवीरतया यद्वा

षट्कं यामलयोगतः ॥१५२॥

पञ्चवक्त्री शक्तितद्व-

द्भेदात्षोढा पुनर्द्विधा ।

एकाकियामलत्वेने-

त्येवं सा द्वादशात्मिका ॥१५३॥

षडङ्गी सकलान्यत्वा-

द्विविधा वक्रवत्पुनः ।

द्वादशत्वेन गुणिता

चतुर्विंशतिभेदिका ॥१५४॥

अघोराद्यष्टके द्वे च

तृतीयं यामलोदयात् ।

मातृसद्भावमन्त्रश्च

केवलः श्रुतिचक्रगः ॥१५५॥

एकद्वित्रिचतुर्भेदा-

त्रयोदशभिदात्मकः ।

एकवीरतया सोऽयं

चतुर्दशतया स्थितः ॥१५६॥

तत्रासनमन्त्रौघस्तावत् अध्वनि तद्योजना-
न्यथानुपपत्त्या प्रथममेकः शोधकः, शब्दरा-
शिश्च व्यस्तसमस्ततया द्विप्रकारः, एवं मालि-
न्यपीति चत्वारो भेदाः । एकवीरतयेति एककस्य
स्वस्वरूपमात्रविश्रान्तिमयत्वात् । यामलयोगत
इति परस्परौन्मुख्ये चमत्कारतारतम्यात्, येन

षण्णां शुब्धाशुब्धतया द्वादश । एषामेव षण्णां
 वक्रैरेकाकितया यामलतया वा गृहीतैर्द्वादश ।
 एतद्ज्ञानामेव द्वादशधात्वे सकलनिष्कलतया
 चतुर्विंशतिः । तृतीयमित्यष्टकं, तेनात्र अष्टकत्र-
 यम् । केवल इति निरुपाधित्वात्, अत एव सर्व-
 त्रानाख्यतयोक्तः । श्रुतीति चत्वारि सृष्ट्यादीनि
 चक्राणि, तेन सृष्ट्यनाख्यादितया चतुष्प्र-
 कारः ॥ १५६ ॥

नचायमेतावन्मात्रभेद एवेत्याह

अनामसंहतिस्थैर्य-

सृष्टिचक्रं चतुर्विधम् ।

देवताभिर्निजाभिस्त-

न्मातृसद्भाववृंहितम् ॥ १५७ ॥

इत्थं शोधकवर्गोऽयं

मन्त्राणां सप्ततिः स्मृता ।

षडर्धशास्त्रेषु श्रीम-

त्सारशास्त्रे च कथ्यते ॥ १५८ ॥

अघोराद्यष्टकेनेह

शोधनीयं विपश्चिता ।

अथवैकाक्षरामन्त्रै-

रथवा मातृकाक्रमात् ॥१५९॥

भैरवीयहृदा वापि

खेचरीहृदयेन वा ।

भैरवेण महादेवि

त्वथ वक्राङ्गपञ्चकैः ॥ १६० ॥

येन येन हि मन्त्रेण

तन्त्रेऽस्मिन्नुद्भवः कृतः ।

तेनैव दीक्षयेन्मन्त्री

इत्याज्ञा पारमेश्वरी ॥१६१॥

एवं शोधकभेदेन

सप्ततिः कीर्तिता भिदः ।

शोध्यन्यासं विना मन्त्रै-

रेतैर्दीक्षा यदा भवेत् ॥१६२॥

तदा सप्ततिधा ज्ञेया

जननादिविवर्जिता ।

मन्त्रैरिति बहुवचनात् परादिसंबन्धिभिस्त्रि-

भिरित्यर्थः । भैरवीयहृदेति मातृसद्भावमन्त्रेण ।
खेचरीहृदयेनेति पिण्डनाथेन । भैरवेणेति नवा-
त्माद्यन्यतमेन । येन येनोद्भवः कृत इति य
एवाभीप्सित इत्यर्थः ॥

एवं शोध्यशोधकवैचित्र्यमभिधाय तन्महि-
मोपनतां दीक्षाभिदमभिधातुमाह

शोध्यभेदोऽथ वक्तव्यः

संक्षेपात्सोऽपि कथ्यते ॥१६३॥

शोध्यभेदमेवाह

एकत्रिपञ्चषट्त्रिंश-

द्भेदात्तात्त्वश्चतुर्विधः ।

पञ्चैकभेदाच्चाध्वान-

स्तथैवाण्डचतुष्टयम् ॥१६४॥

एवं दशविधं शोध्यं

त्रिंशद्वा तद्विधित्रयात् ।

शोध्यशोधकभेदेन

शतानि त्वेकविंशतिः ॥१६५॥

अत्रापि न्यासयोगेन

शोधयेऽध्वनि तथाकृतेः ।

शतैकविंशतिभिदा

जननाद्युज्झिता भवेत् ॥१६६॥

जननादिमयी ताव-

त्येवं शतदश श्रुतिः ।

स्यात्सप्तत्यधिका सापि

द्रव्यविज्ञानभेदतः ॥ १६७ ॥

द्विधेति पञ्चाशीतिः स्या-

च्छतान्यधिकखाब्धिका ।

भोगमोक्षानुसन्धाना-

द्विविधा सा प्रकीर्तिता ॥१६८॥

अशुभस्यैव संशुद्ध्या

शुभस्याप्यथ शोधनात् ।

द्विधा भोगः शुभे शुद्धिः

कालत्रयविभेदिनि ॥ १६९ ॥

एकद्विसामस्त्यवशा-

त्सप्तधेत्यष्टधा भुजिः ।

गुरुशिष्यक्रमात्सोऽपि
 द्विधेत्येवं विभिद्यते ॥ १७० ॥
 प्रत्यक्षदीक्षणे यस्मा-
 द्द्वयोरेकानुसन्धितः ।
 तादृग्दीक्षाफलं पूर्णं
 विसंवादे तु विप्लवः ॥१७१॥
 परोक्षमृतदीक्षादौ
 गुरुरेवानुसन्धिमान् ।
 क्रियाज्ञानमहिम्ना तं
 शिष्यं धाम्नीप्सिते नयेत् ॥१७२॥
 अविभिन्ने क्रियाज्ञाने
 कर्मशुद्धौ तथैव ते ।
 अनुसन्धिः पुनर्भिन्नः
 कर्म यस्मात्तदात्मकम् ॥१७३॥
 श्रीमत्स्वच्छन्दशास्त्रे च
 वासनाभेदतः फलम् ।
 शिष्याणां च गुरोश्चोक्त-
 मभिन्नेऽपि क्रियादिके ॥१७४॥

भोगस्य शोधकाच्छोध्या-
दनुसन्धेश्च तादृशात् ।
वैचित्र्यमस्ति भेदस्य

वैचित्र्यप्राणता यतः ॥१७५॥

पञ्चेति तत्त्वाध्वावशिष्टाः, शोध्यशोधकभेदे-
नेति त्रिंशतः शोध्यानां सप्तत्या शोधकैर्भेदेनेह ।
सप्ततीति प्रागुक्ता शोधकसंबन्धिनी । एवं सप्त-
त्यधिकानि द्वाचत्वारिंशच्छतानि, द्रव्येति अनेन
क्रिया लक्ष्यते । खं शून्यम्, अब्धयश्चत्वारः, तेन
चत्वारिंशदधिकानि पञ्चाशीतिः शतानि । अशु-
भस्यैवेति लोकधर्मिणः । शुभस्यापीति शिवध-
र्मिणः । सप्तधेति शुभस्य हि शुद्धावतीतवर्तमा-
नभाविभेदादेकैकभेदास्त्रयः, अतीतवर्तमाना-
तीतवर्तमानभावित्वेन द्विकभेदा अपि त्रयः,
सामस्त्येन चैक इति । अष्टधेति अशुभस्य शुद्ध्या
सह । सोऽपीति गुरुः । एवं विभिद्यत इति वक्ष्य-
माणेन क्रमेण । विसंवाद इति द्वयोरपि भिन्ना-
नुसन्धानात्मनि । गुरुरेवेति शिष्यस्य दिगन्तर-
स्थत्वात् मृतत्वाच्च । तथैवेति अभिन्ने । तदात्म-
कमित्यनुसन्ध्यनुप्राणितम् ॥ १७५ ॥

तत्र शोधकवैचित्र्यमेव दर्शयति

तथाहि वक्रैर्यस्याध्वा

शुद्धस्तैरेव योजितः ।

भोक्तुमिष्टे क्वचित्तत्त्वे

स भोक्ता तद्बलान्वितः ॥१७६॥

शुभानां कर्मणां चात्र

सद्भावे भोगचित्रता ।

तादृगेव भवेत्कर्म-

शुद्धौ त्वन्यैव चित्रता ॥१७७॥

भोगश्च सद्यउत्क्रान्त्या

देहेनैवाथ संगतः ।

तदैवाभ्यासतो वापि

देहान्ते वेत्यसौ चतुः ॥१७८॥

प्राक्तनाष्टभिदा योगा-

द्वात्रिंशद्भेद उच्यते ।

मोक्ष एकोऽपि बीजस्य

समयाख्यस्य तादृशम् ॥१७९॥

बालादिकं ज्ञातशीघ्र-
मरणं शक्तिवर्जितम् ।

वृद्धं बोद्दिश्य शक्तं वा
शोधनाशोधनाद्धिधा ॥ १८० ॥

सद्यउत्क्रान्तितस्त्रैधं
सा चासन्नमृतौ गुरोः ।

कार्येत्याज्ञा महेशस्य
श्रीमद्गङ्गारभाषिता ॥१८१॥

दृष्ट्वा शिष्यं जराग्रस्तं
व्याधिना परिपीडितम् ।

उत्क्रमथ्य ततस्त्वेनं
परतत्त्वे नियोजयेत् ॥१८२॥

पञ्चत्रिंशदमी भेदा
गुरोर्वा गुरुशिष्ययोः ।

उक्तद्वैविध्यकलना-
त्सप्ततिः परिकीर्तिताः ॥१८३॥

एतैर्भेदैः पुरोक्तांस्ता-
न्भेदान्दीक्षागतान्गुरुः ।

हत्वा वदेत्प्रसंख्यानं

स्वभ्यस्तज्ञानसिद्धये ॥१८४॥

शोध्यवैचित्र्यं च शुभानामित्यादिना प्रका-
शितम् । तदैवेति दीक्षासामनन्तर्येण । अभ्या-
सत इति मन्त्राराधनक्रमेण । द्वात्रिंशद्भेद इति
चतुर्णामष्टभिर्गुणनात् । शक्तमिति विद्वदादि-
रूपम् । सेति सद्यउत्क्रान्तिः । उक्तेति 'गुरुशि-
ष्यक्रमात्सोऽपि द्विधेत्येवं विभिद्यते' इत्यादिना ॥

एतदेव विभज्य दर्शयति

पञ्चाशीतिशती या

चत्वारिंशत्समुत्तरा कथिता ।

तां सप्तत्या भित्त्वा

दीक्षाभेदान्स्वयं कलयेत् ॥१८५॥

पञ्चकमिह लक्षाणां

च सप्तनवतिः सहस्रपरिसंख्या ।

अष्टौ शतानि दीक्षा-

भेदोऽयं मालिनीतन्त्रे ॥ १८६॥

भित्त्वेति गुणयित्वा ॥ १८६ ॥

एवमुक्तान्मुख्यभेदान् संकलयन् भेदान्तरा-
ण्यप्यत्र सन्तीत्याह

सप्ततिधा शोद्धृगण-

स्त्रिंशद्वा शोध्य एकतत्त्वादिः ।

साण्डः षडध्वरूप-

स्तथेतिकर्तव्यता चतुर्भेदा ॥१८७॥

द्रव्यज्ञानमयी सा

जननादिविवर्जिताथ तद्युक्ता ।

पञ्चत्रिंशद्वा पुन-

रेषा भोगापवर्गसन्धानात् ॥१८८॥

यस्माद्वात्रिंशद्वा

भोगः शुभशुद्ध्यशुद्धिकालभिदा ।

मोक्षस्त्रेधा द्विगुणा

सप्ततिरितिकार्यताभेदाः ॥ १८९ ॥

द्विगुणेति गुरुशिष्यगतादनुसन्धानभेदात् ॥

भेदान्तराणां सद्भावं दर्शयति

शोधनशोध्यविभेदा-

दितिकर्तव्यत्वभेदतश्चैषा ।

दीक्षा बहुधा भिन्ना
 शोधयविहीना तु सप्ततिधा ॥१९०॥
 मन्त्राणां सकलेतर-
 साङ्गनिरङ्गादिभेदसंकलनात् ।
 श्योध्यस्य च तत्त्वादेः
 पञ्चदशाद्युक्तभेदपरिगणनात् १९१
 भेदानां परिगणना
 न शक्यते कर्तुमित्यसंकीर्णाः ।
 भेदाः संकीर्णाः पुन-
 रन्ये भूयस्त्वकारिणो बहुधा १९२
 शोधकशोध्यादीनां
 द्वित्रादिविभेदसद्भावात् ।
 इतरो निष्कलः । उक्तेति दशमाह्निके । असं-
 कीर्णा भेदा इति अर्थादुक्ताः । द्वित्रादीति देवीद्व-
 येन त्रयेण वेत्यादेः ॥
 नन्वेवं भेदकथनेन किं स्यादित्याशङ्क्याह
 भोगे साध्ये यद्य-
 द्बहु कर्तव्यं तदाश्रयेन्मतिमान् १९३

कारणभूयस्त्वं किल

फलभूयस्त्वाय किं चित्रम् ।

अपवर्गे नतु भेद-

स्तेनास्मिन्वासनादृढत्वजुषा १९४

अल्पाप्याश्रयणीया

क्रियाथ विज्ञानमात्रे वा ।

अस्मद्गुरवः पुनरेतन्न मन्यन्ते इत्याह

अभिनवगुप्तगुरुः पुन-

राह हि सति वित्तदेशकालादौ १९५

अपवर्गेऽपि हि विस्ती-

र्णकर्मविज्ञानसंग्रहः कार्यः ।

एतदेवोपपादयति

चिद्दृत्तेवैचित्र्या-

च्चाञ्चल्येऽपि क्रमेण सन्धानात् १९६

तस्मिंस्तस्मिन्वस्तुनि

रूढिरवश्यं शिवात्मिका भवति ।

तत्त्वमिदमेतदात्मक-

मेतस्मात्प्रोद्भूतो मया शिष्यः १९७

इत्थं क्रमसंवित्तौ

मूढोऽपि शिवात्मको भवति ।

क्रमिकतथाविधशिवता-

नुग्रहसुभगं च दैशिकं पश्यन् १९८

शिशुरपि तदभेददृशा

भक्तिबलाच्चाभ्युपैति शिवभावम् ।

यद्यपि विकल्पवृत्ते-

रपि मोक्षं दीक्षयैव देहान्ते ॥१९९॥

शास्त्रे प्रोवाच विभु-

स्तथापि दृढवासना युक्ता ।

शास्त्र इति श्रीनिशाटनादौ । तच्च प्रथमा-
ह्निकादौ बहूक्तम् ॥

अत्र चान्येषामभिप्रायान्तरमाह

मोक्षेऽप्यस्ति विशेषः

क्रियाल्पभूयस्त्वजः सलोकादिः २००

इति केचित्तदयुक्तं

स विचित्रो भोग एव कथितः स्यात् ।

ननु यद्येवं न युक्तं, तत् कतरः पक्ष आश्र-
यणीय इत्याशङ्क्याह

संस्कारशेषवर्तन-

जीवितमध्येऽस्य समयलोपाद्यम् ॥

नायाति विघ्नजालं

क्रियाबहुत्वं मुमुक्षोस्तत् ।

यस्मात् सबीजदीक्षा-

संस्कृतपुरुषस्य समयलोपाद्ये २०२

भुक्ते भोगान्मोक्षो

नैवं निर्बीजदीक्षायाम् ।

इति केचिन्मन्यन्ते

युक्तं तच्चापि यत्स्मृतं शास्त्रे ॥२०३॥

अत्रैव हेतुर्यत्स्मृतं शास्त्रे इति ॥ २०३ ॥

तदेवाह

समयोल्लङ्घनाद्देवि

ऋव्यादत्वं शतं समाः ॥ २०४ ॥

एतदेव निगमयति
 तस्माद्गुरुशिष्यमतौ
 शिवभावनिरूढिवितरणसमर्थम् ।
 क्रमिकं तत्त्वोद्धरणा-
 दि कर्म मोक्षेऽपि युक्तमतिविततम्
 स्वभ्यस्तज्ञानस्य गुरोः पुनरेवं न कश्चिन्नि-
 यम इत्याह
 यस्तु सदा भावनया
 स्वभ्यस्तज्ञानवान्गुरुः स शिशोः ।
 अपवर्गाय यथेच्छं
 यं कंचिदुपायमनुतिष्ठेत् ॥ २०६ ॥
 एवमेतत्प्रसङ्गादभिधाय प्रकृतमेवाह
 एवं शिष्यतनौ शोध्यं
 न्यस्याध्वानं यथेप्सितम् ।
 शोधकं मन्त्रमुपरि
 न्यस्येत्तत्त्वानुसारतः ॥ २०७ ॥
 तत्त्वानुसारत इति शोध्याध्वोपलक्षणम् ।
 अनेन च तत्तन्मन्त्रात्मकः परो न्यास आसूत्रितः ॥

तदेवाह

द्वयोर्मातृकयोस्तत्त्व-

स्थित्या वर्णक्रमः पुरा ।

कथितस्तं तथा न्यस्ये-

तत्तत्त्वविशुद्धये ॥ २०८ ॥

द्वयोरिति शब्दराशिमालिन्योः ॥ २०८ ॥

ननु

‘.....अध्वा बन्धस्य कारणम् ।’

इत्याद्युक्त्या वर्णाध्वापि अविशेषाद्बन्धक एव,
तत् कथमिहास्य शोध्यत्वेऽपि शोधकत्वमुच्यते
इत्याशङ्क्याह

वर्णाध्वा यद्यपि प्रोक्तः

शोध्यः पाशात्मकस्तु सः ।

मायीयः शोधकस्त्वन्यः

शिवात्मा परवाङ्मयः ॥ २०९ ॥

ननु एकस्यैव शोध्यत्वे शोधकत्वे च किं प्र-
माणमित्याशङ्क्याह

उवाच सद्योज्योतिश्च

वृत्तौ स्वायम्भुवस्य तत् ।

बाढमेको हि पाशात्मा

शब्दोऽन्यश्च शिवात्मकः ॥ २१० ॥

तस्मात्तस्यैव वर्णस्य

युक्ता शोधकशोधयता ।

अस्मदागमोऽप्येवमित्याह

श्रीपूर्वशास्त्रे चाप्युक्तं

ते तैरालिङ्गिता इति ॥ २११ ॥

सद्योजातादिवक्राणि

हृदाद्यङ्गानि पञ्च च ।

षट्कृत्वो न्यस्य षट्त्रिंश-

न्यासं कुर्याद्धरादितः ॥ २१२ ॥

परापराया वैलोम्या-

द्धरायां स्यात्पदत्रयम् ।

ततो जलादहङ्कारे

पञ्चाष्टकसमाश्रयात् ॥ २१३ ॥

पदानि पञ्च धीमूल-
 पुंरागाख्ये त्रये त्रयम् ।
 एकं त्वशुद्धवित्काल-
 द्वये चैकं नियामके ॥ २१४ ॥
 कलामायाद्वये चैकं
 पदमुक्तमिह क्रमात् ।
 विद्येश्वरसदाशक्ति-
 शिवेषु पदपञ्चकम् ॥ २१५ ॥
 एकोनविंशतिः सेयं
 पदानां स्यात्परापरा ।

यदुक्तं तत्र

‘स तथा संप्रबुद्धः सन्धोनिं विक्षोभ्य शक्तिभिः ।

तत्समानश्रुतीन्वर्णास्तत्संख्यानसृजत्प्रभुः ॥

ते तैरालिङ्गिताः सन्तः सर्वकामफलप्रदाः ।’ (३।२८)

इति । एवमेक एव वर्णः शिवात्मकतयानु-
 ध्यातः शोधकोऽन्यथा तु शोध्य इत्यत्र तात्प-
 र्यम् । षट्कृत्व इति शक्तीनां शक्तिमतां च
 संबन्धीनि प्रतितत्त्वं समील्येत्यर्थः । वैलोम्या-
 दिति दीक्षायां हि संहारक्रम एवोचितः, तेना-

गमे सृष्टिक्रमेणाभिधानेऽपि एवमेव न्यासः
 कार्य इत्याशयः । पदत्रयमिति फट् हः हुं
 सार्धैकैकार्णरूपम् । पञ्चेति फट् रर रुरु हे पिव
 इति सार्धद्विद्व्येकद्विवर्णात्मकानि । पुंरागेति
 पुंसा सहिते रागतत्त्वे इत्यर्थः । त्रयमिति वम
 भीषणे भीमे इति द्वित्रिद्व्यक्षरम् । एकमिति
 घोरमुखीति चतुरर्णम् । एकमिति हः इत्येका-
 क्षरम् । एकमिति घोररूपे इति चतुरक्षरम् ।
 क्रमादिति तेन रूपे इति कलायां, घोर इति
 मायायाम् । पदपञ्चकमिति हुं परमघोरे ह्रीः
 अघोरे ओमित्येकपञ्चैकत्रयेकात्मकम् । तत्र वि-
 द्यायां पदमेकम्, ईश्वरे चैकं, सदाशिवे द्वयं,
 शक्तिशिवयोश्चैकमिति विभागः ॥

अत्रैव वर्णविभागमाह

सार्धं चैकं चैकं

सार्धं द्वे द्वे शशी दृगथ युग्मम् २१६

त्रीणि दृगब्धिश्चन्द्रः

श्रुतिः शशी पञ्च विधुमहश्चन्द्राः।

एकान्नविंशतौ स्या-

दक्षरसंख्या पदेष्वियं देव्याः ॥

हल्द्वययुतवसुचित्रगु-

परिसंख्यातस्ववर्णायाः ।

मूलान्तं सार्धवर्णं स्या-

न्मायान्तं वर्णमेककम् ॥२१८॥

शक्तयन्तमेकमपरा-

न्यासे विधिरुदीरितः ।

मायान्तं हलततः शक्ति-

पर्यन्ते स्वर उच्यते ॥ २१९ ॥

निष्कले शिवतत्त्वे वै

परो न्यासः परोदितः ।

परापरापदान्येव

ह्यधोर्याद्यष्टकद्वये ॥ २२० ॥

मन्त्रास्तदनुसारेण

तत्त्वेष्वेतद्वयं क्षिपेत् ।

पिण्डाक्षराणां सर्वेषां

वर्णसंख्या विभेदतः ॥२२१॥

अव्यक्तान्तं स्वरे न्यस्या
 शेषं शेषेषु योजयेत् ।
 बीजानि सर्वतत्त्वेषु
 व्याप्तृत्वेन प्रकल्पयेत् ॥२२२॥
 पिण्डानां बीजवह्न्यास-
 मन्ये तु प्रतिपेदिरे ।
 अकृते वाथ शोध्यस्य
 न्यासे वस्तुबलात् स्थितेः २२३
 शोधकन्यासमात्रेण
 सर्वं शोध्यं विशुध्यति ।

मह इति सोमसूर्याग्निलक्षणानि त्रीणि ।
 हलद्वययुतेति हलद्वयेन अनच्कटकारद्वयेन युता
 अधिका इत्यर्थः, वसुचित्रग्विति अष्टात्रिंशत् ।
 यदुक्तं

'निष्कले पदमेकार्णं त्र्यर्णैकार्णमिति द्वयम् ।
 सकले तु परिज्ञेयं पञ्चैकार्णद्वयं द्वये ॥
 चतुरेकाक्षरे द्वे च मायादित्रितये मते ।
 चतुरक्षरमेकं च कालादिद्वितये मतम् ॥
 रञ्जके द्व्यर्णमुद्दिष्टं प्रधाने त्र्यर्णमिष्यते ।

बुद्धौ देवाष्टकव्याप्त्या पदं द्व्यक्षरमिष्यते ॥
 ततः पञ्चाष्टकव्याप्त्या द्व्येकद्विद्व्यक्षराणि तु ।
 विद्यापदानि चत्वारि सार्धवर्णं च पञ्चमम् ॥
 एकैकसार्धवर्णानि त्रीणि तत्त्वे तु पार्थिवे ।’

(मा०वि०४।२३)

इति । मूलान्तमिति प्रकृत्यन्तमण्डद्वयव्यापक-
 मित्यर्थः । एककं वर्णमिति चतुष्कलम् । एक-
 मिति मायाबीजम् । हलिति प्रकरणाद्मृतबी-
 जम् । एवं स्वरोऽपि औकारः । पर इति विसर्गः ।
 तदुक्तं

‘सार्धेनाण्डद्वयं व्याप्तमेकैकेन पृथग्द्वयम् ।
 अपरायाः समाख्याता व्याप्तिरेषा विलोमतः ॥
 सार्धेनाण्डत्रयं व्याप्तं त्रिशूलेन चतुर्थकम् ।
 सर्वातीतं विसर्गेण पराया व्याप्तिरिष्यते ॥’ (४।२५)

इति । तदनुसारेणेति परापरापदानामेव स-
 मनन्तरोक्तां तत्तत्त्वव्याप्तिमनुसृत्येत्यर्थः ।
 तदुक्तं

‘परापराङ्गसंभूता योगिन्योऽष्टौ महाबलाः ।
 पञ्च षट् पञ्च चत्वारि द्वित्रिद्वर्णाः क्रमेण तु ॥
 ज्ञेयाः सप्तैकादशार्णा एकार्धार्णद्वयान्विताः ।’ (३।६०)

इति । पिण्डाक्षराणामिति नवात्मादीनाम् । सं-
 ख्या नवादिका । स्वर इति उकारे । शेषं पुरुषादि

शेषेषु यादिषु । बीजानीति पिण्डपदविलक्षणानि
एकाक्षरादीनि । बीजवदिति पिण्डानामपि
प्रतितत्त्वं व्यासृतया न्यासः कार्यं इत्यर्थः ॥

अन्यस्तमपि शोध्यं केवलेनैव शोधकन्या-
सेन शुद्ध्यतीत्यत्र किं प्रमाणमित्याशङ्क्याह

श्रीमन्मृत्युञ्जयादौ च

कथितं परमेष्ठिना ॥ २२४ ॥

तदेवाह

अधुना न्यासमात्रेण

भूतशुद्धिः प्रजायते ।

नन्वेतदत्र देहशुद्ध्यर्थमुक्तमिति कथमिह
संगच्छतामित्याशङ्क्याह

देहशुद्ध्यर्थमप्येत-

त्तुल्यमेतेन वस्तुतः ॥ २२५ ॥

अन्यप्रकरणोक्तं य-

द्युक्तं प्रकरणान्तरे ।

ज्ञापकत्वेन साक्षाद्वा

तत्किं नान्यत्र गृह्यते ॥ २२६ ॥

मालिनीमातृकाङ्गस्य

न्यासो योऽर्चाविधौ पुरा ।

प्रोक्तः केवलसंशोद्ध-

मन्त्रन्यासे स एव तु ॥२२७॥

त्रिपदी द्वयोर्द्वयोः स्या-

त्प्रत्येकमथाष्टसु श्रुतिपदानि ।

दिक्चन्द्रचन्द्ररसरवि-

शरशरदृग्दृग्मृगाङ्कशशिगणने ॥

अङ्गुलमाने देव्या

अष्टादश वैभवेन पदमन्यत् ।

अपरं मानमिदं स्यात्

केवलशोधकमनुन्यासे ॥२२९॥

तुर्यपदात्पदषट्के

मानद्वितयं परापरपराख्यम् ।

द्वादशकं द्वादशकं

तत्त्वोपरि पूर्ववत्त्वन्यत् ॥२३०

वस्तुत इति शोध्यशोधकात्मनो न्यासस्य साम्यात् । साक्षादिति विधायकत्वेन । किं नान्यत्र गृह्यते इति अपितु गृह्यते एवेत्यर्थः । अङ्गस्येति तत्स्वरूपस्येत्यर्थः । केवलेति शोध्यपरिहारेण, शोध्यसंमीलनायां तु प्रागन्यथोक्त एव वर्णादिक्रमेण न्यासः । स एवेति न्यासः तत्क्रम इति यावत् । त्रिपदीति संहारक्रमेण । द्वयोर्द्वयोरिति अङ्गुलयोः, तेन षडङ्गुलाः । अष्टस्विति अङ्गुलेषु । श्रुतीति चत्वारि, तेन द्वात्रिंशत् । दिगिति दश, चन्द्रेत्येकः, रसेति षट्, रवीति द्वादश, शरेति पञ्च, दृगिति द्वयम् । अष्टादशेति पदानि । वैभवेनेति व्यापकतया, यदुक्तं

‘व्यापकं पदमन्यच्च .....’ (६।२४)

इति । केवलेति शोध्यपरिहारेण । तुर्यपदादित्यारभ्य । पदषट्क इति यत्राष्टाङ्गुलानि चत्वारि, दशाङ्गुलमेकमेकाङ्गुलं चैकमिति । उपरीति तेनात्र प्रतिपदमङ्गुलयोर्द्वयं द्वयमधिकीभवतीत्यर्थः ॥ २३० ॥

नन्वस्याः समनन्तरमेव तत्त्वक्रमेण पदानां

न्यास उक्तस्तत्कथमिह एतदिदानीमेवान्यथा-
भिधीयत इत्याशङ्कयाह

केवलशोधकमन्त्र-

न्यासाभिप्रायतो महादेवः ।

तत्त्वक्रमोदितमपि

न्यासं पुनराह तद्विरुद्धमपि २३१

महादेवो हि शोधयानां षट्त्रिंशत्त्वानां क्र-
मेण तन्न्यासपुरःसरीकारेण उदितमपि शोधक-
मन्त्रन्यासाभिप्रायेण पुनस्तद्विरुद्धमपि एकान्न-
विंशतेः पदानां न्यासमाह तदन्यथात्वेनापि
अकथयदित्यर्थः ॥ २३१ ॥

तदेव पठति

निष्कले पदमेकार्णं

यावत्रीणि तु पार्थिवे ।

इत्यादिना तत्त्वगत-

क्रमन्यास उदीरितः ॥२३२॥

पुनश्च मालिनीतन्त्रे

वर्गविद्याविभेदतः ।

द्विधा पदानीत्युक्त्वाख्य-

न्यासमन्यादृशं विभुः ॥२३३॥

उदीरित इति चतुर्थपटले, तच्च समनन्तर-
मेव संवादितम् । उक्त्वेति षष्ठे पटले, यदुक्तं
तत्र

‘पदानि द्विविधान्यत्र वर्गविद्याविभेदतः ।

तेषां तन्मन्त्रवद्भासिर्यथेदानीं तथा शृणु ॥’ (६।१९)

इति । अन्यादृशमिति तत्त्वक्रमन्यासविपरीत-
मित्यर्थः ॥ २३३ ॥

तदेवाह

एकैकं द्व्यङ्गुलं ज्ञेयं

तत्र पूर्वं पदत्रयम् ।

अष्टाङ्गुलानि चत्वारि

दशाङ्गुलमतः परम् ॥२३४॥

द्व्यङ्गुले द्वे पदे चान्ये

षडङ्गुलमतः परम् ।

द्वादशाङ्गुलमन्यच्च

द्वेऽन्ये पञ्चाङ्गुले पृथक् ॥२३५॥

पदद्वयं चतुष्पर्वं

तथान्ये द्वे द्विपर्वणी ।

पदत्रयमेकैकं द्व्यङ्गुलमिति षडङ्गुलाः । अष्टाङ्गुलानीत्यत्रापि एकैकमिति संबन्धनीयम् । द्व्यङ्गुले द्वे पदे इति एकैकं पदमेकाङ्गुलमित्यर्थः । पृथगिति एकैकं पञ्चाङ्गुलमित्यर्थः, अन्यथा हि प्रत्येकं सार्धद्वयाङ्गुलत्वं स्यात् । पदद्वयं चतुष्पर्वेति प्रत्येकं द्विपर्वत्वात् । द्वे द्विपर्वणी इति प्रत्येकमेकपर्वेत्यर्थः ॥

एतदेवोपसंहरति

एवं परापरादेव्याः

स्वतन्त्रो न्यास उच्यते ॥२३६॥

स्वतन्त्र इति तत्त्वन्यासाद्यनपेक्षत्वात् । पूर्वं हि शोध्यं तत्त्वादि विन्यस्यैतन्न्यास इत्यस्य तत्पारतन्त्र्यम्, इह तु तत्परिहारेण स्वातन्त्र्येणैवास्या न्यास इति विषयभागः । यदभिप्रायेणैव

‘अपरं मानमिदं स्यात्केवलशोधकमनुन्यासे ।’

इत्याद्युक्तम् । अतश्च शोध्यपारतन्त्र्यात् स्वातन्त्र्याच्च द्वैविध्येनोक्तस्यास्य न्यासस्य एकैकद्वय-

ङ्गुलमिति पठित्वा पूर्वस्य पदत्रयस्य चतुरङ्गुल-
त्वं, पदद्वयस्य च प्रत्येकं द्वाङ्गुलत्वम्, अन्यत्र
षडङ्गुलमेव, प्राच्येन सह तु द्वादशाङ्गुलत्वं,
पदद्वयस्य दशाङ्गुलत्वेऽपि एकस्य त्र्यङ्गुलत्वं,
अपरस्य च सप्ताङ्गुलत्वं द्विविधस्य च पदद्वयस्य
प्रत्येकं चतुरङ्गुलत्वं द्व्यङ्गुलत्वं चेत्याद्यभिधाय
पूर्वापरानुसारितया उभयपक्षमीलनयाङ्गुलव्य-
त्यासेन व्याख्यायामार्षपाठपरित्यागः कष्टक-
ल्पना पुनर्वचनानुपयोगः श्रीमद्गुरुव्याख्याति-
क्रमश्चेति दोषाः ॥ २३६ ॥

नन्वेवं देवीद्वयस्यापि न्यासः कस्मान्नोक्त
इत्याशङ्क्याह

विद्याद्वयं शिष्यतनौ

व्याप्तृत्वेनैव योजयेत् ।

इति दर्शयितुं नास्य

पृथङ्न्यासं न्यरूपयत् ॥२३७

नन्वेवं शोधकस्य द्विविधेन न्यासेन किं
स्यादित्याशङ्कां गर्भीकृत्य फलाविशेषेऽपि प्रक्रि-
यामात्रस्यैव वैचित्र्यमित्याह

एवं शोधकमन्त्रस्य
 न्यासे तद्रश्मियोगतः ।
 पाशजालं विलीयेत
 तद्भ्यानबलतो गुरोः ॥२३८॥
 शोधयतत्त्वे समस्तानां
 योनीनां तुल्यकालतः ।
 जननाद्भोगतः कर्म-
 क्षये स्यादपवृक्तता ॥२३९॥

पाशजालमिति षडध्वरूपं, तच्चार्थादन्यस्तम् ।
 तत्त्व इत्युपलक्षणं, तेन षडध्वन्यपि । न्यास-
 श्चार्थसिद्धः ॥ २३९ ॥

नन्वेवमस्याणोर्युगपदनेकशरीरगतत्वेन भो-
 क्तृत्वेऽपि किमन्योन्यस्यानुसन्धानमस्ति न वे-
 त्याशङ्क्याह

देहैस्तावद्भिरस्याणो-
 श्चित्रं भोक्तुरपि स्फुटम् ।
 मनोऽनुसन्धिर्नो विश्व-
 संयोगप्रविभागवत् ॥२४०॥

इहास्याणोः संकुचितस्यात्मनस्तावद्भिर्मन्त्र-
बलोपनतैर्युगपदवस्थितैरनेकैर्देहैस्तत्तत्कर्मवैचि-
त्र्यारब्धतया चित्रं नानाकारं भोक्तुरपि मान-
समनुसन्धानं स्फुटं नास्ति, य एवाहमन्यस्मिन्
देहे भुक्तवान् स एवाहमस्मिन्नपि इत्येवमात्म-
कमस्य ज्ञानं नोदियादित्यर्थः । अत्रैव निदर्शनं
विश्वसंयोगप्रविभागवदिति । यथाहि आत्मनो
व्यापकत्वात् स्थितेषु विश्वेन भावत्रातेन संयो-
गविभागेषु अनेन संयुक्तोऽस्मि, अनेन च विभ-
क्तोऽस्मीत्येवं नानुसन्धानं, तथेहापीत्यर्थः २४०

ननु असिद्धोऽयं दृष्टान्तो यदस्य व्यापक-
त्वात् तत्रापि एवमनुसन्धिरस्तु—इत्याशङ्क्याह
नियत्या मनसो देह-

मात्रे वृत्तिस्ततः परम् ।

नानुसन्धा यतः सैक-

स्वान्तयुक्ताक्षकल्पिता ॥२४१॥

मनसो हि नियतिशक्तिनियन्त्रणया देहमात्र
एवानुसंधानात्मा वृत्तिः नतु ततोऽन्यत्र, यतः

सा तदीया वृत्तिर्युगपज्ज्ञानानुदयादेकेन चक्षु-
राद्यन्यतमेन

‘आत्मा मनसा संयुज्यते, मन इन्द्रियेण, इन्द्रियमर्थेन ।’

(न्या०सू०भा०१।१।४)

इत्यादिनीत्या स्वान्तयुक्तेन इन्द्रियेण कल्पिता
तदधीनेत्यर्थः ॥ २४१ ॥

इन्द्रियाणां च नियतवृत्ति ज्ञानमिति कुत-
स्तदुल्लङ्घनेनापि देहान्तरादौ मनोऽनुसन्दध्या-
दत एवाह

प्रदेशवृत्ति च ज्ञान-

मात्मनस्तत्र तत्र तत् ।

भोग्यज्ञानं नान्यदेहे-

ष्वनुसन्धानमर्हति ॥ २४२ ॥

भोग्यज्ञानमिति नीलसुखादिविषयं वेदन-
मित्यर्थः ॥ २४२ ॥

ननु यद्येवं, तद्योगिनां प्रातिभज्ञानादावती-
न्द्रियार्थविषयं ज्ञानं कस्मादुदियादित्याशङ्क्याह

यदा तु मनसस्तस्य

देहवृत्तेरपि ध्रुवम् ।

योगमन्त्रक्रियादेः स्या-

द्वैमल्यं तद्विदा तदा ॥ २४३ ॥

तस्येति बाह्येन्द्रियाधीनवृत्तेरपि, तद्विदेति त-
स्यातीन्द्रियस्याप्यर्थस्य विदा ज्ञानमित्यर्थः २४३

एतत्प्रकृतेऽपि योजयति

यथामलं मनो दूर-

स्थितमप्याशु पश्यति ।

तथा प्रत्ययदीक्षायां

तत्तद्भुवनदर्शनम् ॥ २४४ ॥

जननादिवियुक्तां तु

यदा दीक्षां चिकीर्षति ।

तदास्मादुच्चरामीति

युक्तमूहप्रकल्पनम् ॥ २४५ ॥

यदा शोध्यं विना शोद्ध-

न्यासस्तत्रापि मन्त्रतः ।

जननादिक्रमं कुर्या-

त्तत्त्वसंश्लेषवर्जितम् ॥ २४६ ॥

एकाकिशोद्धृत्यासे च
जननादिविवर्जने ।

तच्छोद्धृतसंपुटं नाम
केवलं परिकल्पयेत् ॥२४७॥

तत्तद्भुवनदर्शनमिति तीव्रशक्तिपातभाजो
हि कस्यचित् तेषु तेषु भुवनेषु अनेकदेहविषय-
मपि अनुसन्धानं स्यादित्यर्थः । युक्तमिति जन-
नादेरचिकीर्षितत्वात् । कुर्यादिति अर्थादनुच्छि-
खितविशेषतया, अत एवोक्तं तत्त्वसंश्लेषवर्जि-
तमिति ॥ २४७ ॥

एवं यथेप्सितशोद्धृतसंपुटितं शिष्यनाम क-
ल्पयित्वा किं कुर्यादित्याशङ्क्याह

द्रव्ययोगेन दीक्षायां
तिलाज्याक्षततण्डुलम् ।

तत्तन्मन्त्रेण जुहुया-
ज्जन्मयोगवियोगयोः ॥२४८॥

तत्तन्मन्त्रेणेति शोद्धृतसंपुटितशिष्यनामल-
क्षणेन । जन्मयोगवियोगयोरिति वस्तुतस्तन्नि-
मित्तमित्यर्थः ॥ २४८ ॥

विज्ञानदीक्षायां पुनरेवं कर्तव्यं किञ्चिन्ना-
स्तीत्याह

यदा विज्ञानदीक्षां तु
कुर्याच्छिष्यं तदा भृशम् ।
तन्मन्त्रसंजल्पबलात्
पश्येदा चाविकल्पकात् ॥२४९॥

तन्मन्त्रेति तस्य शोद्धृत्वेनाभीप्सितस्य मन्त्रस्ये-
त्यर्थः । चो भिन्नक्रमो हेतौ, तेन तदा चेति । आ
अविकल्पकादिति साक्षात्कारात्मनिर्विकल्पक-
विश्रान्तिपर्यन्तमित्यर्थः ॥ २४९ ॥

ननु शब्दात्मा संजल्पः कथमविकल्पके वि-
श्राम्येदित्याशङ्क्याह

विकल्पः किल संजल्प-
मयो यत्स विमर्शकः ।
मन्त्रात्मासौ विमर्शश्च
शुद्धोऽपाशवतात्मकः ॥ २५० ॥
नित्यश्चानादिवरद-
शिवाभेदोपकल्पितः ।

तद्योगाद्वैशिकस्यापि

विकल्पः शिवतां व्रजेत् २५१

विकल्पस्य हि संजल्पः स्वरूपं यदसौ क्षेत्र-
ज्ञस्वातघ्यात्मकत्वात्पराम्रष्टृस्वभावः । असौ संज-
ल्प एव च मन्नात्मा यन्नान्तरीयकश्च विमर्शो
निर्विकल्पैकरूपत्वाच्छुद्धः, अत एव

‘सोऽयमैश्वरो भावः पशोरपि ।’

इत्यादिनयेन अपाशवतात्मकः, अत एव नित्यः

‘स्वभावमवभासस्य.....।’ (ई०प्र०१।५।११)

इत्यादिनीत्या तदवियुक्तस्वरूप इत्यर्थः । ननु
कथमेवंविधविमर्शयोगित्वं संजल्पात्मनः स्थू-
लस्य विकल्पस्य स्यादित्याशङ्क्योक्तमनादि-
वरदशिवाभेदोपकल्पित इति । मन्त्रयितुश्चेतः-
स्वरूपानुप्रवेशादेव विकल्पोऽपि शिवतां व्रजेद्-
विकल्पक एव विश्राम्येदित्यर्थः ॥ २५१ ॥

नचैतद्युक्ति एव सिद्धमित्याह

श्रीसारशास्त्रे तदिदं

परमेशेन भाषितम् ।

तदेव पठति

अर्थस्य प्रतिपत्तिर्या

ग्राह्यग्राहकरूपिणी ॥ २५२ ॥

सा एव मन्त्रशक्तिस्तु

वितता मन्त्रसन्ततौ ।

या नाम अर्थालोचनात्मिका ग्राह्यग्राहकरूपिणी अङ्गुलिशिरोनिर्देशप्रख्यतदामर्शमयी अविकल्पकस्वभावा प्राथमिकी प्रतिपत्तिः, सैव सर्वेषां मन्त्राणामनवच्छिन्ना प्रमात्रेकात्मनि अन्तर्गुप्ततया समुच्चरद्रूपा शक्तिः सत्तेत्यर्थः ॥

एवं चेदमनेनोक्तं स्यादित्याह

परामर्शस्वभावेत्थं

मन्त्रशक्तिरुदाहृता ॥ २५३ ॥

परामर्शो द्विधा शुद्धा-

शुद्धत्वान्मन्त्रभेदकः ।

सच शुद्धाशुद्धरूपतया द्विधा मन्त्रान्भेदयतीत्याह परामर्श इत्यादि ॥

एतच्चागमोक्त्यैव विभजति

उक्तं श्रीपौष्करेऽन्ये च

ब्रह्मविष्णवादयोऽण्डगाः ॥२५४॥

प्राधानिकाः साञ्जनास्ते

सात्त्वराजसतामसाः ।

तैरशुद्धपरामर्शा-

त्तन्मयीभावितो गुरुः ॥२५५॥

वैष्णवादिः पशुः प्रोक्तो

न योग्यः पतिशासने ।

ये मन्त्राः शुद्धमार्गस्थाः

शिवभट्टारकादयः ॥ २५६ ॥

श्रीमन्मतङ्गादिदृशा

तन्मयो हि गुरुः शिवः ।

तन्मय इति शुद्धपरामर्शात्मशिवभट्टारका-
दिमन्त्रैकात्म्यमापन्न इत्यर्थः ॥

ननु भवतु नाम विकल्पस्य क्षेत्रज्ञस्वातन्त्र्यो-
ल्लिखितसंजल्पयोगाद्विमर्शकत्वं, तद्योग एवास्य
पुनः प्रथमतरं कुतस्त्य इत्याह

ननु स्वतन्त्रसंजल्प-
योगादस्तु विमर्शिता ॥२५७॥

प्राक्कुतः स विमर्शाच्चे-
त्कुतः सोऽपि निरूपणे ।

आद्यस्तथाविकल्पत्व-
प्रदः स्यादुपदेष्टृतः ॥ २५८ ॥

यः संक्रान्तोऽभिजल्पः स्या-
त्तस्याप्यन्योपदेष्टृतः ।

अथोच्यते विमर्शादसाविति, तत्सोऽपि कुत
इत्याह विमर्शाच्चेत्, कुतः सोऽपीति । एवं हि
विकल्पस्य संजल्पयोगाद्विमर्शः, तस्माच्च संज-
ल्पयोग इत्यन्योन्याश्रयं भवेदिति भावः,
तदिदमत्रावधार्यमित्याह निरूपण इत्यादि,
निरूपणे हि उत्तमवृद्धलक्षणादुपदेष्टुः सकाशात्
आद्यः कश्चिन्मूलभूतो विमर्शः समनन्तरोक्त-
विकल्परूपतादायी भवेत् यः किल उपदेश्ये
प्रतिसंक्रान्तः संजल्पात्मकतां यायात् यद्यो-
गादपि विकल्पस्य पराम्प्रष्टृत्वं स्यात् । नन्वेव-

मुपदेष्टुरप्यसौ कुतस्त्य इत्याशङ्क्योक्तं तस्याप्य-
न्योपदेष्टृत इति ॥

एवं हि मूलक्षतिकारिणी इयमनवस्था परा-
पतेदित्याशङ्क्याह

पूर्वपूर्वक्रमादित्थं

य एवादिगुरोः पुरा ॥ २५९ ॥

संजल्पो ह्यभिसंक्रान्तः

सोऽद्याप्यस्तीति गृह्यताम् ।

इत्थं हि यथानुपूर्वमुपदेष्टृक्रममवलम्ब्य स-
हजविमर्शात्मनः परमेशितुरादिगुरोः सकाशाद्य
एव प्राथमिकः संजल्पोऽभितः समन्ताद्यथोत्तर-
मुपदेश्येषु संक्रान्तः, स एव प्रतिसंक्रान्तवृत्ति-
तया अनुवर्तमानोऽद्यापि मायाप्रमातृपर्यन्तम-
स्तीति गृह्यतां नैवं काचिदनवस्थेत्यर्थः ॥

एवं च तन्माहात्म्योपनतो यः कश्चन वैक-
ल्पिको व्यवहारः, सोऽपि ध्रुवं तदात्मैवेत्याह

यस्तथाविधसंजल्प-

बलात्कोऽपि स्वतन्त्रकः ॥२६०॥

तथा प्रयत्नेनापि परिहार्यः । नहि करपाणिशब्दौ
करोत्यादानमिति करः, पणायते द्यूतादिना
व्यवहरतीति पाणिश्चेति संकल्पयितुं स्फुटमु-
चितौ कदाचिदपि संकीर्येतामेकपरामर्शाभि-
जल्पात्मतां भजत इत्यर्थः ॥

ननु यद्येवं, तत्संभवन्ती अपि शब्दाच्छब्दा-
न्तरे व्युत्पत्तिः कथमपहूयते इत्याशङ्क्याह

शब्दाच्छब्दान्तरे तेन

व्युत्पत्तिर्व्यवधानतः ॥ २६३ ॥

व्यवहारात्तु सा साक्षा-

च्चित्रोपाख्याविमर्शिनी ।

तेन संजल्पासाङ्कर्येण हेतुना व्यवधानतः
स्वोचितप्राच्यविमर्शसंनिधापनद्वारेण शब्दाच्छ-
ब्दान्तरे घटाभिजल्पादिव कुम्भाभिजल्पे व्युत्प-
त्तिरवबोधः, वृद्धव्यवहारात्पुनर्नानाकारशब्दसं-
दर्भविमर्शकारितया सा साक्षाद्व्यवधानेनैव
तत्र सर्वेषां व्युत्पत्तिरित्यर्थः ॥

एवमिदमत्र वस्तुसतत्त्वं पर्यवसितमित्याह

तद्विमर्शोदयः प्राच्य-

स्वविमर्शमयः स्फुरेत् ॥ २६४ ॥

यावद्बालस्य संवित्ति-
रकृत्रिमविमर्शने ।

तत् तस्मात् वृद्धपरम्परायात्स्वात्मीयविमर्श-
मय एव घटादेर्विमर्शस्योदयः स्फुरेद्यावद्नधिग-
तशब्दार्थव्युत्पत्तेर्बालस्यापि शब्दसंसर्गायोगात्
अकृत्रिमे स्वसंवित् विमर्शने, तेन का वार्ता
तद्भ्युत्पत्तिभाजो जनस्येत्यर्थः ॥

अत एव च एतद्वैलक्षण्यं मन्त्राणां, येन तत्र
परमेश्वरस्यादर इत्याह

तेन तन्मन्त्रशब्दार्थ-

विशेषोत्थं विकल्पनम् ॥२६५॥

शब्दान्तरोत्थाद्भेदेन

पश्यता मन्त्र आदृतः ।

यच्चापि बीजपिण्डादे-

रुक्तं प्राग्बोधरूपकम् ॥२६६॥

तत्तस्यैव कुतोऽन्यस्य

तत्कस्मादन्यकल्पना ।

तेन शब्दान्तराणां तत्तत्प्राच्यस्वविमर्शम-
यतया स्फुरणेन हेतुना, शब्दान्तरोत्थाद्विकल्प-
नात् तेभ्यः सहजानवच्छिन्नविमर्शरूपेभ्यो म-
न्त्रशब्दार्थविशेषेभ्यः समुत्थितं विकल्पनं भेदेन
वैलक्षण्येन पश्यता साक्षात्कुर्वता भगवता मन्त्र
आहतः परमोपादेयतयोपदिष्ट इत्यर्थः । तच्छ-
ब्दान्तराणां परविमर्शात्मकत्वेऽपि वृद्धव्यवहार-
परम्परया यथायथमवरोहक्रमेण स्थूलेन संज-
ल्पात्मना रूपेणापि उदय इत्युक्तम्, मन्त्राणां
पुनरनादिगुरोः प्रभृत्यद्यापि अनवच्छिन्नसह-
जपरामर्शात्मकत्वमविशिष्टमेवेति । अत एव य-
च्चापि प्राक्

‘बीजपिण्डात्मकं सर्वं संविदः स्पन्दनात्मताम् ।

विदधत्..... ॥’ (७२)

इत्यादिना बीजपिण्डादेर्बोधरूपत्वमुक्तं, तत्त-
स्यैव, नतु शब्दान्तराणामपि तेषां यथायथं स्थू-
लरूपत्वापत्तेरुक्तत्वात् । तत् तस्मादनवच्छिन्न-
बोधरूपे बीजपिण्डादौ कस्मादन्यस्य तत्तदुप-
देष्टृपरम्परापतितस्य विमर्शान्तरस्य कल्पना, ना-
स्त्यत्र संजल्पनान्तरतुल्यकक्षयत्वमित्यर्थः ॥

विमर्शः कल्प्यते सोऽपि

तदात्मैव सुनिश्चितः ।

एवमादिगुरोः प्रभृति प्रवृत्त एक एवेयत्कालपर्यन्तं प्रतिसंक्रान्तवृत्तितयानुवर्तमानस्तत्तदभिजल्पवपुषा स्फुरतीति सिद्धम् ॥

ननु यद्येवं, तद्यत्र शब्दात् शब्दान्तरे व्युत्पत्तौ परामर्शभेदोऽस्ति, तत्र किं प्रतिपत्तव्यमित्याशङ्क्याह

घटकुम्भ इतीत्थं वा

यदि भेदो निरूप्यते ॥२६१॥

सोऽप्यन्यकल्पनादायी

ह्यनादृत्यः प्रयत्नतः ।

पणायते करोतीति

विकल्पस्योचितौ स्फुटम् ॥२६२

करपाण्यभिजल्पौ तौ

संकीर्येतां कथं किल ।

यदि नाम घटविमर्शात्कुम्भविमर्श इत्येवंप्रकारः परामर्शस्य भेदो निरूप्यते, तदसौ खोचितप्राच्यविमर्शपरित्यागात्कल्पनान्तरकारि-

अनेनैवाभिप्रायेण सर्वत्र शास्त्रे गुरोर्मन्त्र-
तन्त्रविशारदत्वमेव मुख्यं लक्षणमुक्तमित्याह

एतदर्थं गुरोर्यत्ना-

लक्षणे तत्र तत्र तत् ॥२६७॥

लक्षणं कथितं ह्येष

मन्त्रतन्त्रविशारदः ।

तदेवं सर्वात्मना मन्त्रार्थपरिशीलनपरेणैव
गुरुणा भाव्यमित्याह

तेन मन्त्रार्थसंबोधे

मन्त्रवार्तिकमादरात् ॥ २६८ ॥

ऊहापोहप्रयोगं वा

सर्वथा गुरुराचरेत् ।

ननु यद्येवंविधो गुरुर्न स्यात्, तदा किं
कार्यमित्याशङ्क्याह

मन्त्रार्थविदभावे तु

सर्वथा मन्त्रतन्मयम् ॥२६९॥

गुरुं कुर्यात्

मन्त्रतन्मयमिति मन्त्रैकात्म्यमापन्नमित्यर्थः ॥

अत एवाह

तदभ्यासा-
त्तत्संकल्पमयो ह्यसौ ।

ननु दृढनिरूढमन्त्रार्थभावनाभाजो गुरोरपि
अन्योऽभिजल्पो मन्त्रसमानमहिमैव, तत्कथमुक्तं
मन्त्राणां संजल्पान्तरतुल्यकक्ष्यत्वं नास्तीत्याश-
ङ्क्याह

तत्समानाभिसंजल्पो

यदा मन्त्रार्थभावनात् ॥२७०॥

गुरोर्भवेत्तदा सर्व-

साम्ये को भेद उच्यताम् ।

ननु असिद्धं सर्वसाम्यं, मन्त्रेतरस्य हि अ-
भिजल्पस्य भिन्नैवानुपूर्वीत्याशङ्क्याह

अंशेनाप्यथ वैषम्ये

न ततोऽर्थक्रिया हि सा ॥२७१॥

वैषम्य इति आनुपूर्व्यादिना मन्त्राद्भेदे ।
तत इत्यभिसंजल्पात् । सेति मन्त्रकार्या ॥२७१॥
यस्तु सत्यपि भेदे कीटगोमयाभ्यामिव

कीटं मन्त्रसंजल्पाभ्यामपि एकामेवार्थक्रियां
पश्यति, स शिव एवेत्याह

गोमयात्कीटतः कीट

इत्येवं न्यायतो यदा ।

संजल्पान्तरतोऽप्यर्थ-

क्रियां तामेव पश्यति ॥२७२॥

तदेष सत्यसंजल्पः

शिव एवेति कथ्यते ।

सत्यसंजल्पत्वमेव दर्शयति

स यद्वक्ति तदेव स्या-

न्मन्त्रो भोगापवर्गदः ॥२७३॥

अनेनैवाभिप्रायेण भगवता

'कथा जपः' (शि० सू० ३।२७)

इत्यासूत्रितम् ॥ २७३ ॥

अस्माकं पुनर्नायं पक्ष इत्याह

नैषोऽभिनवगुप्तस्य

पक्षो मन्त्रार्पितात्मनः ।

योऽर्थक्रियामाह भिन्नां

कीटयोरपि तादृशोः ॥२७४॥

तत्तन्मन्त्रसतत्त्वानुभवनिभालनोद्युक्तस्य श्री-
मतोऽभिनवगुप्तस्य पुनरेतन्न मतं यतस्तादृशोः
कीटगोमयप्रभवयोरपि कीटयोर्भिन्नामर्थक्रिया-
माह तत्र कार्यभेदमभ्युपागमदित्यर्थः ॥२७४॥

ननु यद्येवं, तद्विनापि मन्त्रं मन्त्रार्थभावना-
तारतम्यभाजः संजल्पमात्रादेव तत्सिद्धिर्भव-
न्ती कथमपह्नूयते इत्याशङ्क्याह

मन्त्रार्पितमनाः किञ्चि-

द्वदन्यत्तु विषं हरेत् ।

तन्मन्त्र एव

मन्त्रार्पितमना इति मन्त्रवीर्य एव कृतानुस-
न्धिरित्यर्थः । किञ्चिदिति श्लोकगाथादि । यदुक्तं
प्राक्

श्लोकगाथादि यत्किञ्चिदादिमान्त्ययुतं यतः ।

तस्माद्विदंस्तथा सर्वं मन्त्रत्वेनैव पश्यति ॥ (३।२२५)

इति ॥

ननु मन्त्रार्पितमनस्त्वेनैव यदि विषहरणादि
सिद्धयेत्, तदप्रयोजकेन यस्य कस्यचन शब्दस्य
वचनेन किं स्यात्, बाढमित्याह

शब्दः स

परं तत्र घटादिवत् ॥ २७५ ॥

एतदेव दृष्टान्तमुखेनापि हृदयङ्गमयति

कान्तासंभोगसंजल्प-

सुन्दरः कामुकः सदा ।

तत्संस्कृतोऽप्यन्यदेष

कुर्वन्स्वात्मनि तृप्यति ॥२७६॥

तथा तन्मन्त्रसंजल्प-

भावितोऽन्यदपि ब्रुवन् ।

अनिच्छुरपि तद्रूप-

स्तथा कार्यकरो ध्रुवम् ॥२७७

तृप्यतीति तत्संभोगचमत्कारसारतया स्वा-
त्मनि विश्राम्यतीत्यर्थः । अन्यदपि ब्रुवन्निति,
एवं ह्यन्यवचनेनैव मन्त्रसंजल्परूपतायामनि-
च्छुरपि तद्रूपः सतताभ्यासवशान्मन्त्रैकमय ए-
वेत्यर्थः । अत एव तथा मन्त्रानुगुण्येनैव कार्य-
कर इत्युक्तम् ॥ २७७ ॥

ननु मन्त्रसंजल्पेच्छाविरहेऽपि कथं तन्मय-
तयैवास्यावभासो भवेदित्याशङ्क्याह

विकल्पयन्नप्येकार्थं

यतोऽन्यदपि पश्यति ।

पर्वतं विकल्पयतो हि प्रमातुर्घटदर्शनं भ-
वेदिति भावः ॥

एतदागमोक्त्या समर्थयति

विषापहारिमन्त्रादी-

त्युक्तं श्रीपूर्वशासने ॥ २७८ ॥

तथाच तत्र

‘तत्त्वे निश्चलचित्तस्तु भुञ्जानो विषयानपि ।

न संस्पृश्येत तद्दोषैः पद्मपत्रमिवाम्भसा ॥

विषापहारिमन्त्रादिसंनद्धो भक्षयन्नपि ।

विषं न मुह्यते तेन तद्द्वयोगी महामतिः ॥’ (१८।८१)

इति । अत्रायमर्थः—यत् भक्षयन्नपि विषं यथा
जाङ्गुलिकः स्वरूपावस्थितमेवात्मानं पश्यति,
तथा भुञ्जानोऽपि विषयान् महामतिर्योगी नि-
श्चलचित्ततया परमेव तत्त्वमिति ॥ २७८ ॥

यत्तूक्तमेवमेव वदन्मन्त्रार्थनिष्ठो यद्विषं हरेत्,
तन्मन्त्रस्यैव विजृम्भितं, नतु तन्नान्तरीयक-
स्यापि क्लृप्तस्येति । तत्रैव पक्षान्तरमाह

यदि वा विषनाशेऽपि
हेतुभेदाद्विचित्रता ।

धात्वाप्यायादिकानन्त-

कार्यभेदाद्भविष्यति ॥ २७९ ॥

हेतुभेदादिति मन्त्रशब्दाद्यात्मनः । विषनाशे
हि मन्त्रवत् संजल्पोऽपि धात्वाप्यायपुष्ट्याद्यन्य-
तमं कार्यं कुर्यादिति ॥ २७९ ॥

एवं मन्त्राणां सत्तामभिधाय प्रयोजनमप्याह

तदेवं मन्त्रसंजल्प-

विकल्पाभ्यासयोगतः ।

भाव्यवस्तुस्फुटीभावः

संजल्पहासयोगतः ॥ २८० ॥

तदेवमुक्तेन क्रमेण मन्त्रयोः शब्दविमर्श-
योरभ्यासतारतम्येन संजल्परूपतादिगुणीभा-
वात् स्वाभिन्नस्य भाव्यमानस्य मन्त्रदेवतात्मनो
वस्तुनः स्फुटीभावः साक्षात्कारो भवेदित्यर्थः ॥

नन्वस्य मन्त्रं संजल्पमभ्यस्यतो भाव्यवस्तु-
साक्षात्कारः कथं स्यादित्याशङ्क्याह

वस्त्वेव भावयत्येष

न संजल्पमिमं पुनः ।

गृह्णाति भासनोपायं

भाते तत्र तु तेन किम् ॥२८१॥

ननु यद्येवं, तत्किमस्य संजल्पोपादानेनेत्या-
शङ्क्याह इममित्यादि । तेन किमिति, उपेये हि
लब्धे पुनरुपायस्य किं प्रयोजनमित्यभिप्रायः ॥

एतदेवोपसंहारभङ्ग्या प्रतिपादयति

एवं संजल्पनिर्हासे

सुपरिस्फुटतात्मकम् ।

अकृत्रिमविमर्शात्म

स्फुरेद्वस्त्वविकल्पकम् ॥२८२॥

ननु अविकल्पकेऽपि

‘कामशोकभयोन्मादचौरस्वप्नाद्युपप्लुताः ।

अभूतानपि पश्यन्ति पुरतोऽवस्थितानिव ॥’

इत्याद्युक्त्या सदेव न भायादित्यत्रापि वस्त्वेव
स्फुरेदिति कस्मादुक्तमित्याशङ्क्याह

निर्विकल्पा च सा संवि-

द्यद्यथा पश्यति स्फुटम् ।

तत्तथैव तथात्मत्वा-

द्वस्तुनोऽपि बहिःस्थितेः २८३

बहिरपि हि वस्तुनस्तदधीनैव सत्तेत्यर्थः ॥

शिवाभेदभाजो गुरोस्तु विशेषेण यथार्थ-
संकल्पतेत्याह

विशेषतस्त्वमायीय-

शिवताभेदशालिनः ।

मोक्षेऽभ्युपायः संजल्पो

बन्धमोक्षौ ततः किल ॥२८४॥

मोक्षेऽभ्युपाय इत्यर्थात् शिष्यस्य । ननु

‘सर्वो विकल्पः संसारः..... ।’

इत्युक्त्या संकल्पस्य बन्धकत्वं स्यात् प्रत्युत
मोक्षाभ्युपायत्वमिहास्य कस्मादुक्तमित्याशङ्क्याह
बन्धमोक्षौ ततः किलेति । इह अमायीय-
शिवताभेदशालिनो गुरोः संकल्पादेव बन्धमोक्षौ
स्यातां, किंतु इयान् विशेषो यद्भेदमयतायां
बन्धोऽन्यथा तु मोक्ष इति ॥ २८४ ॥

ननु एवमपि अविकल्पकपर्यन्तीभूतादेवा-
स्मादेतन्नयाय्यं नतु अन्यथा, तत्कथं संजल्पमा-
त्रादेव मोक्षो भवेदित्याशङ्क्याह

विकल्पेऽपि गुरोः सम्य-
गभिन्नशिवताजुषः ।

अविकल्पकपर्यन्त-

प्रतीक्षा नोपयुज्यते ॥ २८५ ॥

नोपयुज्यत इत्यत्र गुरोः शिवाभेदमयत्वं
हेतुः ॥ २८५ ॥

नच एतद्युक्तिमात्रसिद्धमेवेत्याह

तद्विमर्शस्वभावा हि

सा वाच्या मन्त्रदेवता ।

महासंवित्समासन्ने-

त्युक्तं श्रीगमशासने ॥२८६॥

मन्त्रो हि स्वत एवाविकल्पकसंवित्स्वभाव इति
भावः ॥ २८६ ॥

एवं परसंवित्समासन्नत्वादेव मन्त्रादयस्तदा-

यत्ताः सिद्धिं साधयितुं शक्नुवन्तीति दृष्टान्तप्र-
दर्शनपुरःसरीकारेणाभिधातुमाह

निकटस्था यथा राज्ञा-

मन्येषां साधयन्त्यलम् ।

सिद्धिं राजोपगां शीघ्र-

मेवं मन्त्रादयः पराम् ॥२८७॥

॥ परां सिद्धिमिति मोक्षलक्षणाम् । यदुक्तम्

‘अधमा वश्यदा सिद्धिर्मध्यमा खेचरत्नदा ।

संसारभयविच्छेददायिनी सिद्धिरुत्तमा ॥’

इति ॥ २८७ ॥

एतच्चास्मच्छास्त्रेऽप्युक्तमित्याह

उक्ताभिप्रायगर्भं त-

दुक्तं श्रीमालिनीमते ।

तदेवाह

मन्त्राणां लक्षणं कस्मा-

दित्युक्ते मुनिभिः किल ॥२८८

कस्मादिति योगविषये हि प्रश्ने कृते किमिति
मन्त्रलक्षणमुक्तमिति भावः । यदुक्तं

‘योगमार्गविधिं देव्या पृष्टेन परमेष्ठिना ।
तत्प्रतिज्ञावताप्युक्तं किमर्थं मन्त्रलक्षणम् ॥’ (४।२)
इति ॥ २८८ ॥

एवं मुनिप्रश्नं निर्णेतुकामः कार्तिकेयो यो-
गाङ्गतयैव एतदुक्तमित्यभिधातुमाह

योगमेकत्वमिच्छन्ति

वस्तुनोऽन्येन वस्तुना ।

तद्वस्तु ज्ञेयमित्युक्तं

हेयत्वादिप्रसिद्धये ॥ २८९ ॥

तत्प्रसिद्धौ शिवेनोक्तं

ज्ञानं यदुपवर्णितम् ।

सबीजयोगसंसिद्धौ

मन्त्रलक्षणमप्यलम् ॥ २९० ॥

न चाधिकारिता दीक्षां

विना योगेऽस्ति शाङ्करे ।

क्रियाज्ञानविभेदेन

सा च द्वेषा निगद्यते ॥२९१॥

द्विविधा सा प्रकर्तव्या

तेन चैतदुदाहृतम् ।

नच योगाधिकारित्व-

मेकमेवानया भवेत् ॥२९२॥

अपि मन्त्राधिकारित्वं

मुक्तिश्च शिवदीक्षया ।

एतच्च प्राग्व्याख्यानेनैव गतार्थमिति नेह
पुनर्विभज्य व्याख्यातम् ॥

तात्पर्यगत्या तु ग्रन्थकृदेव व्याख्यातुमाह

अनेनैतदपि प्रोक्तं

योगी तत्त्वैक्यसिद्धये ॥२९३॥

मन्त्रमेवाश्रयेन्मूलं

निर्विकल्पान्तमादृतः ।

मन्त्राभ्यासेन भोगं वा

मोक्षं वापि प्रसाधयन् २९४

तत्राधिकारितालब्ध्यै

दीक्षां गृह्णीत दैशिकात् ।

आदृत इत्यनेनास्य तदेकतानत्वमुक्तम् ।
तत्रेति मन्त्राश्रयणादौ ॥

अतश्चास्य मन्त्रादिमाहात्म्यात्सर्वं भुक्ति-
मुक्त्याद्यपि सिद्ध्येदित्याह

तेन मन्त्रज्ञानयोग-

बलाद्यद्यत्प्रसाधयेत् ॥२९५॥

तत्स्यादस्यान्यतत्त्वेऽपि

युक्तस्य गुरुणा शिशोः ।

युक्तस्येति योजितस्येत्यर्थः, अनेन च यो-
जनिकादेर्भेदोऽप्यासूत्रितः ॥

ननु गुरुणा चेदन्यतत्त्वे योजितः, तत्कथ-
मस्य स्वबलादेव अन्यथा भुक्तिर्मुक्तिर्वा स्यादि-
त्याशङ्क्याह

दीक्षा ह्यस्योपयुज्येत

संस्क्रियायां स संस्कृतः २९६

स्वबलेनैव भोगं वा

मोक्षं वा लभते बुधः ।

अत एव च दीक्षायां कृतोऽपि सम्य्यादि-
नियमो न स्यादित्याह

तेन विज्ञानयोगादि-

बली प्राक् समयी भवन् २९७

पुत्रको वा न तावान्स्या-

दपितु स्वबलोचितः ।

तावानिति समयी पुत्रको वा ॥

ननु ज्ञानयोगादौ दुर्बलस्य का वार्तेत्याश-

ङ्ग्याह

यस्तु विज्ञानयोगादि-

वन्ध्यः सोऽन्धो यथा पथि २९८

दैशिकायत्त एव स्या-

द्भोगे मुक्तौ च सर्वथा ।

ननु ज्ञानयोगादिवन्ध्यस्य दैशिकोऽपि किं

कुर्यादित्याशङ्ग्याह

दीक्षा च केवला ज्ञानं

विनापि निजमान्तरम् ॥२९९॥

मोचिकैवेति कथितं

युक्त्या चागमतः पुरा ।

पुरेति पञ्चदशाहिकादौ ॥

दीक्षोचितमेव ज्ञानयोगाद्यधितिष्ठतः पुनः
किं स्यादित्याशङ्क्याह

यस्तु दीक्षाकृतामेवा-

पेक्ष्य योजनिकां शिशुः ॥३००॥

स्फुटीभूत्यै तदुचितं

ज्ञानं योगमथाश्रितः ।

सोऽपि यत्रैव युक्तः स्या-

त्तन्मयत्वं प्रपद्यते ॥३०१॥

यत्रैव युक्त इत्यर्थाद्गुरुणा ॥ ३०१ ॥

अतश्चायं गुर्वधीनसिद्धिरेवेत्याह

गुरुदीक्षामन्त्रशास्त्रा-

धीनसर्वस्थितिस्ततः ।

एवमेतत्पुत्रकादिविषयमभिधाय साधकवि-
षयमपि अभिधत्ते

दुष्टानामेव सर्वेषां

भूतभव्यभविष्यताम् ॥३०२॥

कर्मणां शोधनं कार्यं

बुभुक्षोर्न शुभात्मनाम् ।

यः पुनर्लौकिकं भोगं

राज्यस्वर्गादिकं शिशुः ॥३०३॥

त्यक्त्वा लोकोत्तरं भोग-

मीप्सुस्तस्य शुभेष्वपि ।

बुभुक्षोरिति लोकधर्मिणः साधकस्य । शुभे-
ष्वपीति शोधनं कार्यमिति प्राच्येन संबन्धः ॥

अत्रापि क्रियाज्ञानयोः प्राधान्येऽयं विशेष

इत्याह

तत्र द्रव्यमयीं दीक्षां

कुर्वन्नाज्यतिलादिकैः ॥३०४॥

कर्मास्य शोधयामीति

जुहुयाद्देशिकोत्तमः ।

ज्ञानमय्यां तु दीक्षायां

तद्विशुद्ध्यति सन्धितः ॥३०५॥

गुरोः स्वसंविद्रूढस्य

बलात्तत्प्रक्षयो भवेत् ।

यदास्याशुभकर्माणि

शुद्धानि स्युस्तदा शुभम् ३०६

स्वतारतम्याश्रयणा-
दध्वमध्ये प्रसूतिदम् ।

तदिति कर्म । सन्धित इत्यनुसन्धानात् ।
अस्येति लोकधर्मिणः ॥

शुभकर्मोपभोगे तु योजनिकास्थानमेवासा-
दयेदित्याह

शुभपाकक्रमोपात्त-
फलभोगसमाप्तितः ॥ ३०७ ॥

यत्रैष योजितस्तत्स्थो
भाविकर्मक्षये कृते ।

तत्स्थ इत्यर्थात् भवेत् । क्षये कृते इत्युप-
भोगादेव, नहि लोकधर्मिणः शुभकर्मशोधन-
साम्नातमित्याशयः ॥

भाविशुभकर्माप्रक्षये पुनरस्य तत्र तत्रोप-
भोग एवेत्याह

भाविनां चाद्यदेहस्थ-
देहान्तरविभेदिनाम् ॥ ३०८ ॥

अशुभांशविशुद्धौ स्या-
द्भोगस्यैवानुपक्षयः ।

अद्यदेहेति दीक्षोत्तरकालभाविनाम् ॥

अत एवास्य न कुत्रचिदपि दुःखोपभोगो
भवेदित्याह

भुञ्जानस्यास्य सततं

भोगान्मायालयान्ततः ॥३०९॥

न दुःखफलदं देहा-

द्यध्वमध्येऽपि किञ्चन ।

मायालयान्तत इति मायालयान्तं याव-
दित्यर्थः ॥

मायालये वृत्ते पुनरस्य किं स्यादित्याशङ्क्याह

ततो मायालये भुक्त-

समस्तसुखभोगकः ॥ ३१० ॥

निष्कले सकले वैति

लयं योजनिकाबलात् ।

आह्निकार्थमेव श्लोकस्य प्रथमार्धेनोपसंहरति

इति प्रमेयं कथितं

दीक्षा काले गुरोर्यथा ॥३११॥

इतीत्थमेतत्प्रमेयमिहोक्तं यथा येन प्रकारेण
काले शक्तिपातावसरे गुरोर्दीक्षा कार्या भवे-
दिति शुभम् ॥ ३११ ॥

श्रीमद्गुरुमहिमोदित-

शोधकशोधोभयानुसन्धानः ।

षोडशमाहिकमेतद्-

व्यवृणोदिह जयरथाभिख्यः ॥

इति श्रीतन्त्रालोकविवेके प्रमेयप्रकाशनं नाम

षोडशमाहिकम् ॥ १६ ॥

अथ

श्रीतन्त्रालोके ।

श्रीमन्महामाहेश्वराचार्याभिनवगुप्तविरचिते
श्रीजयरथकृतविवेकाख्यटीकोपेते

सप्तदशमाह्निकम् ।

निजशक्तिजनितकर्मप्रपञ्चसंचारचातुरीविभवम् ।
भवतरणबलप्रदतां समावहन्तं बलप्रदं नौमि ॥

इदानीमत्रैव द्वितीयार्धेन महाप्रयोजनामि-
तिकर्तव्यतां वक्तुं प्रतिजानीते

अथ भैरवतादात्म्य-
दायिनीं प्रक्रियां ब्रुवे ।

तामेवाह

एवं मण्डलकुम्भाग्नि-

शिष्यस्वात्मसु पञ्चसु ॥ १ ॥

गृहीत्वा व्याप्तिमैक्येन

न्यस्याध्वानं च शिष्यगम् ।

अथ

श्रीतन्त्रालोके ।

श्रीमन्महामाहेश्वराचार्याभिनवगुप्तविरचिते
श्रीजयरथकृतविवेकाख्यटीकोपेते

सप्तदशमाह्निकम् ।

निजशक्तिजनितकर्मप्रपञ्चसंचारचातुरीविभवम् ।
भवतरणबलप्रदतां समावहन्तं बलप्रदं नौमि ॥

इदानीमत्रैव द्वितीयार्धेन महाप्रयोजनामि-
तिकर्तव्यतां वक्तुं प्रतिजानीते

अथ भैरवतादात्म्य-
दायिनीं प्रक्रियां ब्रुवे ।

तामेवाह

एवं मण्डलकुम्भाग्नि-

शिष्यस्वात्मसु पञ्चसु ॥ १ ॥

गृहीत्वा व्याप्तिमैक्येन

न्यस्याध्वानं च शिष्यगम् ।

कर्ममायाणुमलिन-

त्रयं बाहौ गले तथा ॥ २ ॥

शिखायां च क्षिपेत्सूत्र-

ग्रन्थियोगेन दैशिकः ।

कुम्भेत्यत्रैव अर्थात् कर्कर्यप्यन्तर्गता येन
पञ्चस्विति । सूत्रग्रन्थियोगेनेति तद्रूपतया इत्य
यदुक्तम्

‘आगन्तु सहजं शाक्तं बद्धादौ पाशपञ्जरम् ।
बाहुकण्ठशिखाग्रेषु त्रिवृत्त्रिगुणतन्तुना ॥’

इति ॥

एषां च ग्रन्थिरूपतया प्रक्षेपे कोऽभि
इत्याशङ्क्याह

तस्यातद्रूपताभानं

मलो ग्रन्थिः स कीर्त्यते ॥ ३

इतिप्रतीतिदाढ्यार्थं

बहिर्ग्रन्थ्युपकल्पनम् ।

तस्य पूर्णप्रकाशात्मनः परस्य ब्रह्मणो
तद्रूपतया भानं संकुचितात्मतया प्रथनं, स

कर्ममायाणुमलिन-

त्रयं बाहौ गले तथा ॥ २ ॥

शिखायां च क्षिपेत्सूत्र-

ग्रन्थियोगेन दैशिकः ।

कुम्भेत्यत्रैव अर्थात् कर्कर्यप्यन्तर्गता येनोक्तं
पञ्चस्विति । सूत्रग्रन्थियोगेनेति तद्रूपतया इत्यर्थः ॥
यदुक्तम्

‘आगन्तु सहजं शाक्तं बद्धादौ पाशपञ्जरम् ।
बाहुकण्ठशिखाग्रेषु त्रिवृत्त्रिगुणतन्तुना ॥’

इति ॥

एषां च ग्रन्थिरूपतया प्रक्षेपे कोऽभिप्राय
इत्याशङ्क्याह

तस्यातद्रूपताभानं

मलो ग्रन्थिः स कीर्त्यते ॥ ३ ॥

इतिप्रतीतिदाढ्यार्थं

बहिर्ग्रन्थ्युपकल्पनम् ।

तस्य पूर्णप्रकाशात्मनः परस्य ब्रह्मणो यद्-
तद्रूपतया भानं संकुचितात्मतया प्रथनं, स एव

स्वरूपस्य तिरोधायकत्वान्मल इति प्रतिरोध-
कत्वाच्च ग्रन्थिरित्युच्यते । एतदेव द्रढयितुं बहिः
पाशसूत्रादावेवं ग्रन्थीनामुपकल्पनम् ॥

एवमप्येतद्वाह्यादावेव कस्मादुक्तमित्याशङ्क्याह

बाहू कर्मास्पदं विष्णु-

र्मायात्मा गलसंश्रितः ॥ ४ ॥

अधोवहा शिखाणुत्वं

तेनेत्थं कल्पना कृता ।

मायात्मेति तद्गर्भेऽस्याधिकारात् । अधोव-
हेति प्राणशक्तेर्हृदयान्तं ततः प्रसरणात् ॥

नन्वेवमपि सूत्रस्य त्रिस्त्रिगुणीकरणे कोऽर्थ
इत्याशङ्क्याह

नरशक्तिशिवाख्यस्य

त्रयस्य बहुभेदताम् ॥ ५ ॥

वक्तुं त्रिस्त्रिगुणं सूत्रं

ग्रन्थये परिकल्पयेत् ।

इदं हि नरशक्तिशिवात्मकमेव सर्वमिति
भावः ॥

अत्रैव शास्त्रान्तरीयप्रक्रिययापि व्याप्तिं दर्शयितुमाह

तेजोजलान्नत्रितयं

त्रेधा प्रत्येकमप्यदः ॥ ६ ॥

श्रुत्यन्ते केऽप्यतः शुक्ल-

कृष्णरक्तं प्रपेदिरे ।

श्रुत्यन्त इति । यदुक्तं छान्दोग्योपनिषदि श्वेतकेतूपदेशे

‘एकस्मात्परब्रह्मणस्तेजोऽजायत, तत आपस्ताभ्योऽन्नं तदेकैकं त्रिधा समभवत्, तत्राग्नेर्लोहितशुक्लकृष्णानि रूपाण्यभवन्, यच्छोहितं तत्तेजः, यच्छुक्लं तदापः, यत्कृष्णं तदन्नमिति ।’

अत इति तेजोजलान्नत्रितयस्यैवंरूपत्वात् । इह साक्षान्द्रोगाधारे शरीरे पाशच्छेदादौ क्रियमाणे दाहशोषादयः संभाव्येरन्निति तत्प्रतिकृतिप्राये मुख्यदेहगतानन्तपाशादिसूचनात् तदुच्छेदोपायतया च त्राणात्सूत्रशब्दवाच्येऽस्मिन् पाशच्छेदादि कार्यमिति पाशसूत्रार्थः । यदागमः

‘द्वितीयः सूत्रदेहस्तु पाशा यत्र स्थितास्त्वमे ।

बध्याश्छेद्यास्तथा दाह्याः सूत्रस्थाने न विग्रहे ॥’

इति ॥

एवं सूत्रकृतिमभिधाय तत्त्वशुद्धिमाह

ततोऽग्नौ तर्पिताशेष-

मन्त्रे चिद्ब्योममात्रके ॥ ७ ॥

सामान्यरूपे तत्त्वानां

क्रमाच्छुद्धिं समाचरेत् ।

सामान्यरूपे चिद्ब्योममात्रके इति तत्सात्क-
रणमेव हि नाम अस्मदर्शने शुद्धिरित्याशयः ॥

तदेवाह

तत्र स्वमन्त्रयोगेन

धरामावाहयेत्पुरा ॥ ८ ॥

इष्ट्वा पुष्पादिभिः सर्पि-

स्तिलाद्यैरथ तर्पयेत् ।

तत्तत्त्वव्यापिकां पश्चा-

न्मायातत्त्वाधिदेवताम् ॥ ९ ॥

मायाशक्तिं स्वमन्त्रेणा-

वाह्याभ्यर्च्य प्रतर्पयेत् ।

तत्तत्त्वेति तस्य धराख्यस्य तत्त्वस्य । मायाश-

क्तिमिति वागीश्वरीरूपाम् । स्वमन्त्रेणेति ओंही-
मिति ॥

ननु धरादेस्तत्त्ववर्गस्य प्राक् मातृकामालि-
न्युभयगतं वर्णजातं मन्त्रत्वेनोक्तं, तत्कतरदत्र
मन्त्रतयाभिमतमित्याशङ्क्याह

आवाहने मातृकार्णं

मालिन्यर्णं च पूजने ॥ १० ॥

कुर्यादिति गुरुः प्राह

स्वरूपाप्यायनद्वयात् ।

पूजन इत्यर्थात् तर्पणादावपि । मातृकाया
हि जगज्जननीत्वात् स्वरूपपृथाकारित्वमुचितम्,
मालिन्याश्च विश्वस्य स्वात्मनि धारणादाप्याय-
कारित्वमित्युक्तं स्वरूपाप्यायनद्वयादिति ॥

एतदेवेह द्वयं दर्शयति

तारो वर्णोऽथ संबुद्धि-

पदं त्वामित्यतः परम् ॥ ११ ॥

उत्तमैकयुतं कर्म-

पदं दीपकमप्यतः ।

तुभ्यं नाम चतुर्थ्यन्तं
 ततोऽप्युचितदीपकम् ॥ १२ ॥
 इत्यूहमन्त्रयोगेन
 तत्तत्कर्म प्रवर्तयेत् ।

तारः प्रणवः । वर्णो मातृकायाः यथा धरायां
 क्षः । संबुद्धीति धरे इत्यादि । उत्तमेति आवा-
 हयामीति । दीपकं नमः । नामेति धरादेः । उचि-
 तेति पूजादौ नमः, होमे स्वाहेत्यादि ॥

नन्वत्रावाहनोपक्रमं कस्मात्पूजाद्युक्तमित्या-
 शङ्क्याह

आवाहनानन्तरं हि
 कर्म सर्वं निगद्यते ॥ १३ ॥

नन्वावाहनमेव नाम किमुच्यते यदानन्तर्ये-
 णापि पूजादि स्यादित्याशङ्क्याह

आवाहनं च संबोधः
 स्वस्वभावव्यवस्थितेः ।

भावस्याहंमयस्वात्म-
 तादात्म्यावेश्यमानता ॥ १४ ॥

आवाहनं हि नाम स्वस्वभावव्यवस्थित्या
सिद्धस्य भावस्य संबोधः

‘सिद्धस्याभिमुखीभावमात्रं संबोधनं विदुः ।’

इत्यादिनीत्या पूर्णाहंपरामर्शस्वभावे स्वात्मनि ऐ-
कात्म्येनावेश्यमानता अभिमुखीभावमात्रं, न-
त्वावेश एव, तथात्वे हि शैवी दशैवं स्यात्, न
तु शाक्तीत्यभिप्रायः ॥ १४ ॥

अत एवाह

शाक्ती भूमिश्च सैवोक्ता

यस्यां मुख्यास्ति पूज्यता ।

ननु शाक्त्यामेव भूमौ कस्मान्मुख्यतया पू-
ज्यता अस्तीत्याशङ्क्याह

अभातत्वादभेदाच्च

नह्यसौ नृशिवात्मनोः ॥ १५ ॥

अभातत्वादिति जाड्यादित्यर्थः । अभेदादि-
ति पूज्यपूजकादिविभागस्य विगलनात् । यद-
भिप्रायेणैव

‘न पुंसि न परे तत्त्वे शक्तौ मन्त्रान्नियोजयेत् ।
इत्याद्युक्तम् ॥ १५ ॥

ननु यद्येवं तज्जडानां धरादीनां कथं पूजादि
युज्येतेत्याशङ्क्याह

जडाभासेषु तत्त्वेषु

संवित्स्थित्यै ततो गुरुः ।

आवाहनविभक्तिं प्राक्

कृत्वा तुर्यविभक्तितः ॥ १६ ॥

नमस्कारान्ततायोगा-

त्पूर्णां सत्तां प्रकल्पयेत् ।

एतदेवोपपादयति

ततः पूर्णस्वभावत्वं

तद्रूपोद्रेकयोगतः ॥ १७ ॥

ध्येयोद्रेको भवेद्घातृ-

प्रह्नीभाववशाद्यतः ।

नमस्कारे हि नमस्कर्तृगुणीभावेन नमस्का-
र्यस्यैव मुख्यत्वं भवेदिति भावः ॥

एवमागमान्तरमप्येवमेव व्याख्येयमित्यस्म-
द्गुरव इत्याह

आवाह्येष्टा प्रतर्प्येति

श्रीस्वच्छन्दे निरूपितम् ॥१८॥

अनेनैव पथानेय-

मित्यस्मद्गुरवो जगुः ।

ननु भेदाभेदमयत्वात् परापरा शाक्ती दशा,
शैवी पुनरभेदमयत्वात् परा, तत्कथमत्र पूज्यता
नास्तीत्युक्तमित्याशङ्क्याह

परत्वेन तु यत्पूज्यं

तत्स्वतन्त्रचिदात्मकम् ॥ १९ ॥

अनवच्छिन्नप्रकाशत्वा-

न्न प्रकाश्यं तु कुत्रचित् ।

ननु यद्येवं, तत्कथमात्मा ज्ञातव्यो मन्तव्यो
निदिध्यासितव्यश्चेत्याद्युच्यत इत्याशङ्क्याह

तस्य ह्येतत्प्रपूज्यत्व-

ध्येयत्वादि यदुल्लसेत् ॥ २० ॥

तस्यैव तत्स्वतन्त्रत्वं

यातिदुर्घटकारिता ।

अत एव पूज्यत्वादेरमुख्यत्वात् नात्राह्वाना-
द्युपयोग इत्याह

संबोधरूपे तत्तस्मिन्

कथं संबोधना भवेत् ॥ २१ ॥

प्रकाशनायां वै न स्या-

त्प्रकाशस्य प्रकाशता ।

तत् तस्मात् पूज्यत्वादेस्तत्स्वातन्त्र्यविजृम्भामात्रत्वात् तस्मिन् संबोधनक्रियाकर्तृत्वात्मनि शिवे संबोधना कथं भवेत् संबोध्यमानता अस्य न न्याय्या । नहि परकर्तृकायां प्रकाशनायां प्रकाशस्य प्रकाशतैव स्यात्, किंतु प्रकाशयमानतेत्यर्थः ॥

ननु यद्येवं, तद्देवमावाहयामीत्याह्वानादौ स्थिते किं प्रतिपत्तव्यमित्याशङ्क्याह

संबोधनविभक्त्यैव

विना कर्मादिशक्तिताम् ॥२२॥

स्वातन्त्र्यात्तं दर्शयितुं

तत्रोहमिममाचरेत् ।

देवमावाहयामीति

ततो देवाय दीपकम् ॥ २३ ॥

प्राग्युक्त्या पूर्णतादायि
नमःस्वाहादिकं भवेत् ।

एवमत्राप्यूहस्य संभवाद्यथौचित्यं दीपकयो-
जना कार्येत्याह तत इत्यादि ॥

ननु नमस्कारादेः सर्वस्यैव दीपकस्य किं
पूर्णतादायित्वमुत नेत्याशङ्क्याह

नुतिः पूर्णत्वमग्नीन्दु-
संघट्टाप्यायता परम् ॥ २४ ॥

आप्यायकं च प्रोच्छालं
वौषडादि प्रदीपयेत् ।

अग्नीन्दुसंघट्ट इति यदुक्तं प्राक्

‘स्वा इत्यामृतवर्णेन..... ।’

इति

‘.....हेत्यग्निरूपेण.....॥’ (१५।४३७)

इति च । परं स्वाहेति । प्रोच्छालमिति अतोऽप्य-
स्याधिक्येनाप्यायकारित्वमित्यर्थः । यदागमः

‘वौषडाप्यायने शस्तम्..... ।’

इति ॥

नन्वेवमविशेषेणैव सर्वत्र किमूहः कार्यो न
वेत्याशङ्क्याह

तत्र बाह्येऽपि तादात्म्य-
प्रसिद्धं कर्म चोद्यते ॥ २५ ॥
यदि कर्मपदं तन्नो
गुरुरभ्यूहयेत्कचित् ।

तादात्म्येति ताद्रूप्येण लोके विश्रुतमित्यर्थः ।
चोद्यत इति विधीयत इत्यर्थः ॥

एतदेवोपपादयति

अनाभासिततद्वस्तु-
भासनाय नियुज्यते ॥ २६ ॥

मन्त्रः किं तेन तत्र स्या-
त्स्फुटं यत्रावभासि तत् ।

तेन प्रोक्षणसंसेक-
जपादिविधिषु ध्रुवम् ॥ २७ ॥

तत्कर्माभ्यूहनं कुर्या-
त्प्रत्युत व्यवधातृताम् ।

मन्त्र इति कर्मपदाभ्यूहरूपः । तदित्यूहनीयं
कर्म । तेनेति कर्मणो बहिःस्वयमवभासमान-
त्वेन हेतुना । प्रोक्षणादि हि बहिस्तथात्वेनैव
स्फुटमवभातीति भावः, अतः प्रोक्षणं करोमी-
त्याद्युक्त्या अत्यभ्यूहनं न कार्यमिति तात्पर्यार्थः ॥

बहिस्तथात्मतानवभासे पुनरेतत्कार्यमित्याह

बहिस्तथात्मताभावे

कार्यं कर्मपदोहनम् ॥ २८ ॥

तृप्तावाहुतिहुतभुक्-

पाशश्लोषच्छिदादिषु ।

तेन तर्पणं करोमि, अर्चां करोमीत्यादिरूहः
कार्यः । नहि तृप्त्यादि बहिस्ताद्रूप्येण प्रोक्षणा-
दिवत् किञ्चिदवभातीति भावः । हुतभुक्पाश-
श्लोषेति हुतभुजि पाशानां श्लोषादावित्यर्थः ॥

नच अवयविप्राये बहिस्तथात्मतयानवभासने
कर्मण्यप्यभ्यूहनं कार्यमित्याह

यत्रोद्दिष्टे विधौ पश्चा-

त्तदनन्तैः क्रियात्मकैः ॥ २९ ॥

अंशैः साध्यं न तत्रोहो
दीक्षणादिविधिष्विव ।

तदित्युद्दिष्टविधिलक्षणं वस्तु । क्रियात्मकैरन-
न्तैरंशैरिति गर्भाधानादिभिः । दीक्षणादिविधि-
ष्विवेति नहि दीक्षां करोमि प्रतिष्ठां करोमि
वेत्येक एवायमूहो भवितुमर्हतीत्यर्थः ॥

एवमेतत्प्रसङ्गादभिधाय प्रकृतमेवाह

ततः शिष्यस्य तत्तत्त्व-

स्थानेऽस्त्रेण प्रताडनम् ॥ ३० ॥

कृत्वाथ शिवहस्तेन

हृदयं परिमर्शयेत् ।

ततः स्वनाडीमार्गेण

हृदयं प्राप्य वै शिशोः ॥ ३१ ॥

शिष्यात्मना सहैकत्वं

गत्वादाय च तं हृदा ।

पुटितं हंसरूपाख्यं

तत्र संहारमुद्रया ॥ ३२ ॥

कुर्यादात्मीयहृदय-
स्थितमप्यवभासकम् ।

शिष्यदेहस्य तेजोभी
रश्मिमात्रावियोगतः ॥ ३३ ॥

तत इति वागीशीतर्पणानन्तरम् । तत्तत्त्वेति
तस्याहृतस्य धरादेर्गुल्फादौ स्थानेऽस्त्रेण ताडनम् ।
स्वेति गुरोर्दक्षिणेन, शिष्यस्य वामेन । गत्वेत्यर्थात्
हृदय एव । हृदेति हृन्मन्त्रेण । संहारमुद्र-
येति । यदुक्तं

‘प्रसार्य दक्षिणं पाणिं कनिष्ठादिक्रमाच्छनैः ।
आकृष्य बन्धयेन्मुष्टिमङ्गुष्ठेन प्रपीडयेत् ॥
मुद्रा संहारिणी प्रोक्ता..... ।’

इति । आत्मीयहृदयस्थितमिति काकाक्षिन्या-
येन योज्यम्, तेनात्मीयहृदयस्थितमपि रश्मि-
मात्रावियोगतस्तेजोभिः शिष्यदेहस्यावभासकं
चिन्तयेत् येन चित्प्रकाशस्ततो वियुक्तो न
भवेत् ॥ ३३ ॥

नन्वेवमात्मीयहृदयानयनेन शिष्यात्मनः
कोऽर्थ इत्याशङ्क्याह

स्वबन्धस्थानचलनात्
स्वतन्त्रस्थानलाभतः ।

स्वकर्मापरतन्त्रत्वा-

त्सर्वत्रोत्पत्तिमर्हति ॥ ३४ ॥

तेनात्महृदयानीतं

प्राकृत्वा पुद्गलं ततः ।

मायायां तद्धरातत्व-

शरीराण्यस्य संसृजेत् ॥ ३५ ॥

मायायामिति वागीशीरूपायाम् ॥ ३५ ॥

कथंच अस्य सृष्टिरित्याह

तत्रास्य गर्भाधानं च

युक्तं पुंसवनादिभिः ।

गर्भनिष्क्रामपर्यन्तै-

रेकां कुर्वीत संस्क्रियाम् ॥ ३६ ॥

जननं भोगभोक्तृत्वं

मिलित्वैकाथं संस्क्रिया ।

ततोऽस्य तेषु भोगेषु

कुर्यात्तन्मयतां लयम् ॥ ३७ ॥

ततस्तत्त्वपाशानां

विच्छेदं समुपाचरेत् ।

संस्काराणां चतुष्केऽस्मि-

॥ ३८ ॥ न्नपरां च परापरां ॥ ३८ ॥

मन्त्राणां पञ्चदशकं

परां वा योजयेत्क्रमात् ।

आदिना सीमन्तोन्नयनादि, तेनैतद्वान्तर-
संस्कारगर्भीकारेण गर्भाधानमेव मुख्यः संस्कार
इति । अस्मिंश्चतुष्क इति गर्भाधानभोगभोक्तृत्व-
तल्लयपाशविच्छेदलक्षणे । वाशब्दः समुच्चये ॥

मन्त्रपञ्चदशकमेव विभजति

पिवन्याद्यष्टकं शस्त्रा-

दिकं षट्कं परा तथा ॥ ३९ ॥

इति पञ्चदशैते स्युः

क्रमाल्लीनत्वसंस्कृतौ ।

अत्रैव होममन्त्रान् दर्शयति

अपरामन्त्रमुक्त्वा प्रा-

॥ ४० ॥ गमुकात्मन इत्यथ ॥ ४० ॥

गर्भाधानं करोमीति

पुनर्मन्त्रं तमेव च ।

स्वाहान्तमुच्चरन्दद्या-

दाहुतित्रितयं गुरुः ॥ ४१ ॥

परं परापरा मन्त्र-

ममुकात्मन इत्यथ ।

जातस्य भोगभोक्तृत्वं

करोम्यथ परापराम् ॥ ४२ ॥

अन्ते स्वाहेति प्रोच्चार्य

वितरेत्तिस्र आहुतीः ।

उच्चार्य पिवनी मन्त्र-

ममुकात्मन इत्यथ ॥ ४३ ॥

भोगे लयं करोमीति

पुनर्मन्त्रं तमेव च ।

स्वाहान्तमाहुतीस्तिस्रो

दद्यादाज्यतिलादिभिः ॥ ४४ ॥

एष एव वमन्यादौ

विधिः पञ्चदशान्तके ।

पूर्वं परात्मकं मन्त्र-

ममुकात्मन इत्यथ ॥ ४५ ॥

पाशच्छेदं करोमीति

परामन्त्रः पुनस्ततः ।

हुं स्वाहा फट् समुच्चार्य

दद्यात्तिस्रोऽप्यथाहुतीः ॥४६॥

संस्काराणां चतुष्केऽस्मि-

न्ये मन्त्राः कथिता मया ।

तेषु कर्मपदात्पूर्वं

धरातत्त्वपदं वदेत् ॥ ४७ ॥

ततो धरातत्त्वपति-

मामन्त्रयेष्ट्वा प्रतर्प्य च ।

शिवाभिमानसंरब्धो

गुरुरेवं समादिशेत् ॥ ४८ ॥

तत्त्वेश्वर त्वया नास्य

पुत्रकस्य शिवाज्ञया ।

प्रतिबन्धः प्रकर्तव्यो

यातुः पद्मनामयम् ॥ ४९ ॥

ततो यदि समीहेत

धरातत्त्वान्तरालगम् ।

पृथक् शोधयितुं मन्त्री

भुवनाद्यध्वपञ्चकम् ॥ ५० ॥

अपरामन्त्रतः प्राग्व-

त्तिस्रस्तिस्रस्तदाहुतीः ।

दद्यात्पुरं शोधयामी-

त्यूहयुक्तं प्रसन्नधीः ॥ ५१ ॥

तमेवेति अपरासत्कम् । कर्मपदादिति गर्भा-
धानमित्येवंलक्षणात्, तेन अपरामन्त्रः अमुका-
त्मनो धरातत्त्वे गर्भाधानं करोमि अपरामन्त्रः
स्वाहेत्यादिरूप ऊहः । तत इति संस्कारचतुष्टया-
नन्तरम् । आमन्त्र्येति मन्त्रान्तरस्यावचनात् अप-
रामन्त्रेण । यद्वक्ष्यति

‘मायान्तशुद्धौ सर्वाः स्युः क्रिया ह्यपरया सदा ।’

(श्लो० १३९)

इति । एवमादेशे शिवाभिमानसंरब्धत्वं हेतुः ।

तत इति तत्त्वशोधनानन्तरम् । अपरामन्त्रत

इति अपरामन्त्रमाश्रित्येत्यर्थः । प्राग्वदित्यनेन

ऊहान्तरवत् सर्वमेवाक्षिप्तम् ॥ ५१ ॥

एतदेवान्यत्राप्यतिदिशति

॥ एवं कलामन्त्रपद-
वर्णेष्वपि विचक्षणः ।

तिस्रस्त्रिस्रो हुतीर्दद्यात्
पृथक् सामस्यतोऽपिवा ॥५२

ततः पूर्णाहुतिं दत्त्वा
परया वौषडन्तया ।

अपरामन्त्रतः शिष्य-
मुद्धृत्यात्महृदं नयेत् ॥ ५३ ॥

पृथगिति ऐकैकध्येन । सामस्यत इति इत-
राध्वपञ्चकं शोधयामीति । उद्धृत्येत्यर्थाच्छोधि-
तात् तत्त्वात् । आत्महृदमिति गुरोः ॥ ५३ ॥

अत्रैव मतान्तरं दर्शयति
यदा त्वेकेन शुद्धेन
तदन्तर्भावचिन्तनात् ।

न पृथक् शोधयेत्तत्त्व-
नाथसंश्रवणात्परम् ॥ ५४ ॥

तदा पूर्णां वितीर्याणु-
 मुत्क्षिप्यात्मनि योजयेत् ।
 तात्स्थ्यात्मसंस्थययोगाय
 तथैवापरयाहुतीः ॥ ५५ ॥

सकर्मपदया दद्या-
 दिति केचित्तु मन्वते ।
 अन्ये तु गुरवः प्राहु-
 भावनामयमीदृशम् ॥ ५६ ॥

नात्र बाह्याहुतिर्देया
 दैशिकस्य पृथक् पुनः ।
 दद्याद्वा यदि नो दोषः
 स्यादुपायः स भावने ॥ ५७ ॥

एवं प्राक्तनतात्स्थ्यात्म-
 संस्थत्वे योजयेद्गुरुः ।
 ततः शिष्यहृदं नेयः
 स आत्मा तावतोऽध्वनः ॥ ५८ ॥

शुद्धस्तद्दार्ढ्यसिद्धौ च
 पूर्णा स्यात्परया पुनः ।

महापाशुपतं पूर्वं
विलोमस्य विशुद्धये ॥ ५९ ॥

जुहोमि पुनरस्त्रेण
वौषडन्त इति क्षिपेत् ।

पुनः पूर्णां ततो माया-
मभ्यर्च्यार्थं विसर्जयेत् ॥६०॥

धरातत्त्वं विशुद्धं स-
ञ्जलेन शुद्धरूपिणा ।

भावयेन्मिश्रितं वारि
शुद्धियोग्यं ततो भवेत् ॥६१॥

एकेनेति तत्त्वाद्यन्यतमेनाध्वना । न शोधयेदि-
त्यर्थात् इतराध्वपञ्चकम् । तयैवेति प्रक्रान्तया ।
आहुतीरिति तिस्रः । सकर्मपदयेति अमुकात्मान-
मात्मस्थं करोमीति । अत्रेति तात्स्थ्यात्मस्थत्व-
करणे । दैशिकस्येति कर्तुः । स इति बाह्याहुति-
लक्षणः प्रकारः । प्राक्तनेति

‘ततः स्वनाडीमार्गेण..... ।’ (श्लो०३१)
इत्यादिनोक्ते । तत इति आत्महृन्नयनानन्तरम् ।
शिष्यहृदं नेय इति तत्स्थः कार्य इत्यर्थः ।

तावत् इति धरात्मनः । तद्वाढ्येति तच्छब्देन
शुद्धपरामर्शः । यदुक्तं

‘शिष्यमुत्क्षिप्य चात्मस्थं तद्देहस्थं तु कारयेत् ।

आहुतीनां त्रयं दद्याद्वा पूर्णाहुतिं बुधः ॥

महापाशुपतास्त्रेण विलोमादिविशुद्धये ।’ (मा०वि०९।६८)

इति । जलेनेति जलतत्त्वेन । तत् इति धरात-
त्वस्य जलतत्त्वेन मिश्रणया भावनात् ॥ ६१ ॥

तदेव सामान्येनातिदिशन् शुद्ध्यशुद्धी वि-
भजति

तथा तत्तत्पुरातत्त्व-

मिश्रणादुत्तरोत्तरम् ।

सर्वा शिवीभवेत्तत्त्वा-

वली शुद्धान्यथा पृथक् ॥६२॥

तथेति उक्तेन प्रकारेण । अन्यथेति अशुद्धा ।
पृथगिति शिवादतिरिक्तं हि वस्तु पाश एवे-
त्याशयः । यदुक्तं प्राक्

‘पराच्छिवादुक्तरूपादन्यत्तत्पाश उच्यते ।’ (८।२९२)

इति ॥ ६२ ॥

अत एवाह

पृथक्त्वं च मलो माया-

भिधानस्तस्य संभवे ।

कर्मक्षयेऽपि नो मुक्ति-

र्भवेद्विद्येश्वरादिवत् ॥ ६३ ॥

मायेति यदुक्तं

‘भिन्नवेद्यप्रथात्रैव मायाख्यं.....।’ (ई०प्र०३।२।५)

इति ॥ ६३ ॥

एतच्च सर्वमेव प्रागुक्तं तत्त्वान्तरेष्वतिदिशति

ततोऽपि जलतत्त्वस्य

वह्नौ व्योम्नि चिदात्मके ।

आह्वानाद्यखिलं याव-

त्तेजस्यस्य विमिश्रणम् ॥ ६४ ॥

एवं क्रमात्कलातत्त्वे

शुद्धे पाशं भुजाश्रितम् ।

छिन्द्यात्कला हि सा किञ्चि-

त्कर्तृत्वोन्मीलनात्मिका ॥ ६५ ॥

कर्मारुख्यमलजृम्भात्मा
तं च ग्रन्थि सुगग्रगम् ।

पूर्णाहुत्या समं वह्नि-
मन्त्रतेजसि निर्दहेत् ॥ ६६ ॥

एवमिति पूर्वोक्तेनैव क्रमेण । ननु कलात-
त्वशुद्ध्यनन्तरं भुजाश्रितस्य पाशस्य छेदे को-
ऽभिप्राय इत्याशङ्क्याह कलेत्यादि । तमिति
भुजाश्रितपाशसूत्रगतम् ॥ ६६ ॥

ननु सर्वगं मात्रं तेज इति किं वह्निमात्रा-
श्रयणेनेत्याशङ्क्याह

मन्त्रो हि विश्वरूपः स-
न्नुपाश्रयवशात्तथा ।

व्यक्तरूपस्ततो वह्नौ

पाशप्लोषविधायकः ॥ ६७ ॥

तथेति वह्नितया । पाशप्लोषो हि तस्यानुगु-
ण्यमित्यभिप्रायः ॥ ६७ ॥

ननु अमूर्तस्यास्य को नाम प्लोष इत्याश-
ङ्क्याह

पुष्टो लीनस्वभावोऽसौ
पाशस्तं प्रति शम्भुवत् ।

परमेशमहातेजः-

शेषमात्रत्वमश्रुते ॥ ६८ ॥

अत्रैव ऊहं दर्शयति

कर्मपाशोऽत्र होतव्ये

पूर्णयास्य शुभाशुभम् ।

अशुभं वा भवद्भूतं

भावि वाथ समस्तकम् ॥ ६९ ॥

दहामि फट्त्रयं वौष-

डिति पूर्णां विनिक्षिपेत् ।

एवं मायान्तसंशुद्धौ

कण्ठपाशं च होमयेत् ॥ ७० ॥

पूर्णस्य तस्य मायाख्यं

पाशभेदप्रथात्मकम् ।

दहामि फट्त्रयं वौष-

डिति पूर्णां क्षिपेद्गुरुः ॥ ७१ ॥

निर्बीजा यदि कार्या तु
तदात्रैवापरां क्षिपेत् ।

पूर्णा समयपाशाख्य-

बीजदाहपदान्विताम् ॥ ७२ ॥

अशुभमिति लोकधर्मविषयतया । अत्रैवेति
कण्ठपाशहोमे । अपरामिति द्वितीयाम् । सम-
येति समयपाशाख्यबीजं दहामीति ॥ ७२ ॥

ननु निर्बीजदीक्षायां कथमिहाविशेषेणैव
समयपाशदाह उक्तो यत्र तु गुरुदेवादौ भक्ति-
रपि समयत्वेनाम्नाता-इत्याशङ्क्याह

गुरौ देवे तथा शास्त्रे

भक्तिः कार्यास्य नह्यसौ ।

समयः शक्तिपातस्य

स्वभावो ह्येष नो पृथक् ॥ ७३ ॥

अस्य निर्बीजदीक्षादीक्षितस्य गुर्वादौ भक्तिः
कार्यत्वेन संभवति, न पुनरसौ समयः, यत्

‘तस्यैव तु प्रसादेन भक्तिरुत्पद्यते नृणाम् ।’ (म०भार०)
इत्यादिनीत्या शक्तिपातस्यैव एष स्वभावो न पृ-
थक् ततोऽतिरिक्तमेतत्, न किञ्चिदित्यर्थः ॥ ७३ ॥

शुद्धाध्वशुद्धौ हि विशेषं दर्शयितुमाह

मायान्ते शुद्धिमायाते

वागीशी या पुराभवत् ।

माया शक्तिमयी सैव

विद्याशक्तित्वमश्नुते ॥ ७४ ॥

तच्छुद्धविद्यामाहूय

विद्याशक्तिं नियोजयेत् ।

एवं क्रमेण संशुद्धे

सदाशिवपदेऽप्यलम् ॥ ७५ ॥

शिखां ग्रन्थियुतां छित्त्वा

मलमाणवकं दहेत् ।

तदुक्तं

‘ततस्तच्छोधययोनीनां व्यापिनीं योनिमानयेत् ।

मायान्तेऽध्वनि तामेव शुद्धे विद्यां विचक्षणः ॥’

(मा०वि० ९।५७)

इति । ग्रन्थियुक्तामिति नतु प्राग्वद्ग्रन्थिमात्रम् ॥

नन्वत्राणवं मलं दहेदित्येव कस्मादुक्तं यद्दे-
दप्रथात्मा मायीयोऽपि मलोऽत्र संभाव्य एवे-
त्याशङ्क्याह

यतोऽधिकारभोगारूयौ
 द्वौ पाशौ तु सदाशिवे ॥७६॥
 इत्युक्त्याणवपाशोऽत्र
 मायीयस्तु निशावधिः ।
 शिष्यो यथोचितं स्नाया-
 दाचामेद्वैशिकः स्वयम् ॥७७॥

आणवारूये विनिर्दग्धे
 ह्यधोवाहिशिखामले ।

उक्त्येति मतद्वादौ । यथोचितमिति

‘गृहस्थानां जलेनैव नैष्ठिकानां तु भस्मना ।’

इति । अधोवाहिशिखेति तत्प्रधान इत्यर्थः, अत
 एव प्राक्

‘अधोवहा शिखाणुत्वं .....।’ (श्लो० ५)

इत्याद्युक्तम् ॥

एवं पाशदाहमभिधाय योजनिकामाह

ततः प्रागुक्तसकल-

प्रमेयं परिचिन्तयन् ॥ ७८ ॥

शिष्यदेहादिमात्मीय-

देहप्राणादियोजितम् ।

कृत्वात्मदेहप्राणादे-

विश्वमन्तरनुसरेत् ॥ ७९ ॥

उक्तप्रक्रियया चैवं

दृढबुद्धिरनन्यधीः ।

प्राणस्थं देशकालाध्व-

युगं प्राणं च शक्तिगम् ॥ ८० ॥

तां च संविद्गतां शुद्धां

संविदं शिवरूपिणीम् ।

शिष्यसंविदभिन्नां च

मन्त्रवह्नयाद्यभेदिनीम् ॥ ८१ ॥

ध्यायन् प्राग्वत्प्रयोगेण

शिवं सकलनिष्कलम् ।

द्व्यात्मकं वा क्षिपेत्पूर्णां

प्रशान्तकरणेन तु ॥ ८२ ॥

शक्तिगमिति कालशक्तिगतमित्यर्थः । द्या-

त्मकमिति सकलनिष्कलोभयस्वभावमित्यर्थः ।
 प्रागुक्तेति उक्तप्रक्रिययेति प्राग्वदिति च अनेन
 षोडशपञ्चदशाहिकादौ एतद्विस्तरेणोक्तमिति
 स्मारितम्, अत एव एतदस्माभिरपि ग्रन्थविस्तर-
 भयान्नेह वितानितम् ॥ ८२ ॥

नच एतदस्मदुपज्ञमेवेत्याह

उक्तं त्रैशिरसे तन्त्रे

सर्वसंपूरणात्मकम् ।

मूलादुदयगत्या तु

शिवेन्दुपरिसंश्रुतम् ॥ ८३ ॥

जन्मान्तमध्यकुहर-

मूलस्रोतःसमुत्थितम् ।

शिवार्करश्मिभिस्तीव्रैः

क्षुब्धं ज्ञानामृतं तु यत् ॥ ८४ ॥

तेन संतर्पयेत्सम्यक्

प्रशान्तकरणेन तु ।

यन्नाम जन्माधारद्वादशान्तहृदयान्येव मु-
 ख्याधिष्ठानस्थानत्वात् अववरकप्रायाणि कुहरा-

णि यस्यैवंविधादाद्यशक्तिपरिस्पन्दात्मनो मूल-
 स्रोतसः समुत्थितम्, अत एव मूलाधारादूर्ध्व-
 गमनेन शिवात्मनः प्राणादित्यस्य तीक्ष्णाभिः
 कलाभिः क्षुब्धं बहिर्मुखीभूतं सत् द्वादशान्तः-
 स्थेन शिवेन्दुना परितः संप्लुतं स्वात्ममयतामा-
 पादितम्, अत एव सर्वपूरणात्मकं

‘प्राक् संवित्प्राणे परिणता ।’

इति नीत्या परसंविदाद्यविजृम्भात्मकं ज्ञान-
 मेवामृतं तेन, सम्यक् प्रशान्तेन मनसा अर्था-
 दुक्तस्वरूपं मन्त्रचक्रं संतर्पयेत् पूर्णाहुतिप्रक्षेपेण
 स्वस्वरूपपरिनिष्ठितं कुर्यादित्यर्थः ॥

ननु करणस्य प्रशान्तत्वं नाम किमुच्यते
 इत्याशङ्क्याह

शून्यधामाब्जमध्यस्थ-

प्रभाकिरणभास्वरः ॥ ८५ ॥

आधेयाधारनिःस्पन्द-

बोधशास्त्रपरिग्रहः ।

जन्माधेयप्रपञ्चैक-

स्फोटसंघट्टघट्टनः ॥ ८६ ॥

मूलस्थानात्समारभ्य

कृत्वा सोमेशमन्तगम् ।

खमिवातिष्ठते याव-

त्प्रशान्तं तावदुच्यते ॥ ८७ ॥

इह खलु आचार्यः शून्यधाम्नि मूलाधारे
'कोणत्रयान्तराश्रित-

नित्योन्मुखमण्डलच्छदे कमले ।' (२९।१५०)

इति वक्ष्यमाणनीत्या यद्ब्रजं तन्मध्यस्थितायाः
प्रभायाः शक्तेः किरणैर्भास्वरस्तद्रश्मिसंस्पर्शोत्ते-
जितः, अत एव प्राणादावाधेये जन्मस्थानादा-
वाधारे च निःस्पन्दस्य एकेनैव रूपेण वर्तमा-
नस्य शक्तिप्रबोधोदितस्य बोधस्य शास्त्रेण तदु-
क्तयुक्त्या कृतपरिग्रहः, अत एवोक्तरूपयोर्जन्मा-
धारप्राणलक्षणयोराधाराधेययोः प्रपञ्चस्यैकेन
अनाहतध्वन्यात्मनः स्फोटस्य संघट्टेन तत्सा-
मरस्येन घट्टनं ग्रासः तत्कारीत्यर्थः, अत
एव मूलाधारादुदेत्य शनैः शनैः प्राणार्कग्रस्तम-
पानचन्द्रं द्वादशान्तगं कृत्वा यावत् आ समन्तात्
खमिव तिष्ठते, तावत्प्रशान्तमुच्यते ग्राह्यग्राहक-
विभागविगलनात् उन्मनीभावमापन्नमित्यर्थः ॥

एतच्च अस्मच्छास्त्रेऽप्युक्तमित्याह

उक्तं श्रीपूर्वशास्त्रे च

स्रुचमापूर्य सर्पिषा ।

कृत्वा शिष्यं तथात्मस्थं

मूलमन्त्रमनुस्मरन् ॥ ८८ ॥

शिवं शक्तिं तथात्मानं

शिष्यं सर्पिस्तथानलम् ।

एकीकुर्वञ्छनैर्गच्छे-

द्वादशान्तमनन्यधीः ॥ ८९ ॥

तत्र कुम्भकमास्थाय

ध्यायन्सकलनिष्कलम् ।

तिष्ठेत्तावदनुद्विग्नो

यावदाज्यक्षयो भवेत् ॥ ९० ॥

मूलमन्त्रमिति दित्सितम् । कुम्भकमास्थायेति महाव्योमात्मनि, तत्र शिवशक्तिभ्यां नरात्मकमन्यत्सर्वं सामरस्यं प्रापयेत्यर्थः । सकलनिष्कलमिति योजनिकौचित्यात् । अनुद्विग्न इति पूर्णसंवित्स्वभावस्वात्ममात्रविश्रान्त इत्यर्थः ॥ ९० ॥

एवं सति किं स्यादित्याह

एवं युक्तः परे तत्त्वे

गुरुणा शिवमूर्तिना ।

न भूयः पश्यतामेति

दग्धमायानिवन्धनः ॥ ९१ ॥

भोगदीक्षायां पुनरियान् विशेष इत्याह

देहपाते पुनः प्रेप्से-

द्यदि तत्त्वेषु कुत्रचित् ।

भोगान् समस्तव्यस्तत्व-

भेदैरन्ते परं पदम् ॥ ९२ ॥

तदा तत्त्वभूमौ तु

तत्संख्यायामनन्यधीः ।

पुनर्योजनिकां कुर्या-

त्पूर्णाहुत्यन्तरेण तु ॥ ९३ ॥

मुक्तिप्रदा भोगमोक्ष-

प्रदा वा या प्रकीर्तिता ।

दीक्षा सा स्यात्सबीजत्व-

निर्बीजात्मतया द्विधा ॥ ९४ ॥

बाले निर्जातमरणे
 त्वशक्ते वा जरादिभिः ।
 कार्या निर्बीजिका दीक्षा
 शक्तिपातबलोदये ॥ ९५ ॥
 निर्बीजायां सामयांस्तु
 पाशानपि विशोधयेत् ।
 कृतनिर्बीजदीक्षस्तु
 देवाग्निगुरुभक्तिभाक् ॥ ९६ ॥
 इयतैव शिवं यायात्
 सद्यो भोगान् विभुज्य वा ।

समस्तेति सायुज्ये हि भोगानां सामस्त्वं
 सालोक्यादौ तु व्यस्तत्वमिति । तत्संख्याया-
 मिति तस्य सम्यक् प्रथितायामभीप्सितायामि-
 त्यर्थः । सद्य इति दीक्षानन्तरम् । भोगान् वि-
 भुज्येति देहपाते ॥

ननु शिवं यायादित्यत्र उक्त एव योजनि-
 काक्रमः किं निमित्तमुतान्यदपि किञ्चिदित्या-
 शङ्क्याह

श्रीमदीक्षोत्तरे चोक्तं
 चारे षट्त्रिंशद्भुले ॥ ९७ ॥
 तत्त्वान्यापादमूर्धान्तं
 भुवनानि त्यजेत्क्रमात् ।
 तुटिमात्रं निष्कलं त-
 ददेहं तदहंपरम् ॥ ९८ ॥
 शक्त्या तत्र क्षिपाम्येन-
 मिति ध्यायंस्तु दीक्षयेत् ।

तदिति परब्रह्मस्वरूपमित्यर्थः, अत एव निष्क-
 लमिति अदेहमिति चोक्तम् । अहंपरमिति अहं-
 परामर्शस्वभावमित्यर्थः ॥

एवमेतत्प्रसङ्गादभिधाय प्रकृतमेवाह

सबीजायां तु दीक्षायां
 समयान्न विशोधयेत् ॥ ९९ ॥
 विशेषस्त्वयमेतस्यां
 यावज्जीवं शिशोर्गुरुः ।

शेषवृत्त्यै शुद्धतत्त्व-

सृष्टिं कुर्वीत पूर्णया ॥ १०० ॥

कथं चात्र शुद्धतत्त्वसृष्टिं कुर्यादित्याशङ्क्याह

अभिन्नाच्छिवसंबोध-

जलधेर्युगपत्स्फुरत् ।

पूर्णां क्षिपंस्तत्त्वजालं

ध्यायेद्भारूपकं सृतम् ॥१०१॥

शिवसंबोधजलधेः सृतं तत्त्वजालं ध्याये-
दिति संबन्धः ॥ १०१ ॥

अत्रैव मतान्तराण्युद्दिशति

विशुद्धतत्त्वसृष्टिं वा

कुर्यात्कुम्भाभिषेचनात् ।

तथा ध्यानबलादेव

यद्वा पूर्णाभिषेचनैः ॥१०२॥

अभिषेचनैरिति बहुवचनात् ध्यानबलमपि
संगृहीतं, तेन सामस्त्येनायं पक्षः ॥ १०२ ॥

शुद्धत्वमेवैषां दर्शयति

पृथिवी स्थिररूपास्य

शिवरूपेण भाविता ।

स्थिरीकरोति तामेव

भावनामिति शुद्ध्यति ॥१०३॥

जलमाप्याययत्येनां

तेजो भास्वरतां नयेत् ।

मरुदानन्दसंस्पर्शं

व्योम वैतत्यमावहेत् ॥१०४॥

एवं तन्मात्रवर्गोऽपि

शिवतामय इष्यते ।

परानन्दमहाव्याप्ति-

रशेषमलविच्युतिः ॥ १०५ ॥

शिवे गन्तृत्वमादान-

मुपादेयशिवस्तुतिः ।

शिवामोदभरास्वाद-

दर्शनस्पर्शनान्यलम् ॥१०६॥

तदाकर्णनमित्येव-

मिन्द्रियाणां विशुद्धता ।

संकल्पाध्यवसामानाः

प्रकाशो रक्तिसंस्थिती ॥१०७॥

शिवात्मत्वेन यत्सेयं

शुद्धता मानसादिके ।

नियमो रञ्जनं कर्तृ-

भावः कलनया सह ॥१०८॥

वेदनं हेयवस्त्वंश-

विषये सुप्तकल्पता ।

इत्थं शिवैक्यरूढस्य

षट्शुक्कगणोऽप्ययम् ॥ १०९ ॥

शुद्ध एव पुमान् प्राप्त-

शिवभावो विशुद्ध्यति ।

विद्येशादिषु तत्त्वेषु

नैव काचिदशुद्धता ॥ ११० ॥

इत्येवं शुद्धतत्त्वानां

सृष्ट्या शिष्योऽपि तन्मयः ।

भवेद्धेतत्सूचितं श्री-

मालिनीविजयोत्तरे ॥ १११ ॥

शुद्ध्यतीति शुद्धा भवतीत्यर्थः । एनामिति शिवरूपतया भावनाम् । आवहेदिति अर्थान्नावनायाः । एवमिति शिवभावनाया एव स्थिरीकरणादिना । आस्वादस्य रसनेन्द्रियव्यापारत्वेऽपि आमोदशब्दसंनिधेर्घ्राणेन्द्रियव्यापारत्वमपि ज्ञेयमित्यभिधालक्षणाभ्यामास्वादशब्दो व्याख्येयः । इन्द्रियाणामिति आनन्देन्द्रियादीनाम् । मानोऽभिमानोऽहंकारव्यापारः । प्रकाश इति एतद्धि सत्त्वरजस्तमसां क्रमेण रूपं यत्तत्साम्यं प्रकृतिः । नियमादि चात्र शिवैक्यरूढतया व्याख्येयम् । सुप्तकल्पतेति अनवक्लृप्तिपरतेत्यर्थः । एवमेषां शिवैकविश्रान्तत्वमेव नाम शुद्धत्वमित्यत्र तात्पर्यम्, अत एवानेन तत्त्वानामशुद्धत्वेऽपि शुद्धतया सृष्टेरध्वभेदोऽपि कटाक्षितः । नच एतदस्माभिरनागमिकमुक्तमित्याह ह्येतदित्यादि । सूचितमिति इन्द्रियमात्रपरत्वेनाभिधानात् ॥ १११ ॥

तदेव शब्दार्थाभ्यां पठति

बन्धमोक्षावुभावेता-

विन्द्रियाणि जगुर्बुधाः ।

निगृहीतानि बन्धाय

विमुक्तानि विमुक्तये ॥ ११२ ॥

निगृहीतत्वं विमुक्तत्वं च स्वयमेव भगवान्
व्याचष्टे

एतानि व्यापके भावे

यदा स्युर्मनसा सह ।

मुक्तानि कापि विषये

रोधाद्बन्धाय तानि तु ॥११३॥

इत्येवं द्विविधो भावः

शुद्धाशुद्धप्रभेदतः ।

इन्द्रियाणां समाख्यातः

सिद्धयोगीश्वरे मते ॥ ११४ ॥

यदुक्तं तत्र

एतानि व्यापके भावे यदा स्युर्मनसा सह ।

विमुक्तानीति विद्वद्भिर्ज्ञातव्यानि तदा प्रिये ॥

यदा तु विषये कापि प्रदेशान्तरवर्तिनि ।
संस्थितानि तदा तानि बद्धानीति प्रचक्षते ॥' (१५।४५)

इति ॥ ११४ ॥

गुरुभिरपि एवमेवोक्तमित्याह

श्रीमान् विद्यागुरुस्त्वाह

प्रमाणस्तुतिदर्शने ।

अत्रैव मन्त्राणां विनियोगे नियममभिधा-

तुमाह

समस्तमन्त्रैर्दीक्षायां

नियमस्त्वेष कथ्यते ॥११५॥

मायान्तशुद्धौ सर्वाः स्युः

क्रिया ह्यपरया सदा ।

द्व्यात्मया सकलान्ते तु

निष्कले परयैव तु ॥ ११६ ॥

ईशान्ते च पिवन्यादि

सकलान्तेऽङ्गपञ्चकम् ।

इत्येवंविधिमालोच्य

कर्म कुर्याद्गुरुत्तमः ॥११७॥

सर्वाः क्रिया इत्यनुक्तमन्त्राः । द्वात्मयेति
परापरया । यदुक्तं

‘माथान्तमार्गसंशुद्धौ दीक्षाकर्मणि सर्वतः ।
क्रियाखनुक्तमन्त्रासु योजयेदपरां बुधः ॥
विद्यादिसकलान्ते च तद्वदेव परापरां ।
योजयेच्चेश्वरादूर्ध्वं पिवन्यादिकमष्टकम् ॥
न चापि सकलादूर्ध्वमङ्गवद्गं विचक्षणः ।
निष्कले परया कार्यं यत्किञ्चिद्विधिवोदितम् ॥’

(मा० वि० ९।७४)

इति ॥ ११७ ॥

भुवनाध्वप्राधान्येन उक्तामाहुतिसंख्यामित-
राध्वसु अधिकावापेनातिदिशति

पुराध्वनि हुतीनां या
संख्येयं तत्त्ववर्णयोः ।

तामेव द्विगुणीकुर्या-
त्पदाध्वनि चतुर्गुणाम् ॥११८

क्रमान्मन्त्रकलामार्गे
द्विगुणा द्विगुणा क्रमात् ।

यावन्नितत्त्वसंशुद्धौ
स्याद्विंशतिगुणा ततः ॥११९॥

प्रतिकर्म भवेत्षष्टि-
राहुतीनां त्रितत्त्वके ।

एकतत्त्वे शतं प्राहु-

राहुतीनां तु साष्टकम् ॥१२०॥

येयं संख्येति प्रागुक्ता त्र्यादिरूपा । द्विगुणी-
कुर्यादिति तत्त्वाध्वनि भुवनादीनामन्तर्भावात्
यावद्भुवनाध्वापेक्षया कलाध्वनि षोडशगुणा
संख्या भवेदिति भावः । षष्टिरिति आहुतीनां
त्रयस्य विंशत्या गुणनात् । प्राहुरित्यर्थात्
प्रतिकर्म ॥ १२० ॥

नच सर्वत्राविशेषेणैवायमतिदेश इत्याह

विलोमकर्मणा साकं

याः पूर्णाहुतयः स्मृताः ।

तासां सर्वाध्वसंशुद्धौ

संख्यान्यत्वं न किञ्चन १२१

एतदेव प्रथमार्धेनोपसंहरति

इत्येषा कथिता दीक्षा

जननादिसमन्विता ॥ १२२ ॥

जननादिसमन्वितेति विस्तृतेत्यर्थ इति
शिवम् ॥

दीक्षाकर्मणि साक्षाद्वैचक्षण्यं कटाक्षयन् गुरुतः ।
सप्तादशाहिकेऽसिञ्जयथनामा व्यधत्त विवृतिमिमां ॥

इति श्रीतन्त्रालोकविवेके विक्षिप्तदीक्षाप्रकाशनं नाम
सप्तदशमाहिकम् ॥ १७ ॥

अथ

श्रीतन्त्रालोके

श्रीमन्महामाहेश्वराचार्याभिनवगुप्तविरचिते
श्रीजयरथकृतविवेकाख्यटीकोपेते

अष्टादशमाह्निकम् ।

ऋतधामानमनन्तं बलावहं तं बलावहं वन्दे ।
जगदिदममन्दमखिलं स्वमहिम्ना योऽनुगृह्णाति ॥
इदानीं द्वितीयार्धेन संक्षिप्तां दीक्षां वक्तुमाह

अथ संक्षिप्तदीक्षेयं

शिवतापत्तिदोच्यते ।

तदेवाह

न रजो नाधिवासोऽत्र

न भूक्षेत्रपरिग्रहः ।

यत्र तत्र प्रदेशे तु

पूजयित्वा गुरुः शिवम् ॥ १ ॥

अध्वानं मनसा ध्यात्वा

दीक्षयेत्तत्त्वपारगः ।

जननादिविहीनां तु
 येन येनाध्वना गुरुः ॥ २ ॥
 कुर्यात्स एकतत्त्वान्तां
 शिवभावैकभावितः ।

मनसेति नतु पाशसूत्रादिकल्पनेन । तत्त्व-
 पारग इति नतु अतत्त्वपारगः, नहि तस्य एवं-
 विधे कर्मणि अधिकार एव भवेदिति भावः ।
 यद्वक्ष्यति

‘यथा यथा च स्वभ्यस्तज्ञानस्तन्मयतात्मकः ।

गुरुस्तथा तथा कुर्यात्संक्षिप्तं कर्म नान्यथा ॥’ (८)

इति ॥

एवं जननादिविहीनत्वमभिधाय मन्त्रभे-
 दमाह

परामन्त्रस्ततोऽस्येति

तत्त्वं संशोधयाम्यथ ॥ ३ ॥

स्वाहेति प्रतितत्त्वं स्या-

च्छुद्धे पूर्णाहुतिं क्षिपेत् ।

एवं मन्त्रान्तरैः कुर्या-

त्समस्तैरथवोक्तवत् ॥ ४ ॥

परासंपुटितं नाम
 स्वाहान्तं प्रथमान्तकम् ।
 शतं सहस्रं साष्टं वा
 तेन शक्त्यैव होमयेत् ॥ ५ ॥
 ततः पूर्णेति संशोध्य-
 हीनमुत्तममीदृशम् ।
 दीक्षाकर्मादितं तत्र
 तत्र शास्त्रे महेशिना ॥ ६ ॥

शक्त्यैवेति यथाशक्ति, तेन देशकालाद्यनु-
 सारं शतहोमः सहस्रहोमो वा कार्य इत्यभि-
 प्रायः । संशोध्यहीनमिति नह्यत्र मनसापि
 अध्वन्यासादि किञ्चित्कार्यमित्यर्थः । तत्र तत्रेति
 किरणादौ । यदुक्तं तत्र

'दीक्षामन्यां प्रवक्ष्यामि शिवतत्त्वसमायुताम् ।
 आदौ प्रणवसंयुक्तां शिवमन्तेऽणुवाचकम् ॥
 नाम कृत्वा ततः शंभुः संपुटीकृत्य होमयेत् ।
 एवं साहस्रिको होमः पाशत्रयवियोजकः ॥
 जननादिवियोगेन दीक्षेयं दुर्लभा खग ।'

इति ॥ ६ ॥

अत्रापि मन्त्रभेदमाह

प्रत्येकं मातृकायुग्म-

वर्णैस्तत्त्वानि शोधयेत् ।

यदि वा पिण्डमन्त्रेण

सर्वमन्त्रेष्वयं विधिः ॥ ७ ॥

युग्मेति मातृकामालिनीरूपस्य । अयं वि-
धिरिति यथोदितोहरूपः ॥ ७ ॥

नच एतद्गुरुमात्रकार्यमित्याह

यथा यथा च स्वभ्यस्त-

ज्ञानस्तन्मयतात्मकः ।

गुरुस्तथा तथा कुर्यात्

संक्षिप्तं कर्म नान्यथा ॥ ८ ॥

ननु विस्तृतायां दीक्षायां स्वभ्यस्तज्ञानत्वं
गुरोरुपादेयं, संक्षिप्तायां किं तेनेत्याशङ्कं गर्भी-
कृत्यागममेव संवादयति

श्रीब्रह्मयामले चोक्तं

संक्षिप्तेऽपि हि भावयेत् ।

व्याप्तिं सर्वाध्वसामान्यां

किंतु यागे न विस्तरः ॥ ९ ॥

याग इति यजिक्रियारूपायामितिकर्तव्य-
तायामित्यर्थः ॥ ९ ॥

ननु यद्येवं, तद्बहुवित्तव्ययायाससाध्येन वि-
स्तृतेन कर्मणा कोऽर्थ इत्याशङ्क्याह

अतन्मयीभूतमिति

विक्षिप्तं कर्म सन्दधत् ।

क्रमात्तादात्म्यमेतीति

विक्षिप्तं विधिमाचरेत् ॥ १० ॥

आह्निकार्थमेवोपसंहरति

संक्षिप्तो विधिरुक्तोऽयं

कृपया यः शिवोदितः ।

दीक्षोत्तरे कैरणे च

तत्र तत्रापि शासने ॥ ११ ॥

इति शिवम् ॥ ११ ॥

संक्षिप्तमोक्षदीक्षाकर्मप्रावीण्यसोत्कर्षः ।

व्याकार्षीदष्टादशाह्निकमेतज्जयरथाख्यः ॥

इति श्रीतन्त्रालोकविवेके संक्षिप्तदीक्षाप्रकाशनं नाम

अष्टादशमाहिकम् ॥ १८ ॥

अथ

श्रीतन्त्रालोके ।

श्रीमन्महामाहेश्वराचार्याभिनवगुप्तविरचिते
श्रीजयरथकृतविवेकाख्यटीकोपेते

एकान्नविंशमाह्निकम् ।

भवभेदविभवसंभवसंभेदविभेदबलवन्तम् ।
बलवन्तं नौमि विभुं दारुणरूपग्रहाग्रहतः ॥

इदानीं श्लोकार्धेन सद्योनिर्वाणदीक्षां नि-
रूपयितुं प्रतिजानीते

अथ सद्यःसमुत्क्रान्ति-
प्रदा दीक्षा निरूप्यते ।

ननु यद्धिकारेणायं ग्रन्थः प्रवृत्तस्तत्र ता-
वदियं स्फुटाक्षरं नोक्ता, तदिहास्या निरूपणेन
कोऽर्थ इत्याशङ्क्याह

तत्क्षणाच्चोपभोगाद्वा
देहपाते शिवं व्रजेत् ।

इत्युक्त्या मालिनीशास्त्रे
सूचितासौ महेशिना ॥ १ ॥

नच एतत्त्वोपज्ञमेवास्माभिरुक्तमित्याह

देहपाते समीपस्थे

शक्तिपातस्फुटत्वतः ।

आसाद्य शांकरिं दीक्षां

तस्माद्दीक्षाक्षणात्परम् ॥ २ ॥

शिवं ब्रजेदित्यर्थोऽत्र

पूर्वापरविवेचनात् ।

व्याख्यातः श्रीमतास्माकं

गुरुणा शम्भुमूर्तिना ॥ ३ ॥

समीपस्थ इति द्वित्रयादिक्षणभाविनि ॥३॥

एवमपि शक्तिपातस्य वैचित्र्यं दर्शयति

यदा ह्यासन्नमरणे

शक्तिपातः प्रजायते ।

तत्र मन्देऽथ गुर्वादि-

सेवयायुः क्षयं ब्रजेत् ॥ ४ ॥

अथवा बन्धुमित्रादि-
 द्वारा सास्य विभोः पतेत् ।
 पूर्वं वा समयी नैव
 परां दीक्षामवाप्तवान् ॥ ५ ॥
 आप्तदीक्षोऽपि वा प्राणा-
 ञ्जिहासुः क्लेशवर्जितम् ।
 अन्त्याङ्गुरुस्तदा कुर्या-
 त्सद्यउत्क्रान्तिदीक्षणम् ॥ ६ ॥

आयुः क्षयं ब्रजेदिति तत्क्षये समयी सं-
 भाव्यमान इत्यर्थः । सेति शक्तिः, तेन आस-
 न्नमरणस्य गुरुसेवया स्वयमेवमसामर्थ्ये बन्धु-
 मित्राद्यभ्यर्थनया लक्षितपारमेश्वरशक्तिपातस्य
 सद्यउत्क्रान्तिदीक्षा कार्येति तात्पर्यम् । समयी-
 त्यर्थात् मध्ये शक्तिपाते, आप्तदीक्ष इत्यर्थात्
 तीव्रे । अन्त्यानिति यियासूनित्यर्थः ॥ ६ ॥

नच असमय एवैषामेतत्कार्यमित्याह

नत्वपक्रमले नापि

शेषकार्मिकविग्रहे ।

कुर्यादुत्क्रमणं श्रीम-
द्गह्वरे च निरूपितम् ॥ ७ ॥

दृष्ट्वा शिष्यं जराग्रस्तं
व्याधिना परिपीडितम् ।

उत्क्रमय्य ततस्त्वेनं
परतत्त्वे नियोजयेत् ॥ ८ ॥

अपक्वमल इत्यनायातशक्तिपात इत्यर्थः ।
शेषकार्मिकविग्रह इति अनासन्नमरण इति
यावत् । नच एतद्युक्तिमात्रसिद्धमेवेत्याह श्रीम-
द्गह्वर इति ॥ ८ ॥

नच अयमासन्नमरणत्वाभिधानपर एवागम
इत्याह

विशेषणविशेष्यत्वे

कामचारविधानतः ।

पूर्वोक्तमर्थजातं श्री-

शम्भुनात्र निरूपितम् ॥ ९ ॥

यदा हि शिष्यस्य विशेष्यत्वं जराग्रस्तत्वा-
देश्च विशेषणत्वं तदा शिष्यस्य प्राप्तसमयादि-

दीक्षस्य सद्यःसमुत्क्रान्तिदीक्षेति पूर्वं वा स-
मयीत्याद्युक्तं भेदद्वयं, व्यत्यये तु जराग्रस्तस्य
सतः शिष्यत्वे गुर्वादिसेवयेत्याद्युक्तं भेदद्वय-
मित्युक्तम् । अत्र श्रीशम्भुना पूर्वोक्तमर्थजातं
निरूपितमिति ॥ ९ ॥

एवमेतदुचितं कालमपेक्ष्य क्षुरिकादिन्या-
समभिधत्ते

विधिं पूर्वोदितं सर्वं

कृत्वा समयशुद्धितः ।

क्षुरिकामस्य विन्यस्ये-

ज्वलन्तीं मर्मकर्तरीम् ॥१०॥

एतद्व्यासश्चास्मदागम एवोक्त इत्याह

कृत्वा पूर्वोदितं न्यासं

कालानलसमप्रभम् ।

संहतिक्रमतः सार्धं

सृक्छिन्दियुगलेन तु ॥ ११ ॥

आग्नेयीं धारणां कृत्वा

सर्वमर्मप्रतापनीम् ।

पूरयेद्वायुना देह-

मद्गुष्ठान्मस्तकान्तकम् ॥ १२ ॥

तमुत्कृष्य ततोऽद्गुष्ठा-

दूर्ध्वान्तं वक्ष्यमाणया ।

कृन्तेन्मर्माणि रन्ध्रान्तात्

कालरात्र्या विसर्जयेत् ॥ १३ ॥

अनेन क्रमयोगेन

योजितो हृतिवर्जितः ।

समय्यप्येति तां दीक्षा-

मिति श्रीमालिनीमते ॥ १४ ॥

वक्ष्यमाणयेति त्रिंशाह्निके । हृतिवर्जित
इत्यनुसन्धानमात्रेणेत्यर्थः ॥ १४ ॥

अत्रैव पक्षान्तरं दर्शयति

षोडशाधारषट्चक्र-

लक्ष्यत्रयखपञ्चकात् ।

क्वचिदन्यतरत्राथ

प्रागुक्तपशुकर्मवत् ॥ १५ ॥

प्रविश्य मूलं कन्दादे-
 श्लिन्दन्नैक्यविभावनात् ।
 पूर्णाहुतिप्रयोगेण
 स्वेषु धाम्नि नियोजयेत् ॥१६॥

क्वचिदिति एकत्र । अन्यतरत्रेति ग्रन्थिद्वाद-
 शकादौ । तदुक्तं

‘मेढ्रस्याधः कुलो ज्ञेयो मध्ये तु विषसंज्ञकः ।
 मूले तु शाक्तः कथितो बोधनादप्रवर्तकः ॥
 अग्निसंज्ञस्ततश्चोर्ध्वे अङ्गुलानां चतुष्टये ।
 नाभ्यधः पवनाधारो नाभावेव घटाभिधः ॥
 नाभिहृत्पद्ममार्गे तु सर्वकामाभिधो मतः ।
 संजीवन्यभिधानोऽन्यो हृत्पद्मोदरमध्यगः ॥
 वक्षःस्थले स्थितः कूर्मो गले लोलाभिधः स्मृतः ।
 लम्बकस्य स्थितश्चोर्ध्वे सुधासारः सुधात्मकः ॥
 तस्यैव मूलमाश्रित्य सौम्यः सौम्यकलाश्रितः ।
 श्रूमध्ये गगनाभोगो विद्याकमलसंज्ञितः ॥
 रौद्रस्तालुतलाधारो रुद्रशक्त्या त्वधिष्ठितः ।
 चिन्तामण्यभिधानोऽन्यश्चतुष्पथनिवासकः ॥
 ब्रह्मरन्ध्रस्य वै ह्रूध्वे तुर्याधारस्य मस्तके ।
 नाड्याधारः परः सूक्ष्मो धनव्याप्तिप्रबोधकः ॥’

इति

'खमनन्तं तु जन्माख्ये नाभौ व्योम द्वितीयकम् ।
 तृतीयं तु हृदि स्थाने चतुर्थं बिन्दुमध्यतः ॥
 नादाख्यं तु समुद्दिष्टं षट्चक्रमधुनोच्यते ।
 जन्माख्ये नाडिचक्रं तु नाभौ मायाख्यमुत्तमम् ॥
 हृदिस्थं योगिचक्रं तु तालुस्थं भेदनं स्मृतम् ।
 बिन्दुस्थं दीप्तिचक्रं तु नादस्थं शान्तमुच्यते ॥
 अन्तर्लक्ष्यं बहिर्लक्ष्यं मध्यलक्ष्यं तृतीयकम् ।'

इति च । प्रागिति षोडशाहिके । पूर्णाहुतिप्र-
 योगेणेति तद्वदित्यर्थः ॥ १६ ॥

अत्रैव प्राधान्येनापि पक्षान्तरमाह

ज्ञानत्रिशूलं संदीप्तं

दीप्तचक्रत्रयोज्ज्वलम् ।

चिन्तयित्वा मुना तस्य

वेदनं बोधनं भ्रमम् ॥ १७ ॥

दीपनं ताडनं तोदं

चलनं च पुनः पुनः ।

कन्दादिचक्रं कुर्या-

द्विशेषेण हृदम्बुजे ॥ १८ ॥

द्वादशान्ते ततः कृत्वा

बिन्दुयुग्मगते क्षिपेत् ।

निर्लक्ष्ये वा परे धाम्नि

संयुक्तः परमेश्वरः ॥ १९ ॥

न तस्य कुर्यात्संस्कारं

कंचिदित्याह गह्वरे ।

देवः किमस्य पूर्णस्य

श्राद्धाद्यैरिति भावितः ॥२०॥

ज्ञानं परा संविदेव, तदेव तत्तदाधारादिभेद-
नात् त्रिशूलम् । चक्रत्रयेत्यरात्रयरूपेण परादिना ।
अमुनेति ज्ञानत्रिशूलेन । भ्रमं वामादिक्रमेणा-
वर्तनम् । तोदं प्रेरणम् । विशेषेणेति तद्धि
मुख्यं जीवस्याधिष्ठानम् । बिन्दुयुग्मगत इति
प्राणापानत्रोटरूप इत्यर्थः । तस्येति प्राप्तपार-
मेश्वर्यस्य ॥ २० ॥

नच एतदस्मच्छास्त्र एवोक्तमित्याह

श्रीमद्दीक्षोत्तरे त्वेष

विधिर्वह्निपुटीकृतः ।

हंसः पुमानधस्तस्य

रुद्रबिन्दुसमन्वितः ॥ २१ ॥

शिष्यदेहे नियोज्यैत-
दनुद्विग्नः शतं जपेत् ।

उत्क्रम्योर्ध्वनिमेषेण

शिष्य इत्थं परं व्रजेत् ॥२२॥

वह्निः रेफः । हंसः ह । पुमान् म । तस्येति
वह्निपुटीकृतस्य हंसस्य । रुद्र उकारः ह्रूं । एत-
दिति पिण्डाक्षरम् ॥ २२ ॥

एतदेव शास्त्रान्तरेऽपि अतिदिशति

एष एव विधिः श्रीम-

त्सिद्धयोगीश्वरीमते ।

नच अयोगिनोऽत्राधिकार इत्याह

इयमुत्क्रामणी दीक्षा

कर्तव्या योगिनो गुरोः ॥२३॥

अनभ्यस्तप्राणचारः

कथमेनां करिष्यति ।

वक्ष्यमाणां ब्रह्मविद्यां

सकलां निष्कलोम्भिताम् ॥२४॥

कर्णेऽस्य वा पठेद्भूयो
 भूयो वाप्यथ पाठयेत् ।
 स्वयं च कर्म कुर्वीत
 तत्त्वशुद्ध्यादिकं गुरुः ॥ २५ ॥
 मन्त्रक्रियाबलात्पूर्णा-
 हुत्येत्थं योजयेत्परे ।

एवं शरीरगं चारमभिधाय ब्रह्मविद्याविधि-
 मभिधातुमाह वक्ष्यमाणामित्यादि । वक्ष्यमाणा-
 मिति त्रिंशे । निष्कलोम्भितामिति निष्कलया
 पञ्चाक्षरया विद्ययोम्भितां प्रतिवाक्यं संपुटिता-
 मित्यर्थः ॥

ननु समनन्तरमेवोक्तं यद्योगिना गुरुणा
 नेयं कार्या तत्कथमेतदिदानीमेवोच्यते इत्या-
 शङ्क्याह

योगाभ्यासमकृत्वापि
 सद्यउत्क्रान्तिदां गुरुः ॥ २६ ॥
 ज्ञानमन्त्रक्रियाध्यान-
 बलात्कर्तुं भवेत्प्रभुः ।

अत्र च ज्ञानादिसद्भावेऽपि ब्रह्मविद्याया एव
प्राधान्यमित्याह

अनयोत्क्रम्यते शिष्यो

बलादेवैककं क्षणम् ॥ २७ ॥

कालस्योल्लङ्घ्य भोगो हि

क्षणिकोऽस्यास्तु किं ततः ।

सद्यउत्क्रान्तिदा चान्या

यस्यां पूर्णाहुतिं तदा ॥ २८ ॥

दद्याद्यदास्य प्राणाः स्यु-

ध्रुवं निष्क्रमणेच्छवः ।

एककं क्षणमिति यत्क्षणादनन्तरं स्वारसि-
कमेव अस्य मरणं भवेदिति भावः । ननु

‘.....येनेदं तद्धि भोगतः ।’

इत्युक्त्या तत्क्षणभाविनोऽपि कर्मणो भोगं वि-
नास्य कथङ्कारं प्रक्षयः स्यादित्याशङ्क्याह भोग
इत्यादि । किं तत इति स्थितेनापि क्षीणप्रायेण
तेन न कश्चिदर्थ इत्यर्थः । तदा दद्यादिति
येनास्य तत्कालमेव प्राणा निर्यान्तीत्यर्थः, अ-

तश्च एकैकस्यापि कालक्षणस्य नात्र उल्लङ्घनं
भवेदिति भावः ॥

क्रियादिपरिहारेणापि ब्रह्मविद्याया एवात्र
साधनत्वमस्तीत्याह

विनापि क्रियया भावि-

ब्रह्मविद्याबलाद्गुरुः ॥ २९ ॥

कर्णजापप्रयोगेण

तत्त्वकञ्चुकजालतः ।

निःसारयन् यथाभीष्टे

सकले निष्कले द्वये ॥ ३० ॥

तत्त्वे वा यत्र कुत्रापि

योजयेत्पुद्गलं क्रमात् ।

यत्र कुत्रापील्यनेन यथाभीष्टत्वमेव उपो-
द्बलितम् ॥

न केवलं क्रियादेरेव परिहारेण अत्र अस्याः
साधनत्वं, यावद्गुरोरपीत्याह

समयी पुत्रको वापि

पठेद्विद्यामिमां तथा ॥ ३१ ॥

तथेति यथा मुमूर्षुरिमां शृणुयादित्यर्थः ॥

एवमस्य किं स्यादित्याशङ्क्याह
तत्पाठात्तु समय्युक्तां
रुद्रांशापत्तिमश्नुते ।

तुशब्दो हेतौ, एतावता अस्य समयदीक्षा
भवेदित्यर्थः ॥

ननु कथमनयोर्गुरुवदेतत्पाठो न्याय्य इत्या-
शङ्क्याह

एतौ जपे चाध्ययने
यस्मादधिकृतावुभौ ॥ ३२ ॥
नाध्यापनोपदेशे वा
स एषोऽध्ययनादृते ।

नच अयमनयोरध्ययनादन्यः पाठ इत्याह
स एषोऽध्ययनादृते इति । नशब्दः पूर्वतः सं-
बन्धनीयः ॥

ननु यदि नाम नायमुपदेशादिरूपः पाठ-
स्तत्कथमस्य समयदीक्षा कृता भवेदित्युक्तमि-
त्याशङ्क्याह

पठतोस्त्वनयोर्वस्तु-
स्वभावात्तस्य सा गतिः ॥ ३३ ॥

एतदेव दृष्टान्तोपदर्शनेन हृदयङ्गमयति
 यथा निषिद्धभूतादि-
 कर्मा मन्त्रं स्मरन्स्वयम् ।
 आविष्टेऽपि क्वचिन्नैति
 लोपं कर्तृत्ववर्जनात् ॥ ३४ ॥

यथा च वाचयञ्शास्त्रं
 समयी शून्यवेश्मनि ।
 न लुप्यते तदन्तःस्थ-
 प्राणिवर्गोपकारतः ॥ ३५ ॥

निषिद्धेति । यदुक्तं

‘मन्त्रवादो न कर्तव्य इतिकर्तृत्ववर्जनात् ।’

इति । नहि एवं करोमीत्यत्र अस्य कश्चिदभि-
 मान इत्यर्थः । शून्येत्यनेन जनवैवित्त्यमेवात्रा-
 स्याभिप्रेतमित्युक्तम् । उपकारत इति शास्त्राणां
 हि श्रवणमात्रत एव पापक्षयो भवेदिति भावः ।

तदुक्तं

‘गोप्तृश्चैव कृतघ्नश्च ब्रह्महा गुरुतल्पगः ।

शरणागतघाती च मित्रविस्रम्भघातकः ॥

दुष्टः पापसमाचारो मातृहा पितृहा तथा ।

श्रवणादस्य भावेन मुच्यन्ते सर्वपातकैः ॥’

इति ॥ ३५ ॥

एतदेव प्रकृते योजयति
 तथा स्वयं पठन्नेष
 विद्यां वस्तुस्वभावतः ।
 तस्मिन्मुक्ते न लुप्येत
 यतो किञ्चित्करोऽत्र सः ॥३६॥

नन्वस्य मा भूदेव कश्चिद्दोषः

‘अदीक्षितानां पुरतो नोच्चरेच्छास्त्रपद्धतिम् ।’

इति हि अस्ति समयः, तत्कथमिमां विद्यामे-
 तदग्रे पठन्न प्रत्यवैतीत्याह

ननु चादीक्षिताग्रे स
 नोच्चरेच्छास्त्रपद्धतिम् ॥ ३७ ॥

एवं तर्हि नास्य कदाचिदपि पाठः प्राप्तः,
 अतः कुड्यादयोऽप्यदीक्षिताः किं न संनिहिता
 भवेयुरित्याह

हन्त कुड्याग्रतोऽप्यस्य
 निषेधस्त्वथ कथ्यते ।

पर्युदासेन यः श्रोतु-
 मवधारयितुं क्षमः ॥ ३८ ॥

स एवात्र निषिद्धो नो
कुड्यकीटपतत्रिणः ।

अथेदमुच्यते यच्छास्त्रश्रवणादौ योग्यानां
दीक्षितसदृशानामत्र निषेधो विवक्षितः, ननु
कुड्यप्रायाणां जडानामित्याह अथेत्यादि ॥

एवं तर्हि कुड्यप्रायस्य मुमूर्षोरग्रेऽपि पठ-
तोऽस्य कः समयलङ्घनार्थ इत्याह

तर्हि पाषाणतुल्योऽसौ
विलीनेन्द्रियवृत्तिकः ॥ ३९ ॥

तस्याग्रे पठतस्तस्य

निषेधोलुङ्घना कथम् ।

नन्वेवं पाषाणप्रायस्यास्य किमेतत्पाठेन, मे-
वमित्याह

स तु वस्तुस्वभावेन

गलिताक्षोऽपि बुध्यते ॥ ४० ॥

अक्षानपेक्षयैवान्त-

श्चिच्छक्त्या स्वप्रकाशया ।

प्राग्देहं किल तित्यक्षु-

नोत्तरं चाधितष्ठिवान् ॥ ४१ ॥

मध्ये प्रबोधकबलात्
प्रतिबुध्येत पुद्गलः ।

ननु को नाम अत्र अस्य प्रबोधको यद्बला-
दन्तरा अयं प्रबोधमासादयेदित्याशङ्क्याह

मन्त्राः शब्दमयाः शुद्ध-

विमर्शात्मतया स्वयम् ॥ ४२ ॥

अर्थात्मना चावभान्त-

स्तदर्थप्रतिबोधकाः ।

तेनास्य गलिताक्षस्य

प्रबोधो जायते स्वयम् ॥ ४३ ॥

स्वचित्समानजातीय-

मन्त्रामर्शनसंनिधेः ।

स्वयं प्रबोधो जायते इति । यद्वक्ष्यति

‘यामाकर्ण्य महामोहविवशोऽपि क्रमाद्गतः ।

प्रबोधं वक्तृसांमुख्यमभ्येति रभसात्स्वयम् ॥’ (३०आ०)
इति ॥

एतदेव दृष्टान्तमुखेनापि घटयति

यथा ह्यल्पजवो वायुः

सजातीयविमिश्रितः ॥ ४४ ॥

जवी तथात्मा संसुप्ता-
मर्शोऽप्येवं प्रबुध्यते ।

सजातीयेति तालवृन्तादिसमुत्थेन । एव-
मिति मन्त्रामर्शनादिना ॥

एवं तर्ह्यस्य अदीक्षिताग्रे मन्त्रपाठात् स्फुट-
मेवापतितः समयलोप इत्याशङ्क्याह

प्रबुद्धः स च संजातो
न चादीक्षित उच्यते ॥ ४५ ॥
दीक्षा हि नाम संस्कारो
न त्वन्यत्सोऽस्ति चास्य हि ।

दीक्षा हि नाम मन्त्रः संस्कारः, सच अस्य
प्रबोधान्यथानुपपत्त्या स्वरसत एव मन्त्रामर्शा-
दिना सिद्ध इति को नामास्य समयलोपार्थः ॥

एवं शास्त्रपाठादिनापि परोपकृतावस्य न क-
श्चित्समयलोपजन्मा दोष इत्याह

अत एव निजं शास्त्रं
पठति क्वपि सामये ॥ ४६ ॥

तच्छ्रुत्वा कोऽपि धन्यश्चे-
न्मुच्यते नास्य सा क्षतिः ।

सामय इति समयिनीत्यर्थः ॥

ननु एवमेतन्निर्विषयं वाक्यं स्यादित्याशङ्क्याह

शास्त्रनिन्दां मेष कार्षी-

द्वयोः पातित्यदायिनीम् ॥४७॥

इत्येवंपरमेतन्ना-

दीक्षिताग्रे पठेदिति ।

अत्र च सविचिकित्सं परं स्वकञ्चुकानुप्रवेशे-
नैव प्रबोधयितुमाह

यथा च समयी काष्ठे

लोष्टे वा मन्त्रयोजनाम् ॥४८॥

कुर्वन्तस्मिंश्चलत्येति

न लोपं तद्वदत्र हि ।

काष्ठ इति समिधादौ । लोष्ट इति मृल्लिङ्गा-
दाबुपादेये । अत्रेति मुमूर्षौ ॥

अत्रैव हेतुमाह

यतोऽस्य प्रत्ययप्राप्ति-

प्रेप्सोः समयिनस्तथा ॥ ४९ ॥

प्रवृत्तस्य स्वभावेन

तस्मिन्मुक्ते न वै क्षतिः ।

प्रत्ययो निजमन्त्रस्फारसंवादः ॥

ननु आचार्यस्य तावत् परानुग्रहे नास्ति
काचित् क्षतिः, समयिपुत्रकयोस्तु प्रासङ्गिकत्वे-
नापीत्युक्तम्; साधकस्य पुनरत्र का वार्ता इत्या-
शङ्क्याह

साधकस्तु सदा साध्ये

फले नियतियन्त्रणात् ॥ ५० ॥

मक्षिकाश्रुतमन्त्रोऽपि

प्रायश्चित्तौचितीं चरेत् ।

औचितीमिति तीव्रमध्यादिभेदेन । अत एव

‘स्वमन्त्रमक्षसूत्रं च गुरोरपि न दर्शयेत् ।’

इत्याद्युक्तम् ॥

एवमेतत्प्रसङ्गादभिधाय प्रकृतमेवाह

इत्थं सद्यःसमुत्क्रान्ति-

र्योक्ता तामाज्ञया गुरोः ॥५१॥

समय्यादिरपि प्रोक्त-

काले प्रोक्तार्थसिद्धये ।

स्वयं कुर्यात्समभ्यस्त-

प्राणचारगमागमः ॥ ५२ ॥

अकृताधिकृतिर्वापि

गुरुः समयशुद्धये ।

अधस्तनपदावस्थो

नतु ज्ञानेद्धचेतनः ॥ ५३ ॥

अकृतेति । यदुक्तम्

‘अधिकारं न चेत्कुर्याद्विद्येशः स्यात्तनुक्षये ।’

इति । ज्ञानेद्ध इति परमाद्वयनिष्ठस्य हि

‘मा किञ्चित्चयज मा गृहाण.....।’

इति नयेन विधिनिषेधाविषयत्वात् को नाम

समयलोपस्य अवकाश एवेत्याशयः ॥

ननु इयं सद्यःसमुत्क्रान्तिलक्षणा दीक्षा
गुरुकार्येति नास्ति विमतिः, स्वयंकार्यतायां तु
किं प्रमाणमित्याशङ्क्याह

इतीयं सद्यउत्क्रान्तिः

सूचिता मालिनीमते ।

स्वयं वा गुरुणा वाथ

कार्यत्वेन महेशिना ॥ ५४ ॥

तदेवाह

सर्वं भोगं विरूपं तु

मत्वा देहं त्यजेद्यदि ।

तदा तेन क्रमेणाशु

योजितः समयी शिवः ॥५५॥

त्यजेदिति स्वयम् । योजित इति गुरुणा ।

यदुक्तं तत्र

‘सर्वमप्यथवा भोगं मन्यमानो विरूपकम् ।

स्वशरीरं परित्यज्य शाश्वतं पदमृच्छति ॥’ (१७।२५)

इति

‘अनेन क्रमयोगेन योजितः परमे पदे ।

समय्यपि महादेवि दीक्षोक्तं फलमश्नुते ॥’

इति च ॥

५६ श्लो०]

एकान्विंशमाहिकम् ।

२०५

आहिकार्थमेव प्रथमार्थेनोपसंहरति

उक्तेयं सद्यउत्क्रान्ति-

र्या गोप्या प्राणवहुधैः ॥५६॥

इति शिवम् ॥ ५६ ॥

सद्योनिर्वाणप्रदमात्रमहावीर्यलाभलुब्धेन ।

एकान्विंशमाहिकमेतत्किल जयरथेन निरणायि ॥

इति श्रीतन्त्रालोकविवेके सद्यउत्क्रान्तिप्रकाशनं नाम

एकान्विंशमाहिकम् ॥ १९ ॥

अथ

श्रीतन्त्रालोके ।

श्रीमन्महामाहेश्वराचार्याभिनवगुप्तविरचिते
श्रीजयरथकृतविवेकाख्यटीकोपेते

विंशतितममाह्निकम् ।

जयति विभुर्वलदाता मूढजनाश्वासदायि येन वपुः ।
बहिराद्यन्तवदपि मध्यशून्यमुल्लासितं सततम् ॥

इदानीं द्वितीयार्धेन सप्रत्ययां दीक्षां वक्तुमाह

अथ दीक्षां ब्रुवे मूढ-

जनाश्वासप्रदायिनीम् ॥ १ ॥

आश्वासः प्रत्ययः ॥ १ ॥

तदेवाह

त्रिकोणे वह्निसदने

वह्निवर्णोज्ज्वलेऽभितः ।

वायव्यपुरनिर्धूते

करे सव्ये सुजाज्वले ॥ २ ॥

बीजं किञ्चिद्गृहीत्वैत-
 त्तथैव हृदयान्तरे ।
 करे च दह्यमानं स-
 च्चिन्तयेत्तज्जपैकयुक् ॥ ३ ॥
 वह्निदीपितफट्कार-
 धोरणीदाहपीडितम् ।
 बीजं निर्बीजतामेति
 स्वसूतिकरणाक्षमम् ॥ ४ ॥

वह्निसदन इत्यर्थात् ऊर्ध्वमुखे । वह्निवर्णेति
 रेफः । वायव्यपुरं षडश्रम्, अर्थात् यकारैर्लाञ्छि-
 तम् । सव्य इति दक्षिणे । बीजं किञ्चिदिति धा-
 न्यादि । तज्जपैकयुगिति फट्कारोद्दीपितरेफावर्तन-
 पर इत्यर्थः ॥ ४ ॥

स्वसूतिकरणाक्षमत्वमेव व्याचष्टे
 तप्तं नैतत्प्ररोहाय
 तेनैव प्रत्ययेन तु ।
 मलमायाख्यकर्माणि
 मन्त्रध्यानक्रियाबलात् ॥ ५ ॥

दग्धानि न स्वकार्याय
 निर्बीजप्रत्ययं त्विमम् ।
 स श्रीमान्सुप्रसन्नो मे
 शंभुनाथो न्यरूपयत् ॥ ६ ॥
 बीजस्याप्यत्र कार्या च
 योजना कृपया गुरोः ।
 यतो दीक्षा सुदीप्तत्वा-
 त्स्थावराण्यपि मोचयेत् ॥ ७ ॥

स्वकार्यायेति बध्यबन्धनाय । सुदीप्तत्वादिति
 अदीप्तत्वे हि जङ्गमानामपि योजना असाध्या
 स्थावराणां का वार्तेत्यभिप्रायः । तदुक्तम्
 'ऋक्षपक्षितरक्षादीन् स्थावराण्यपि मोचयेत्'
 इति ॥ ७ ॥

अत एवाह

यो गुरुर्जपहोमार्चा-
 ध्यानसिद्धत्वमात्मनि ।
 ज्ञात्वा दीक्षां चरेत्तस्य
 दीक्षा सप्रत्यया स्मृता ॥ ८ ॥

अवधूते निराचारे
 तत्त्वज्ञे नत्वयं विधिः ।
 साचारैः क्रियते दीक्षा
 या दृष्टप्रत्ययान्विता ॥ ९ ॥
 निराचारेण दीक्षायां
 प्रत्ययस्तु न गद्यते ।

अयं विधिरिति सप्रत्ययदीक्षालक्षणः । सा-
 चारैः क्रियाप्रधानैः । दृष्टः प्रत्ययो निर्बीजकर-
 णादिः । निराचारेणेति ज्ञानिना ॥

एतदेव युक्त्यागमाभ्यामुपपादयति

ज्ञानं स्वप्रत्ययं यस्मा-
 न्न फलान्तरमर्हति ॥ १० ॥
 ध्यानादि तु फलात्साध्य-
 मिति सिद्धामतोदितम् ।

नार्हतीति स्वप्रत्ययत्वादेव, फलादिति नि-
 र्बीजकरणादिसाधनात् ॥

एवमधिकारिपरीक्षामभिधाय तुलाविधि-
भिधत्ते

तुलाशुद्धिपरीक्षां वा

कुर्यात्प्रत्यययोगिनीम् ॥ ११ ॥

यथा श्रीतन्त्रसद्भावे

कथिता परमेशिना ।

ननु इयमस्मच्छास्त्रे नाभिहितेति किं शा-
स्त्रान्तरप्रक्रियागौरवेणेत्याशङ्क्याह

श्रीपूर्वशास्त्रेऽप्येषा च

सूचिता परमेशिना ॥ १२ ॥

आनन्द उद्भवः कम्पो

निद्रा घूर्णिश्च पञ्चमी ।

इत्येवंवदता शक्ति-

तारतम्याभिधायिना ॥ १३ ॥

ननु अत्र तुलादीक्षायाः कटाक्षीकरणे कि-
मवस्थितमित्याशङ्क्याह

उद्भवो लघुभावेन

देहग्रहतिरोहितेः ।

ननु कथमत्र देहग्रहतिरोधानमित्याशङ्क्याह

देहो हि पार्थिवो मुख्य-

स्तदा मुख्यत्वमुज्झति ॥१४॥

भाविलाघवमन्त्रेण

शिष्यं ध्यात्वा समुत्प्लुतम् ।

मुख्यत्वमुज्झतीति अशेषपाशक्षपणात् ।
भावीति त्रिंशे । यद्द्रक्ष्यति

‘लघुत्वेन तुलाशुद्धिः सद्यःप्रत्ययकारिणी ।

तारः शमरयैः पिण्डो नतिश्च चतुरर्णकम् ॥

शाकिनीस्तोभनं मर्म हृदयं जीवितं त्विदम् ।’ (९२)

इति । समुत्प्लुतमिति पार्थिवदेहाभिमानन्यग्भा-
वेन पराकाशरूपतामापन्नो येनायं तुलायां कु-
सुमसमानतामासादयेत् । यदुक्तं श्रीतन्त्रराजे

‘आकाशतुल्यो भवति शिष्यः सन्दीक्षितस्तदा ।

भैरवो वा भवेत्सो वै दग्धसंसारबन्धनः ॥

पश्चात्तुलामर्पयेत् अश्मान्येवमपास्य तु ।

सप्तविंशतिपुष्पैश्च कृतां मालां समर्पयेत् ॥

तत्समः साधको जायात्प्रहीणावरणो यदा ।’

इति ॥

ननु यथोक्तप्रक्रियामात्रेणैव किमेवं सप्र-
त्यया दीक्षा सिद्ध्येन्नवेत्याशङ्क्याह

कर्माणि तत्राशेषाणि

पूर्वोक्तान्याचरेद्गुरुः ॥ १५ ॥

अत्र च संस्कारस्याधिकारिपरीक्षानन्तरमु-
द्देशेऽपि उभयशेषत्ववचनाशयेन तुलाविध्य-
नन्तरमभिधानम् ॥ १५ ॥

एतदेवोपसंहरति

उक्ता सेयं तुलाशुद्धि-

दीक्षा प्रत्ययदायिनी ।

इति शिवम् ॥

श्रीमद्गुरुवरशास्त्रस्वात्ममयप्रत्ययानुविद्धमतिः ।

एतज्जयरथनामा विंशतितममाहिकं व्यवृणोत् ॥

इति श्रीतन्त्रालोकविवेके तुलादीक्षाप्रकाशनं नाम

विंशतितममाहिकम् ॥ २० ॥

अथ

श्रीतन्त्रालोके

श्रीमन्महामाहेश्वराचार्याभिनवगुप्तविरचिते
श्रीजयरथकृतविवेकाख्यटीकोपेते

एकविंशतितममाह्निकम् ।

भेदप्रथाविलापनबलेश्वरं तं बलेश्वरं वन्दे ।

यः सकलाकलयोरपि मितात्मताया निषेधमादध्यात् ॥

इदानीं द्वितीयार्धेन परोक्षदीक्षायां कर्म
निगदितुं प्रतिजानीते

परोक्षसंस्थितस्याथ

दीक्षाकर्म निगद्यते ॥ १ ॥

परोक्षसंस्थितस्येति देशकालाभ्याम् ॥ १ ॥

ननु इयमस्मच्छास्त्रे दीक्षा नोक्तेत्यास्तां
प्रत्युत संनिहितैकविषयं

‘रुद्रशक्तिसमाविष्टः स यियासुः शिवेच्छया ।

शुक्तिशुक्तिप्रसिद्ध्यर्थं नीयते सहुरुं प्रति ॥’

(मा० वि० १।४४)

इत्यादि एतद्विरुद्धमुक्तम्, तत्कथमिह एतत्प्रति-
ज्ञातमित्याशङ्क्याह

भुक्तिमुक्तिप्रसिद्धर्थं

नीयते सद्गुरुं प्रति ।

इत्यस्मिन्मालिनीवाक्ये

प्रतिः सांमुख्यवाचकः ॥ २ ॥

सांमुख्यं चास्य शिष्यस्य

तत्कृपास्पदतात्मकम् ।

तत्कृपेति तच्छब्देन गुरुः, सा च संनिहि-
तासंनिहितयोरविशिष्टैवेत्याशयः ॥

ननु भवत्वेवं,

‘तमाराध्य ततस्तुष्टाद्दीक्षामासाद्य शंकरीम् ।’ (११४५)

इत्यादि सांनिध्यैकजीवितं कथमत्र संगच्छता-
मित्याशङ्क्याह

तमाराध्येति वचनं

कृपाहेतूपलक्षणम् ॥ ३ ॥

कृपाहेत्विति तेन स्वयमेवमभावे बन्ध्वादि-
द्वारेणैतद्भवेदिति भावः ॥ ३ ॥

न केवलमेतदत एवावगतं यावदितोऽपीत्याह

तत्संबन्धात्ततः कश्चि-

त्तक्षणादपवृज्यते ।

इत्यस्यायमपि ह्यर्थो

मालिनीवाक्यसन्मणेः ॥ ४ ॥

एतदर्थत्वमेव अस्य वाक्यस्य व्याचष्टे

तत्क्षणादिति नास्यास्ति

यियासादिक्षणान्तरम् ।

किंत्वेवमेव करुणा-

निघ्नस्तं गुरुरुद्धरेत् ॥ ५ ॥

आदिशब्दात् गमनतत्प्राप्तिक्षणादयः । न
हि मृतस्य देशान्तरस्थितस्य वा एवं संभवे-
दिति भावः । एवमेवेति स्वयं तदाराधनादि-
निरपेक्षमित्यर्थः । निघ्नः परवशः ॥ ५ ॥

के च अत्र अधिकारिण इत्याशङ्क्याह

गुरुसेवाक्षीणतनो-

र्दीक्षामप्राप्य पञ्चताम् ।

गतस्याथ स्वयं मृत्यु-
क्षणोदिततथारुचेः ॥ ६ ॥

अथवाधरतन्त्रादि-
दीक्षासंस्कारभागिनः ।

प्राप्तसामयिकस्याथ
परां दीक्षामविन्दतः ॥ ७ ॥

डिम्बाहतस्य योगेशी-
भक्षितस्याभिचारतः ।

मृतस्य गुरुणा यन्त्र-
तन्त्रादिनिहतस्य वा ॥ ८ ॥

अष्टस्वसमयस्याथ
दीक्षां प्राप्तवतोऽप्यलम् ।

क्षीणेति चिरतरं गुरुसेविन इत्यर्थः । तदुक्तं

‘न प्राप्तोऽपि परां दीक्षां गुरुभक्तोऽपि यत्नतः ।

कालेनान्तरितो यस्मात्तस्य मोक्षः कथं भवेत् ॥

किं वृथा तस्य संकेशो मोक्षमुद्दिश्य यः कृतः ।

किं किञ्चिद्विद्यते तस्य कर्म यन्मोक्षसाधनम् ॥’

इत्युपक्रम्य

‘गुरुभक्तस्य दान्तस्य सत्याचाररतस्य वै ।

मृतस्यापि परं स्कन्द दीक्षाकर्म विधीयते ॥’

इति । मृत्युक्षणेति तदैव हि अस्य गुरौ प्रसन्ने
सद्यःसमुत्क्रान्तिदीक्षा भवेदित्युक्तम्, अन्यथा
तु इयमिति विभागः । अत एव दीक्षामप्राप्य
पञ्चतां गतस्येति अत्रापि संबन्धनीयम् ।
अधरतन्त्रं वैदिकादि । परामिति पुत्रकादिरू-
पाम् । डिम्बाहतस्येति शकटादिभिर्जडप्रायैर्मा-
रितस्येत्यर्थः । अभिचारत इति विषादिना । यन्त्रं
भूर्जपत्रादौ मारणानुगुणो मन्त्रसंनिवेशः, तन्त्रं
तदनुगुणमेव पूजाहोमादि । तदुक्तं

‘नगाग्राह्युठिता ये च वृक्षान्निपतितास्तु ये ।

उद्धन्धनैर्मृता ये च शकटेन तु चूर्णिताः ॥

अग्निना तु प्रदग्धा ये वेश्मपातात्तु ये मृताः ।

नदीकूपेष्वगाधेषु मृता ये पापकारिणः ॥

मूढगर्भाश्च या नार्यो गर्भच्यावेन या मृताः ।

दान्तेन महिषेणापि दुष्टप्राणिमृताश्च ये ॥

विषेण त्यक्तजीवा ये ये वै चात्मोपघातकाः ।

गोमनाश्चैव तु ब्रह्मघ्नाः पितृघ्ना मातृघातकाः ॥

व्याधिभिश्च मृता ये तु लूताद्यैः सुरसुन्दरि ।
अन्यैर्बहुविधैः क्रूरैर्येषां संख्या न विद्यते ॥

इति । तथा

‘अनाथलुप्तपिण्डानां तथा डिम्बाहतेष्वपि ।
कुविधौ च मृतानां तु दीक्षा मृतवती भवेत् ॥’

इति । एतच्च दीक्षितादीक्षितविषयमपि भवे-
दिति सामान्येनोक्तम् । अलमिति अत्यर्थं पुत्र-
कादिरूपतयेत्यर्थः ॥

ननु एवंविधाः सर्व एव म्रियन्ते, तत्किमेषा-
मविशेषेणैव मृतोद्धारिणीं दीक्षां गुरुः कुर्यान्नवे-
त्याशङ्क्याह

बन्धुभार्यासुहृत्पुत्र-

गाढाभ्यर्थनयोगतः ॥ ९ ॥

स्वयं तद्विषयोत्पन्न-

करुणाबलतोऽपि वा ।

विज्ञाततन्मुखायात-

शक्तिपातांशधर्मणः ॥ १० ॥

गुरुदीक्षां मृतोद्धारिणीं

कुर्वीत शिवदायिनीम् ।

गाढेति नतु उत्ताना । स्वयमिति परप्रार्थना-
 निरपेक्षतयेत्यर्थः । बलत इति नतु तन्मात्रा-
 देव । तन्मुखेति बन्ध्वाद्यभ्यर्थनाद्वारेणेत्यर्थः ।
 अंशेति तीव्रमध्यमन्दाद्यपेक्षया । एवमेवंविधा-
 नामेषां बन्ध्वादिगाढाभ्यर्थनाद्यन्यथानुपपत्त्या
 आयातशक्तिपातत्वं निश्चित्य मृतोद्धारिं दीक्षां
 गुरुः कुर्यादिति अत्र तात्पर्यम् । बन्ध्वादीनां च
 तदुद्दिधीर्षापरतया प्रार्थनादयो जायमानाः
 परमेश्वरशक्तिपातमूला एव न स्नेहमात्रमूलाः
 सर्वत्र तथादर्शनायोगात् । नच अत्र व्यधिक-
 रणत्वं दोषो यदयस्कान्तायोगोलकस्पन्दनादि-
 वत् भिन्नदेशान्यपि कारणेभ्यः कार्याणि भव-
 न्ति दृश्यन्ते

‘सा शक्तिरापतत्याद्या पुंसो जन्मन्यपश्चिमे ।

तन्निपातात् क्षरत्यस्य मलं संसारकारणम् ॥

क्षीणे तस्मिन्निययासा स्यात्परं नैःश्रेयसं प्रति ।’

इति । तथा

‘तस्यैव तु प्रसादेन भक्तिरुत्पद्यते नृणाम् ।

यया यान्ति परां सिद्धिं तद्भावगतमानसाः ॥’ (म०भार०)

इत्यादि संनिहितजीवदेकविषयमिति नेह क-
 श्चिदनेन विरोधः ॥

न चैतदस्माभिः स्वोपज्ञमेवोक्तमित्याह
 श्रीमृत्युञ्जयसिद्धादौ
 तदुक्तं परमेशिना ॥ ११ ॥

तदेवार्थतः पठति

अदीक्षिते नृपत्यादा-
 वलसे पतिते मृते ।

बालातुरस्त्रीवृद्धे च
 मृतोद्धारं प्रकल्पयेत् ॥ १२ ॥

विधिः सर्वः पूर्वमुक्तः

स तु संक्षिप्त इष्यते ।

गुर्वादिपूजारहितो
 बाह्ये भोगाय सा यतः ॥ १३ ॥

अधिवासचरुक्षेत्रं
 शय्यामण्डलकल्पने ।

नोपयोग्यत्र तच्छिष्य-
 संस्क्रियास्वप्नदृष्टये ॥ १४ ॥

मन्त्रसंनिधिसंतृप्ति-
 योगायात्र तु मण्डलम् ।

भूयोदिने च देवार्चा साक्षान्नास्योपकारि तत् ॥१५॥

यदुक्तम्

‘अदीक्षिते तु नृपतौ तत्सुतेषु द्विजातिषु ।
भोगालसेषु वा देवि कर्मदोषैश्च विघ्निते ॥
न चेष्टं न तपस्तप्तं न ध्यातं न प्रतिष्ठितम् ।
पातित्येन मृतानां तु येषां नरकसंस्थितिः ॥
निदानैर्बहुभिर्देवि स्त्रीबालवृद्ध आतुरे ।
मृतेषुद्धरणार्थाय दीक्षार्थं परमेश्वरः ॥
यष्टव्यः पूर्ववद्देवः..... ।’ (१८ अ०)

इति । तत्र अदीक्षित इत्यनेन त्रयोऽधिकारिण
उक्ता येषु आद्यं द्वयं तुर्यश्चेति । द्विजातिषु इत्य-
नेन तृतीयः । पातित्येनेत्यादिना तु डिम्बा-
हतादिः, अन्यैस्तु भ्रष्टस्वसमय उक्तः । एषां
हि असम्यक्प्रजापालनात् भोगासक्तत्वात् दै-
वदोषादिविघ्नितत्वात् तपश्चरणादेश्चाभावात्
अवश्यसंभावनीयं भ्रष्टसमयत्वम् । अत्र चो-
न्मेषकृता क्लिष्टकल्पनया यत् व्याख्यातं, तदा-
ग्रहमात्रपरतयेत्युपेक्ष्यम् । सेति संनिहितजी-
वद्विषया पूर्वोक्ता दीक्षा । मण्डलेति शिष्य-

रक्षार्थं शय्यायां बहिः सर्वतोदिकं भस्मादिना
रेखासंनिवेशः । यदुक्तं

‘भस्मना रोचनाद्यैश्च अस्त्रप्राकारचिन्तनम् ।’

इति । नोपयोगीति चरुशय्यादि हि शिष्यस्य
संस्कारार्थं स्वप्नदर्शनार्थं वा, स एव च न संनिहित
इति किमनेनेत्यर्थः । मण्डलं देवार्चा चेत्येतत्
पुनरुपयोगीति प्राच्येन संबन्धः । यदुक्तं

‘सर्वार्चनं स्थण्डिले स्यान्न च तत्राधिवासनम् ।’

इति । न साक्षादिति मन्त्रसंनिधिद्वारा पार-
म्पर्येणेत्यर्थः, नहि अस्य स्वयमेव मण्डल-
दर्शनादीत्याशयः ॥ १५ ॥

नचात्र मन्त्रसंनिधानाय एतदेव निमित्तमित्याह

क्रियोपकरणस्थान-

मण्डलाकृतिमन्त्रतः ।

ध्यानयोगैकतद्भक्ति-

ज्ञानतन्मयभावतः ॥ १६ ॥

तत्प्रविष्टस्य कस्यापि

शिष्याणां च गुरोस्तथा ।

एकादशैते कथिताः

संनिधानाय हेतवः ॥ १७ ॥

उत्तरोत्तरमुत्कृष्टा-

स्तथा व्यामिश्रणावशात् ।

क्रियादि ध्यानादि च अवलम्ब्य एकादश
एते संनिधानाय हेतवः कथिता इति संबन्धः ।
एकेति प्रधाना । कस्यापीति प्रामादिकस्य ।
यदुक्तं

‘प्रमादात्तु प्रविष्टस्य विचारं नैव कारयेत् ।’

इति । उत्तरोत्तरमिति यथा क्रियात् उपकरण-
मित्यादि । एते च समुदिता अप्युत्कृष्टा इत्याह
तथा व्यामिश्रणावशादिति ॥

अत्रैव अस्पष्टं किञ्चिद्द्वयाचष्टे

क्रियातिभूयसी पुष्पा-

द्युत्तमं लक्षणान्वितम् ॥ १८ ॥

एकलिङ्गादि च स्थानं

यत्रात्मा संप्रसीदति ।

मण्डलं त्रित्रिशूलाब्ज-
चक्रं यन्मन्त्रमण्डले ॥१९॥

अनाहूतेऽपि दृष्टं स-
त्समयित्वप्रसाधनम् ।

तदुक्तं मालिनीतन्त्रे
सिद्धं समयमण्डलम् ॥ २० ॥

येन संदृष्टमात्रेति
सिद्धमात्रपदद्वयात् ।

आकृतिर्दीप्तरूपा या
मन्त्रस्तद्वत्सुदीप्तिकः ॥ २१ ॥

शिष्टं स्पष्टमतो नेह
कथितं विस्तरात्पुनः ।

मात्रेति पूजादिव्यवच्छेदात् ॥

एवमेतत्प्रसङ्गादभिधाय प्रकृतमाह

कृत्वा मण्डलमभ्यर्च्य

तत्र देवं कुशैरथ ॥ २२ ॥

गोमयेनाकृतिं कुर्या-

च्छिष्यवत्तां निधापयेत् ।

ततस्तस्यां शोध्यमेक-
मध्वानं व्याप्तिभावनात् ॥२३॥

प्रकृत्यन्तं विनिक्षिप्य
पुनरेनं विधिं चरेत् ।

महाजालप्रयोगेण
सर्वस्माद्ध्वमध्यतः ॥ २४ ॥

चित्तमाकृष्य तत्रस्थं
कुर्यात्तद्विधिरुच्यते ।

आकृतिमिति द्वादशाङ्गुलाम् । यदुक्तं

‘.....विशेषात्तत्र चाकृतिः ।

कर्तव्या रजसावश्यं सदृशी द्वादशाङ्गुला ॥

कार्या वा गोमयाद्देवि कुशैर्वा स्नानशोधिता ।’

इति । प्रकृत्यन्तमिति अत ऊर्ध्वमाकर्षणीयः पु-
मानवस्थित इत्याशयः । एनमिति वक्ष्यमाणम् ।
एवमनेन मृतजीवद्विधिविभागानन्तरभावी म-
हाजालोपदेश आसूत्रितः ॥

तद्विधिमेव आह

मूलाधारादुदेत्य प्रसृतसुवितता-
नन्तनाड्यध्वदण्डं

वीर्येणाक्रम्य नासागगनपरिगतं
 विक्षिपन् व्याप्तुमीष्टे ।
 यावद्धूमाभिरामप्रचिततरशिखा-
 जालकेनाध्वचक्रं
 संछाद्याभीष्टजीवानयनमिति महा-
 जालनामा प्रयोगः ॥ २५ ॥

इह अयं महाजालनामा प्रयोगो यदाचार्यः
 शिवाहंभावस्वभावतया स्वात्मनि अवतिष्ठमानो
 मूलाधारात् जन्मस्थानादुदेत्य रेचकपूरककु-
 म्भकाद्यवष्टम्भात् पौनःपुन्येन प्राणशक्तिं प्र-
 बोध्य मूलकारणतया, तत एव प्रसृतता निखि-
 लदेहव्यापकतया सुवितताः सार्धकोटित्रयास्म-
 कत्वादनन्ता नाड्य एव ऊर्ध्वाधरगमागम-
 निमित्ततया स्पष्टप्रवाहात्मकनिमित्ततया च
 अध्वरूपो दण्डः तास्स्थ्यात्तदाकारः प्राणः तंवी-
 र्येण शाक्तेन बलेन आक्रम्य स्वायत्तीकृत्य, हृदा-
 द्युल्लङ्घनक्रमेण नासारन्ध्राग्रं प्राप्तं सन्तं विक्षि-
 पन् बहिः सर्वतः प्रसारयन् यावत् विशेषानु-

पादानात् विश्वं व्याप्तुं प्रभवति, तावदेवाशुद्धा-
 ध्वमध्यवर्तित्वात् धूमप्रायेण बहलबहलेन स्वर-
 त्रिमनिकुरम्बेन सकलमेवाध्वानं संछाद्य गर्भी-
 कृत्य शीघ्रमेव मत्स्यमिवाभीष्टं जीवमानयति
 प्राणकरणाद्येकीकारेणाकर्षयतीत्यर्थः । माया-
 बीजामर्शतश्च अयमेवंनामा यत्संहारक्रमेण
 पूर्वं दण्डं रेफं शाक्तपरिस्पन्दात्मना वीर्येण
 हकारेण आक्रम्य, तदनु नासामीकारं परिगतं
 ज्योतीरूपेण शिखाजालकेन बिन्दुना संछाद्य
 अभीष्टं जीवमानयतीति । तदुक्तं

‘निष्कम्पः सकलः शान्तो ह्यहमेव परः शिवः ।

परमात्मा सर्वगतो जगद्भासं मयाखिलम् ॥

एवंध्यानगतः कुर्याद्रेचकं पूरकं ततः ।

कुम्भकान्ते रेचकेन निक्षिपेदखिलं शनैः ॥

रेचकान्ते पुनः स्वान्तं द्वादशान्ते सशक्तिकम् ।

लक्षयेदङ्कुराकारां सर्वाण्डान्तरचारिणीम् ॥

मायाबीजं समुच्चार्य चैतन्यं लिङ्गसंयुतम् ।

शुद्धमम्बुकणाकारं यत्र स्रोतोऽन्तरे स्थितम् ॥

गृहीत्वा तत्प्रयोगेण महाजालेन युक्तितः ।

गृहीतं हृदये स्थाप्यं बीजाभिख्यासमन्वितम् ॥’

इति ॥ २५ ॥

ननु किमयं परोक्षदीक्षायामेव लब्धाव-
काशो नवेत्याशङ्क्याह

एतेनाच्छादनीयं ब्रजति परवशं
संमुखीनत्वमादौ
पश्चादानीयते चेत्सकलमथ ततोऽ-
प्यध्वमध्याद्यथेष्टम् ।
आकृष्टाबुद्धृतौ वा मृतजनविषये
कर्षणीयेऽथ जीवे
योगः श्रीशंभुनाथागमपरिगमितो
जालनामा मयोक्तः ॥ २६ ॥

एतेन जालनाम्ना प्रयोगेण यदाच्छादनीय-
मध्वचक्रं परवशमस्वतन्त्रं सदाक्रष्टुः सांमुख्य-
मेति, अनन्तरमपि एतेन तन्मध्यादेव सकलं
चेत् जीवजातमथ यथाभीष्टमेकत्वमेवानी-
यते समाकृष्यते तदाकृष्टौ पशोरुद्धृताबुद्धारे
शिष्यस्य, अथ मृतजीवनविषये परोक्षदीक्षा-
यामाकृष्टव्ये जीवे जालनामा श्रीमद्गुरुवचना-

दधिगतोऽयं प्रयोगो मयोक्तः परान्प्रत्युपदिष्ट
इत्यर्थः ॥ २६ ॥

नन्वत्र पाशवानां गौरवाणां च प्राणादीनां
कथङ्कारमेकीकारो भवेदित्याशङ्कां दृष्टान्तोपद-
र्शनेन निरवकाशयति

चिरविघटिते सेनायुग्मे
यथामिलिते पुन-
र्हयगजनरं स्वां स्वां जातिं
रसादभिधावति ।
करणपवनैर्नाडीचक्रै-
स्तथैव समागतै-
र्निजनिजरसादेकीभाव्यं
स्वजालवशीकृतैः ॥ २७ ॥

यथाहि चिरं विश्लिष्टेऽपि कटकद्वये पुनः
संघटिते हयादयो हयादिभिरेव निजनिजानु-
गुण्येन संघटन्ते, तथैव जालप्रयोगमहिम्ना
गौरवाः प्राणाद्याः पाशवैः प्राणाद्यैरेवेति पि-
पडार्थः ॥ २७ ॥

ननु मृतः स्वर्निरयादौ स्वकर्मवशेन तां तां
गतिमापद्यते इति कथमसावाकृष्यत इत्या-
शङ्क्याह

महाजालसमाकृष्टो

जीवो विज्ञानशालिना ।

स्वःप्रेततिर्यङ्गिरयां-

स्तदैवैष विमुञ्चति ॥ २८ ॥

एतदेव दृष्टान्तोपदर्शनेन द्रढयति

तज्ज्ञानमन्त्रयोगाप्तः

पुरुषश्चैष कृत्रिमम् ।

योगीव साध्यहृदया-

त्तदा तादात्म्यमुज्झति ॥ २९ ॥

यथाहि परपुरप्रवेशादौ साध्यैकात्म्यमाप-
न्नोऽपि योगी साध्यहृदयात् तत् कृत्रिमं ता-
दात्म्यं तदैवोज्झति, तथा तस्य जालप्रयोगे
विदुषो गुरोः ज्ञानादिभिराप्तः समाकृष्टोऽयमपि
जीवशब्दव्यपदेश्यः संकुचित आत्मा प्रेतति-
र्यगादेरिति वाक्यार्थः ॥ २९ ॥

नच एतदपूर्वं किञ्चिदित्याह
 स्थावरादिदशाश्वित्रा-
 स्तत्सलोकसमीपताः ।
 त्यजेच्चेति न चित्रं स
 एवं यः कर्मणापि वा ॥ ३० ॥

यः कर्मवशादपि तास्ताः परिगृहीता गती-
 स्यजेत् स महाजालसमाकृष्टः पुरुषश्चेदेवं, तदा
 किमिदमाश्चर्यस्थानमिति वाक्यार्थः ॥ ३० ॥

मनुष्यजन्मनि पुनरयं विशेष इत्याह
 अधिकारिशरीरत्वा-
 न्मानुष्ये तु शरीरगः ।
 न तदा मुच्यते देहा-
 देहान्ते तु शिवं व्रजेत् ॥३१॥

ननु यद्येवं, तदनेन संस्कारेण अस्य तत्र
 कश्चिद्विशेषो भवेन्न वेत्याशङ्क्याह

तस्मिन्देहे तु काप्यस्य
 जायते शाङ्करी परा ।

भक्तिरूहाच्च विज्ञाना-
दाचार्याद्वाप्यसेवितात् ॥३२॥

असेवितादिति नहि एतन्माहात्म्यादस्य
अत्र अन्यत्किंचिदुपादेयमित्याशयः ॥ ३२ ॥

नन्वेवं तद्देहमत्यजतोऽस्य जीवस्येह अप्राप्तेः
कस्य संस्कारः स्यादिति कृतं परोक्षदीक्षयेत्या-
शङ्क्याह

तद्देहसंस्थितोऽप्येष
जीवो जालबलादिमम् ।
दार्भादिदेहं व्याप्नोति
स्वाधिष्ठित्याप्यचेतयन् ॥३३॥

व्यापकस्वभावत्वान्न अस्य उभयत्राधिष्ठानं
न भवेदित्युक्तं व्याप्नोतीति । अचेतयन्नपीति
अख्यातिबलात् ॥ ३३ ॥

यद्वा गुरुबलात्तु मनुष्यदेहमपि एष त्यजेदे-
वेत्याह

योगमन्त्रक्रियाज्ञान-
भूयोबलवशात्पुनः ।

मनुष्यदेहमप्येष

तदैवाशु विमुञ्चति ॥ ३४ ॥

ननु गृहीततत्तज्जन्मनो जीवस्यैवमुक्तम्,
अगृहीतदेहस्य पुनः का वार्तेत्याशङ्क्याह

सुप्तकल्पोऽप्यदेहोऽपि

यो जीवः सोऽपि जालतः ।

आकृष्टो दार्भमायाति

देहं फलमयं च वा ॥ ३५ ॥

नन्वत्र कुशैर्गोमयेन वा देहस्य कल्पना कार्ये-
त्यनन्तरमेवोक्तम्, तत्कथमिह अस्य फलम-
यत्वमप्युच्यते इत्याशङ्क्याह

जातीफलादि यत्किञ्चि-

त्तेन वा देहकल्पना ।

प्रत्युत अत्र विशेषोऽस्तीत्याह

अन्तर्बहिर्द्वयौचित्या-

त्तदत्रोत्कृष्टमुच्यते ॥ ३६ ॥

ननु यद्यत्र जीवः संनिधत्ते, तदस्य ज्ञान-
क्रिये कस्मान्नेत्याशङ्क्याह

ततो जालक्रमानीतः

स जीवः सुप्तवत्स्थितः ।

मनोविशिष्टदेहादि-

सामग्रीप्राप्त्यभावतः ॥ ३७ ॥

न स्पन्दते न जानाति

न वक्ति न किलेच्छति ।

तादृशस्यैव संस्कारान्

सर्वान् प्राग्वत्प्रकल्पयेत् ॥३८॥

निर्वीजदीक्षायोगेन

सर्वं कृत्वा पुरोदितम् ।

विधिं योजनिकां पूर्णा-

हुत्या साकं क्षिपेच्च तम् ॥३९॥

दार्भादिदेहे मन्त्राग्ना-

वर्षिते पूर्णया सह ।

मुक्तपाशः शिवं याति

पुनरावृत्तिवर्जितः ॥ ४० ॥

सप्रत्यया त्वियं यत्र

स्पन्दते दर्भजा तनुः ।

तत्र प्राणमनोमन्त्रा-

र्पणयोगात्तथा भवेत् ॥ ४१ ॥

साभ्यासस्य तदप्युक्तं

बलाश्वासि न तत्कृते ।

तादृशस्येति सुप्तवदवस्थितस्य । तमिति

दर्भादिदेहम् । तदुक्तं

‘पश्चात् सुचं त्वाज्ययुतां प्रान्ते तत्प्रकृतिं कुरु ।

उत्थितां समपादस्थः.....॥’

इत्युपक्रम्य

‘.....ततः पूर्णां विनिक्षिपेत् ।

दहेत्तां प्रतिमामग्नौ परे धाम्नि नियोजयेत् ।

स गच्छेच्छिवसायुज्यं सत्यं सत्यं न संशयः ॥’

इति । तदिति स्पन्दनम् । तत्कृत इति नहि

दीक्ष्यस्य अयं कश्चित्संस्कार इत्याशयः ॥

एतदेव जीवत्परोक्षदीक्ष्यदीक्षायामपि अ-
तिदिशति

मृतोद्धारोदितैरेव

यथासंभूति हेतुभिः ॥ ४२ ॥

जीवत्परोक्षदीक्षापि
 कार्या निर्बीजिका तु सा ।
 तस्यां दर्भाकृतिप्राय-
 कल्पने जालयोगतः ॥ ४३ ॥
 संकल्पमात्रेणाकर्षो
 जीवस्य मृतिभीतितः ।
 शिष्टं प्राग्वत्कुशाद्युत्था-
 कारविप्लोषवर्जितम् ॥ ४४ ॥

संभूतिः संभवः । यद्यपि अतिदेशबलादेव
 अस्यां निर्बीजत्वं सिद्धं, तथापि जीवति सबीज-
 त्वशङ्कापि कस्यचित् मा भूदित्युक्तं निर्बीजिका
 तु सेति । संकल्पमात्रेणेति नतु अत्र भरः कार्य
 इत्यर्थः ॥ ४४ ॥

अयं च आमनात एव विषये जालप्रयोगः
 सिद्धयेन्न अन्यत्रेत्याह

पारिमित्यादनैश्वर्या-
 त्साध्ये नियतियन्त्रणात् ।

जालाकृष्टिर्विनाभ्यासं

रागद्वेषान्न जायते ॥ ४५ ॥

यथाहि अभ्यासं विना जालाकृष्टिः क्रिय-
माणा न संपद्यते, तथा रागद्वेषाभ्यामपि । तथा
प्रवृत्तो हि पुमान् नियतियत्रितं साध्यमर्थं
कथमन्यथाकुर्यात्, यदयं संकुचितात्मरूपत्वा-
दनीश्वरः । नच एतदिच्छानुविधायिनो भावा
इत्युक्तं प्राक्, इह तु परमेश्वरतावेशात्तथाभावो
भवत्येव । परमेश्वर एव हि गुरुशरीराधिष्ठान-
द्वारा अनुग्राह्याननुगृह्णाति, सच अचिन्त्य-
महिमेति असकृदुक्तम् ॥ ४५ ॥

एवं जालोपदेशमादिश्य, संस्क्रियागणस्य
बलाबलविचारमभिधातुमाह

परोक्ष एवातुल्याभि-

दीक्षाभिर्यदि दीक्षितः ।

तत्रोत्तरं स्याद्वलव-

त्संस्काराय त्वधस्तनम् ॥४६॥

अतुल्याभिरिति कुलतत्रप्रक्रियादिरूपाभिः ।
अनेकपुत्राद्यभ्यर्थितैरुद्धार्यं प्रति बहुभिराचार्यै-

रेवंक्रियमाणानां दीक्षाणां संभाव्यमानतया
हि एवमुक्तम् । उत्तरमिति कौलिकं दीक्षादि-
कर्म । अधस्तनमिति तत्रोक्तम् ॥ ४६ ॥

तुल्यायां दीक्षायां पुनः क्रियमाणायां किं
स्यादित्याशङ्क्याह

भुक्तियोजनिकायां तु
भूयोभिर्गुरुभिस्तथा ।
कृतायां भोगवैचित्र्यं
हेतुवैचित्र्ययोगतः ॥ ४७ ॥

नन्वेवमत्रास्तु, मुक्तियोजनिकायां तु मुक्तौ
वैचित्र्यायोगात् व्यर्थं हेतुवैचित्र्यं स्यादित्या-
शङ्क्याह

परोक्षदीक्षणे मायो-
त्तीर्णे भोगाय योजयेत् ।
भोगानीप्सा दुर्लभा हि
सती वा भोगहानये ॥ ४८ ॥

भोगायेति नतु मोक्षाय । दुर्लभेति भोग-
वासनाविच्छेदस्य असंभाव्यमानत्वात् । कस्य-

चिन्महात्मनस्तु भोगानीप्सा संभवन्ती मोक्षा-
यैव भवेदित्याह सती वा भोगहानये इति ॥४८॥

ननु परोक्षदीक्षायां यद्येवं भोगायापि योज-
निका क्रियते, तत्कथं सत्यामपि भोगानीप्सा-
यामस्य मोक्षः स्यादित्याशङ्कायां ससंवादमेव
समाधनमभिधत्ते

उक्तं हि स्वान्यसंवित्तयोः

स्वसंविद्वलवत्तरा ।

बाधकत्वे बाधिकासौ

साम्यौदासीन्ययोस्तथा ॥४९॥

बलवत्तरेति एवं हि कृतायामपि गुरुणा
भुक्तियोजनिकायामस्य मुक्तिरेव भवेदिति
भावः । अत एवोक्तं बाधिकेति । असाविति
स्वसंवित् । साम्यौदासीन्ययोरिति गुरुशिष्यो-
भयसंविद्वतयोः । तथेति बाधिकैवेत्यर्थः ॥ ४९॥

अत्रैव गुर्वन्तरोपदिष्टं विशेषं दर्शयति

श्रीमान् धर्मशिवोऽप्याह

पारोक्ष्यां कर्मपद्धतौ ।

तदेवाह

परोक्षदीक्षणे सम्यक्

पूर्णाहुतिविधौ यदि ॥५०॥

अग्निश्चिटिचिटाशब्दं

सधूमं प्रतिमुञ्चति ।

धत्ते नीलाम्बुदच्छायां

मुहुर्ज्वलति शाम्यति ॥५१॥

विस्तरो घोररूपश्च

महीं धावति चाप्यधः ।

ध्वांक्षाद्यश्रव्यशब्दो वा

तदा तं लक्षयेद्गुरुः ॥ ५२ ॥

ब्रह्महत्यादिभिः पापै-

स्तत्सङ्गैश्चोपपातकैः ।

तदा तस्य न कर्तव्या

दीक्षास्मिन्नकृते विधौ ॥ ५३ ॥

अस्मिन्निति वक्ष्यमाणे ॥ ५३ ॥

तमेव विधिमाह

नवात्मा फट्पुटान्तःस्थः

पुनः पञ्चफडन्वितः ।

अमुकस्येति पापानि

दहाम्यनु फडष्टकम् ॥ ५४ ॥

इति साहस्रिको होमः

कर्तव्यस्तिलतण्डुलैः ।

अन्ते पूर्णा च दातव्या

ततोऽस्मै दीक्षया गुरुः ॥ ५५ ॥

परयोजनपर्यन्तं

कुर्यात्तत्त्वविशोधनम् ।

तत इति एवंविध्यनन्तरम् ॥

अमुमेव विधिं संनिहितस्य जीवतोऽप्यति-
दिशति

प्रत्यक्षेऽपि स्थितस्याणोः

पापिनो भगवन्मयीम् ॥ ५६ ॥

शक्तिं प्राप्तवतो ज्येष्ठा-

मेवमेव विधिं चरेत् ।

अत्रैव पक्षान्तरमाह

यदि वा दैशिकः सम्यङ्

न दीप्तस्तस्य तत्पुरा ॥ ५७ ॥

प्रायश्चित्तैस्तथा दानैः

प्राणायामैश्च शोधनम् ।

कृत्वा विधिमिमां चापि

दीक्षां कुर्यादशङ्कितः ॥ ५८ ॥

तस्येति प्रत्यक्षेऽपि स्थितस्य अणोः ॥ ५८ ॥

तत्त्वज्ञस्य पुनरेतन्न किञ्चिदुपादेयमित्याह

सर्वथा वर्तमानोऽपि

तत्त्वविन्मोचयेत्पशून् ।

इच्छयैव शिवः साक्षा-

त्तस्मात्तं पूजयेत्सदा ॥ ५९ ॥

शाठ्यं तत्र न कार्यं च

तत्कृत्वाधो ब्रजेच्छिशुः ।

न पुनः कीर्तयेत्तस्य

पापं कीर्तयिता ब्रजेत् ॥ ६० ॥

निरयं वर्जयेत्तस्मा-

दिति दीक्षोत्तरे विधिः ।

सर्वथेति येन केनचित्प्रकारेण । शाठ्यं वि-
चिकित्सा । वर्जयेदिति पापकीर्तनम् ॥

आह्निकार्थमेवोपसंहरति

एषा परोक्षदीक्षा

द्विधोदिता जीवदितरभेदेन ६१

इति शिवम् ॥

निखिलजगदुद्दिधीर्षाहर्षाकुलमानसेनेयम् ।

व्याख्याह्निके व्यरच्यत किलैकविंशे जयरथेन ॥

इति श्रीतन्त्रालोकविवेके परोक्षदीक्षाप्रकाशनं नामैक-

विंशमाहिकम् ॥ २१ ॥

अथ

श्रीतन्त्रालोके ।

श्रीमन्महामाहेश्वराचार्याभिनवगुप्तविरचिते
श्रीजयरथकृतविवेकाख्यटीकोपेते

द्वाविंशतितममाह्निकम् ।

दुर्वृत्तजनकुसंस्कृतिसंहरणव्यावृतास्यतां दधतम् ।
देवममन्दं वन्दे वन्दनमानन्दनं जगताम् ॥ १ ॥

इदानीं द्वितीयार्धेन लिङ्गोद्धारदीक्षां वक्तुमाह
लिङ्गोद्धारख्या-

मथ वचमः शिवशासनैकनिर्दिष्टाम् ॥ १ ॥

एकेति यदुक्तं प्राक्

‘अत एवेह शास्त्रेषु शैवेष्वेव निरूप्यते ।
शास्त्रान्तरार्थानाश्वस्तान्प्रति सांस्कारिको विधिः ॥
अतश्चात्युत्तमं शैवं योऽन्यत्र पतितः स हि ।
इहानुग्राह्य ऊर्ध्वोर्ध्वं नेतस्तु पतितः क्वचित् ॥
अत एव हि सर्वज्ञैर्ब्रह्मविष्णवादिभिर्निजे ।
न शासने समाप्नातं लिङ्गोद्धारादि किञ्चन ॥’ (१३।३५९)

इति ॥ १ ॥

ननु इयमस्मच्छास्त्रे दीक्षा किमुक्ता न वे-
त्याशङ्क्याह

उक्तं श्रीमालिनीतन्त्रे

किल पार्थिवधारणाम् ।

उक्त्वा यो योजितो यत्र

स तस्मान्न निवर्तते ॥ २ ॥

योग्यतावशसंजाता

यस्य यत्रैव शासना ।

स तत्रैव नियोक्तव्यो

दीक्षाकाले ततस्त्वसौ ॥ ३ ॥

फलं सर्वं समासाद्य

शिवे युक्तोऽपवृज्यते ।

अयुक्तोऽप्यूर्ध्वसंशुद्धिं

संप्राप्य भुवनेशतः ॥ ४ ॥

शुद्धः शिवत्वमायाति

दग्धसंसारबन्धनः ।

उक्त्वा पुंधारणां चोक्त-

मेतद्वैदान्तिकं मया ॥ ५ ॥

कपिलाय पुरा प्रोक्तं
प्रथमे पटले तथा ।

अनेन क्रमयोगेन
संप्राप्तः परमं पदम् ॥ ६ ॥

न भूयः पशुतामेति
शुद्धे स्वात्मनि तिष्ठति ।

वैदान्तिकमिति विज्ञानम् ॥

ननु इह लिङ्गोद्धारदीक्षावचने संदिहानं
प्रति सागरं तर्तुकामस्य हिमवद्वर्णनं किमिद-
मुच्यते इत्याशङ्क्याह

अतो हि ध्वन्यतेऽर्थोऽयं
शिवतत्त्वाधरेष्वपि ॥ ७ ॥

तत्त्वेषु योजितस्यास्ति
पुनरुद्धरणीयता ।

समस्तशास्त्रकथित-
वस्तुवैविक्तयदायिनः ॥ ८ ॥

शिवागमस्य सर्वेभ्योऽ-
प्यागमेभ्यो विशिष्टता ।

शिवज्ञानेन च विना

भूयोऽपि पशुतोद्भवः ॥ ९ ॥

अत इति वाक्यत्रयात् । अधरेष्विति तत्त्वे-
ष्विति मायादशायामपीत्यर्थः । एवमधरदर्शन-
स्योऽपि आयातशक्तिपातः शैवागमप्रक्रियया
भुवनेशादिवत् गुरुणा पुनरुद्धरणीय एव इति
कटाक्षितम् । तत्र च लिङ्गोद्धारदीक्षैव उपाय
इति सर्वत्रोक्तम् । समस्तानि शास्त्राणि कापि-
लादीनि, तत्र कथितं वस्तु प्रकृतिपुरुषविवे-
कादि, एवमपि एषां न मायातो मुक्तिरिति
तदुक्तवस्तुवैविक्यदायित्वात् सर्वागमेभ्यः शै-
वागमस्यैव प्राधान्यम्, अतश्च तत एव सा-
क्षात्परपदप्राप्तिः । दर्शनान्तरप्राप्तानां हि पुन-
रपि अधरपदप्राप्तिरेवेत्युक्तं प्राक् बहुशः ॥ ९ ॥

तत्र च इयानपेक्षणीयः क्रम इत्याह

क्रमश्च शक्तिसंपातो

मलहानिर्घियासुता ।

दीक्षा बोधो हेयहानि-

रूपादेयलयात्मता ॥ १० ॥

भोग्यत्वपाशवत्यागः
 पतिकर्तृत्वसंक्षयः ।
 स्वात्मस्थितिश्चेत्येवं हि
 दर्शनान्तरसंस्थितेः ॥ ११ ॥
 प्रोक्तमुद्धरणीयत्वं
 शिवशक्तीरितस्य हि ।

यियासुतेति गुरुं प्रति । बोध इति दीक्षा-
 नन्तरं श्रवणादावधिकारात् । हेयेति मलक-
 र्मादेः । उपादेयलयात्मतेति शिवशक्त्याद्येक-
 विश्रान्तिमयत्वमित्यर्थः । पाशवमाणवं मलम् ।
 कर्तृत्वेति संसारं प्रति प्रेरणात्मकम् ॥

एवमस्य आयातशक्तिपातस्य किं कार्यमि-
 त्याशङ्क्याह

अथ वैष्णवबौद्धादि-
 तन्त्रान्ताधरवर्तिनाम् ॥ १२ ॥
 यदा शिवार्करश्म्योघै-
 र्विकासि हृदयाम्बुजम् ।
 लिङ्गोद्धृतिस्तदा पूर्वं
 दीक्षाकर्म ततः परम् ॥ १३ ॥

प्राग्लिङ्गान्तरसंस्थोऽपि

दीक्षातः शिवतां व्रजेत् ।

अन्तः सिद्धान्तः । उक्तं हि प्राक्

‘स्वातन्त्र्यात्तु महेशस्य तेऽपि चेच्छिवतोन्मुखाः ।

द्विगुणा संस्क्रियास्त्येषां लिङ्गोद्धृत्याथ दीक्षया ॥

दुष्टाधिवासविगमे पुष्पैः कुम्भोऽधिवास्यते ।

द्विगुणोऽस्य स संस्कारो नेत्थं शुद्धे घटे विधिः ॥’

(१३।२८३)

इति ॥

तत्र लिङ्गोद्धृतौ तावदितिकर्तव्यतामाह

तत्रोपवास्य तं चान्य-

दिने साधारमन्त्रतः ॥ १४ ॥

स्थण्डिले पूजयित्वेशं

श्रावयेत्तस्य वर्तनीम् ।

एष प्रागभवलिङ्गी

चोदितस्त्वधुना त्वया ॥१५॥

प्रसन्नेन तदेतस्मै

कुरु सम्यगनुग्रहम् ।

स्वलिङ्गत्यागशङ्कोत्थं

प्रायश्चित्तं च मास्य भूत् ॥१६॥

अचिरात्त्वन्मयीभूय

भोगं मोक्षं प्रपद्यताम् ।

एवमस्त्वित्यथाज्ञां च

गृहीत्वा व्रतमस्य तत् ॥१७॥

अपास्याम्भसि निक्षिप्य

स्नपयेदनुरूपतः ।

स्नातं संप्रोक्षयेदर्घ-

पात्राम्भोभिरनन्तरम् ॥ १८ ॥

पञ्चगव्यं दन्तकाष्ठं

ततस्तस्मै समर्पयेत् ।

ततस्तं बद्धनेत्रं च

प्रवेश्य प्रणिपातयेत् ॥१९॥

वर्तनी वृत्तम् । एवमस्त्वित्यनेन श्रावणार्थं
एव अभ्यनुज्ञातः । स्नपयेदिति तद्गतदोषनिवृ-
त्त्यर्थम् । अनुरूपत इति दित्सितदर्शनौचित्ये-
नेत्यर्थः ॥ १९ ॥

ननु इह के नाम साधारणा मन्त्राः, यन्म-
ध्यादपि एकतमेन ईशं पूजयेदित्याशङ्क्याह

प्रणवो मातृका माया

व्योमव्यापी षडक्षरः ।

बहुरूपोऽथ नेत्राख्यः

सप्त साधारणा अमी ॥ २० ॥

तेषां मध्यादेकतमं

मन्त्रमस्मै समर्पयेत् ।

सोऽप्यहोरात्रमेवैनं

जपेदल्पभुगप्यभुक् ॥ २१ ॥

मन्त्रमस्मै समर्प्याथ

साधारविधिसंस्कृते ।

बह्वौ तर्पिततन्मन्त्रे

व्रतशुद्धिं समाचरेत् ॥ २२ ॥

एनमिति साधारणमेकतमं मन्त्रम् । अल्प-
भुगिति अभुगिति च सामर्थ्यानुसारम् ॥ २२ ॥

एवमस्य शोधनं कृत्वा पातकच्युतिमभि-
धातुमाह

पूजितेनैव मन्त्रेण

कृत्वा नामास्य संपुटम् ।

प्रायश्चित्तं शोधयामि

फट्स्वाहेत्यूहयोगतः ॥ २३ ॥

शतं सहस्रं वा हुत्वा

पुनः पूर्णाहुतिं तथा ।

प्रयोगाद्वौषडन्तां च

क्षिप्त्वाहूय ब्रतेश्वरम् ॥ २४ ॥

तारो ब्रतेश्वरायेति

नमश्चेत्येनमर्चयेत् ।

श्रावयेच्च त्वया नास्य

कार्यं किञ्चिच्छिवाज्ञया ॥ २५ ॥

ततो ब्रतेश्वरस्तर्प्यः

स्वाहान्तेन ततश्च सः ।

क्षमयित्वा विसृज्यः स्या-

त्ततोऽग्नेश्च विसर्जनम् ॥ २६ ॥

तच्छ्रावणं च देवाय
क्षमस्वेति विसर्जनम् ।

तारः प्रणवः । एनमिति व्रतेश्वरम् ॥

एवं लिङ्गोद्धृतिमभिधाय दीक्षाकर्म अभिधत्ते

ततस्तृतीयदिवसे

प्राग्वत्सर्वो विधिः स्मृतः ॥२७॥

अधिवासादिकः श्लेष-

दीक्षाकर्मावसानकः ।

प्रथमे दिने हि अस्य उपवासः, द्वितीये
लिङ्गोद्धार इत्युक्तं तृतीय इति ॥

ननु श्लेषा चेदस्य दीक्षा कार्या, तत्किमय-
मपि सर्वदीक्षाणामेव पात्रमित्याशङ्क्याह

प्राग्लिङ्गिनां मोक्षदीक्षा

साधिकारविवर्जिता ॥ २८ ॥

साधकाचार्यतामार्गे

न योग्यास्ते पुनर्भुवः ।

पुनर्भुवोऽपि ज्ञानेद्धा
भवन्ति गुरुतास्पदम् ॥ २९ ॥

मोक्षायैव न भोगाय
भोगायाप्यभ्युपायतः ।

इत्युक्तवान्स्वपद्धत्या-
मीशानशिवदैशिकः ॥ ३० ॥

श्रीदेव्या यामलीयोक्ति-
तत्त्वसम्यक्प्रवेदकः ।

अत्र अयोग्यत्वे पुनर्भवत्वं हेतुः । यदुक्तं
'न ते मनुप्रयोक्तारः पुनर्भवतया स्थिताः ।'
इति । ते च

'पुनर्भूश्वान्यलिङ्गो यः पुनः शैवे प्रतिष्ठितः ।' (२३।१०)
इति लक्षयिष्यमाणाः । ज्ञानेद्धा इति पराद्वय-
ज्ञानोद्दीपितात्मनां कुत्र नाम नाधिकारो भवे-
दिति भावः । अभ्युपायत इति भोगोपायभूत-
शास्त्रप्रक्रियाद्यनुसारेणेत्यर्थः । नच एतदनेन
निर्मूलमेवोक्तमित्याह श्रीदेव्या इत्यादि ॥

एवंसंस्कृतस्यास्योपदेष्टव्यमित्याह

गुर्वन्तस्याप्यधोदृष्टि-

शायिनः संस्क्रियामिमाम् ३१

कृत्वा रहस्यं कथये-

न्नान्यथा कामिके किल ।

कामिकाग्रन्थमेव पठति

अन्यतन्त्राभिषिक्तेऽपि

रहस्यं न प्रकाशयेत् ॥ ३२ ॥

न केवलमेवमधरदर्शनस्थस्यैव कार्यं, यावत्
स्वदर्शनस्थस्यापीत्याह

स्वतन्त्रस्थोऽपि गुर्वन्तो

गुरुमज्ञमुपाश्रितः ।

तत्र पश्चादनाश्वस्त-

स्तत्रापि विधिमाचरेत् ॥३३॥

तत्रेति अज्ञे गुरौ ॥ ३३ ॥

नन्वस्य अज्ञगुर्वाश्रयणात् गुणः कश्चिन्मा
भूत्, दोषः कुतस्त्यो येन लिङ्गोद्धृतिरपि स्या-
दित्याशङ्क्याह

अज्ञाचार्यमुखायातं

निर्वीर्यं मन्त्रमेष यत् ।

जप्तवान्स गुरुश्चात्र

नाधिकार्युक्तदूषणात् ॥ ३४ ॥

ततोऽस्य शुद्धिं प्राकृत्वा

ततो दीक्षां समाचरेत्

चो ह्यर्थे । उक्तदूषणादिति अज्ञत्वलक्षणात् ॥

एवमेतद्दर्शनैक्येनाभिधाय, तद्भेदेनाप्याह

अधोदर्शनसंस्थेन

गुरुणा दीक्षितः पुरा ॥ ३५ ॥

तीव्रशक्तिवशात्पश्चा-

द्यदा गच्छेत्स सद्गुरुम् ।

तदाप्यस्य शिशोरेवं

शुद्धिं कृत्वा स सद्गुरुः ॥ ३६ ॥

दीक्षादिकर्म निखिलं

कुर्यादुक्तविधानतः ।

अधोदर्शनसंस्थेनेति यथा सैद्धान्तिकेन भै-
रवस्रोतसि ॥

ननु एषां

‘ते दीक्षायां न मीमांसा ज्ञानकाले विचारयेत् ।’ (२३।२१)
इत्यादिवक्ष्यमाणनीत्या दीक्षा तावदेवमेव क्रि-

यताम्, उपदेशस्तु अविचार्यैव कथं कार्य इ-
त्याशङ्क्याह

प्राप्तोऽपि सद्वुर्योग्य-

भावमस्य न वेत्ति चेत् ॥ ३७ ॥

विज्ञानदाने तच्छिष्यो

योग्यतां दर्शयेन्निजाम् ।

सर्वथा त्वब्रुवन्नेष

ब्रुवाणो वा विपर्ययम् ॥ ३८ ॥

अज्ञो वस्तुत एवेति

तत्त्यक्त्वेत्थं विधिं चरेत् ।

अब्रुवन्निति आत्मनि योग्यतादर्शनानुगुणम् ।
विपर्ययमिति यद्योग्यताज्ञापनाय पर्यवस्यती-
त्यर्थः । वस्तुत एवेति नतु विलयशक्त्याद्या-
घातत्वात् । तदिति योग्यभावावेदनम् ॥

ननु मा भूदस्य योग्यभावदर्शनं, प्रत्युत
अयोग्यतापि दृश्यते इति तिरोहितप्रायस्य
अस्य कथमुक्तो विधिः कार्य इत्याशङ्क्याह

न तिरोभावशङ्कात्र

कर्तव्या बुद्धिशालिना ॥३९॥

अधःस्पृक्त्वं तिरोभूति-
नोर्ध्वोपायविवेचनम् ।

तिरोभूतत्वे हि अस्य ऊर्ध्वोपायविवेके स्पृ-
हैव न भवेदितिभावः ॥

एतदेव प्रपञ्चयति

सिद्धान्ते दीक्षितास्तत्रे

दशाष्टादशभेदिनि ॥ ४० ॥

भैरवीये चतुःषष्टौ

तान्पशून्दीक्षयेत्रिके ।

सिद्धवीरावलीसारे

भैरवीये कुलेऽपि च ॥ ४१ ॥

पञ्चदीक्षाक्रमोपात्ता

दीक्षानुत्तरसंज्ञिता ।

एतच्च त्रयोदशाह्निक एव विचारितमिति
तत एव अवधार्यम् ॥

एतदेव प्रकृते विश्रमयति

तेन सर्वोऽधरस्थोऽपि

लिङ्गोद्धृत्यानुगृह्यते ॥ ४२ ॥

न केवलमयोग्ये गुरौ गुर्वन्तरमाश्रयेत्, या-
वद्योग्येऽपीत्याह

योऽपि हृत्स्थमहेशान-

चोदनातः सुविस्तृतम् ।

शास्त्रज्ञानं समन्विच्छे-

त्सोऽपि यायाद्बहून्गुरुन् ॥४३॥

तद्दीक्षाश्चापि गृह्णीया-

दभिषेचनपश्चिमाः ।

ज्ञानोपोद्बलिकास्ता हि

तत्तज्ज्ञानवता कृताः ॥ ४४ ॥

ननु गुरुपरित्यागे

‘गुरोरवज्ञया मृत्युर्दारिद्र्यं मन्त्रवज्ञया ।

गुरुमन्त्रपरित्यागात्सिद्धोऽपि नरकं व्रजेत् ॥’

इत्यादिदृष्ट्या प्रत्यवाय आम्नातः, तत्कथमेवमु-
क्तमित्याशङ्कं गभीरकृत्य आगममेव संवादयति

उक्तं च श्रीमते शास्त्रे

तत्र तत्र च भूयसा ।

आमोदार्थी यथा भृङ्गः
 पुष्पात्पुष्पान्तरं व्रजेत् ॥४५॥
 विज्ञानार्थी तथा शिष्यो
 गुरोर्गुर्वन्तरं त्विति ।

अत्र च इयान् विशेषो यत् पूर्वगुर्वाज्ञया
 गुर्वन्तरं व्रजेदिति । तदुक्तं

‘किंतु गुर्वाज्ञया गच्छेत्तं गुरुं न परित्यजेत् ।
 न सिद्धिस्तद्गुह्यागात्कोटिजापाद्भवेदपि ॥’

इति ॥

ननु एषां गुरूणां मध्ये भूयसां किमेवं
 कस्यचित् कश्चिद्विशेषोऽस्ति न वेत्याशङ्क्याह
 गुरूणां भूयसां मध्ये
 यतो विज्ञानमुत्तमम् ॥४६॥

प्राप्तं सोऽस्य गुरुर्दीक्षा

नात्र मुख्या हि संविदि ।

अत्र संविदीति सामानाधिकरण्यम् ॥

एतदाराधनपरेणैव च अनेन भाव्यमित्याह

सर्वज्ञाननिधानं तु

गुरुं संप्राप्य सुस्थितः ॥४७॥

तमेवाराधयेद्धीमां-
स्तत्तज्जिज्ञासनोन्मुखः ।

इयता च गुर्वन्तरगमने शङ्कोच्छेदः कटा-
क्षीकृतः ॥

अथ प्रथमार्धेन प्रकृतार्थगर्भीकारेण प्रकर-
णार्थमुपसंहरति

इति दीक्षाविधिः प्रोक्तो
लिङ्गोद्धारणपश्चिमः ॥ ४८ ॥

इति शिवम् ॥ ४८ ॥

अधराधरपरदर्शननिराकृतिस्वावमर्शसामर्शः ।
द्वाविंशमाह्निकमिदं निरणैषीञ्जयरथाभिख्यः ॥

इति श्रीतन्त्रालोकविवेके लिङ्गोद्धारप्रकाशनं नाम
द्वाविंशतितममाह्निकम् ॥ २२ ॥

अधःस्पृक्त्वं तिरोभूति-

नोर्ध्वोपायविवेचनम् ।

तिरोभूतत्वे हि अस्य ऊर्ध्वोपायविवेके स्पृ-
हैव न भवेदितिभावः ॥

एतदेव प्रपञ्चयति

सिद्धान्ते दीक्षितास्तन्त्रे

दशाष्टादशभेदिनि ॥ ४० ॥

भैरवीये चतुःषष्टौ

तान्पशून्दीक्षयेत्रिके ।

सिद्धवीरावलीसारे

भैरवीये कुलेऽपि च ॥ ४१ ॥

पञ्चदीक्षाक्रमोपात्ता

दीक्षानुत्तरसंज्ञिता ।

एतच्च त्रयोदशाह्निक एव विचारितमिति
तत एव अवधार्यम् ॥

एतदेव प्रकृते विश्रमयति

तेन सर्वोऽधरस्थोऽपि

लिङ्गोद्धृत्यानुगृह्यते ॥ ४२ ॥

अथ

श्रीतन्त्रालोके ।

श्रीमन्महामाहेश्वराचार्याभिनवगुप्तविरचिते
श्रीजयरथकृतविवेकाख्यटीकोपेते

त्रयोविंशतितममाह्निकम् ।

आस्थाय भैरववपुर्निजाकृतेः संविभागेन ।

विदधातु वः स भद्रं सर्वत इह सर्वतोभद्रः ॥ १ ॥

इदानीं द्वितीयार्धेन अभिषेकविधिमभिधा-
तुमुपक्रमते

अथाभिषेकस्य विधिः

कथ्यते पारमेश्वरः ॥ १ ॥

तमेवाह

यैषा पुत्रकदीक्षौक्ता

गुरुसाधकयोरपि ।

सैवाधिकारिणी भोग्य-

तत्त्वयुक्तिमती क्रमात् ॥ २ ॥

अथ

श्रीतन्त्रालोके ।

श्रीमन्महामाहेश्वराचार्याभिनवगुप्तविरचिते
श्रीजयरथकृतविवेकाख्यटीकोपेते

त्रयोविंशतितममाह्निकम् ।

आस्थाय भैरववपुर्निजाकृतेः संविभागेन ।
विदधातु वः स भद्रं सर्वत इह सर्वतोभद्रः ॥ १ ॥

इदानीं द्वितीयार्धेन अभिषेकविधिमभिधा-
तुमुपक्रमते

अथाभिषेकस्य विधिः

कथ्यते पारमेश्वरः ॥ १ ॥

तमेवाह

यैषा पुत्रकदीक्षौक्ता

गुरुसाधकयोरपि ।

सैवाधिकारिणी भोग्य-

तत्त्वयुक्तिमती क्रमात् ॥ २ ॥

यो न वेदाध्वसन्धानं
 षोढा बाह्यान्तरस्थितम् ।
 स गुरुर्मोचयेन्नेति
 सिद्धयोगीश्वरीमते ॥ ५ ॥

सर्वलक्षणहीनोऽपि
 ज्ञानवान् गुरुरिष्यते ।
 ज्ञानप्राधान्यमेवोक्त-
 मिति श्रीकचभार्गवे ॥ ६ ॥

पदवाक्यप्रमाणज्ञः
 शिवभक्त्येकतत्परः ।
 समस्तशिवशास्त्रार्थ-
 बोद्धा कारुणिको गुरुः ॥ ७ ॥

समय्यादिक्रमेण असावभिषिक्तोऽपि दैशिको
 न भवेदिति संबन्धः । एवमनेकशास्त्रार्थसंवाद-
 नेन गुरोः स्वभ्यस्तज्ञानित्वे सर्वत्र अविगीतत्वं
 प्रकाशितम् ॥ ७ ॥

एवमपि एवंविधा गुरवो न कार्या इत्याह
न स्वयंभूस्तस्य चोक्तं
लक्षणं परमेशिना ।

अभक्तो जीवितधिया
कुर्वन्नीशानधिष्ठितः ॥ ८ ॥

पश्चात्मना स्वयंभूष्णु-
नाधिकारी स कुत्रचित् ।

भस्माङ्कुरो व्रतिसुतो
दुःशीलातनयस्तथा ॥ ९ ॥

कुण्डो गोलश्च ते दुष्टा
उक्तं देव्यारुख्ययामले ।

पुनर्भूश्चान्यलिङ्गो यः
पुनः शैवे प्रतिष्ठितः ॥ १० ॥

पश्चात्मनेति नतु परमेश्वरावेशशालितये-
त्यर्थः । पुनर्भूश्च दुष्ट इति प्राच्येन संबन्धः ॥

अस्मद्दर्शने तु ज्ञानवत्त्वमन्तरेण न कश्चि-
दयं नियम इत्याह

श्रीपूर्वशास्त्रे न त्वेष
नियमः कोऽपि चोदितः ।

अथ

श्रीतन्त्रालोके ।

श्रीमन्महामाहेश्वराचार्याभिनवगुप्तविरचिते
श्रीजयरथकृतविवेकाख्यटीकोपेते

त्रयोविंशतितममाह्निकम् ।

आस्थाय भैरववपुर्निजाकृतेः संविभागेन ।
विदधातु वः स भद्रं सर्वत इह सर्वतोभद्रः ॥ १ ॥

इदानीं द्वितीयार्धेन अभिषेकविधिमभिधा-
तुमुपक्रमते

अथाभिषेकस्य विधिः

कथ्यते पारमेश्वरः ॥ १ ॥

तमेवाह

यैषा पुत्रकदीक्षौक्ता

गुरुसाधकयोरपि ।

सैवाधिकारिणी भोग्य-

तत्त्वयुक्तिमती क्रमात् ॥ २ ॥

यथार्थतत्त्वसंघज्ञ-

स्तथा शिष्ये प्रकाशकः ॥११॥

यः पुनः सर्वतत्त्वानि

वेत्तीत्यादि च लक्षणम् ।

तथेति यथार्थमेव । यदुक्तं तत्र

‘यः पुनः सर्वतत्त्वानि वेत्त्येतानि यथार्थतः ।

स गुरुर्मत्समः प्रोक्तो मन्त्रवीर्यप्रकाशकः ॥

स्पृष्टाः संभाषितास्तेन दृष्टाश्च प्रीतचेतसा ।

नराः पापैः प्रमुच्यन्ते सप्तजन्मकृतैरपि ॥

ये पुनर्दीक्षितास्तेन प्राणिनः शिवचोदिताः ।

ते यथेष्टं फलं प्राप्य प्रयान्ति परमं पदम् ॥’ (२।१२)

इति ॥

ननु इहापि समानन्यायत्वात् तन्नान्तरोक्तो
नियमः कस्मान्नानुषज्यते इत्याशङ्क्याह

योगचारे च यद्यत्र

तन्त्रे चोदितमाचरेत् ॥ १२ ॥

तथैव सिद्धये सेय-

माज्ञेति किल वर्णितम् ।

आचरेदिति अर्थात् तत्रैव । यदुक्तं

‘क्रियादिभेदभेदेन तत्रभेदो यतः स्मृतः ।

तस्माद्यत्र यदेवोक्तं तत्कार्यं नान्यतन्नतः ॥’

इति । न केवलं शास्त्रान्तरेषु कुलाचारादिगतत्वे-
नैव गुरोरेवं नियमः, यावत्

‘काणो विद्वेषजननः खल्वाटश्चार्थनाशनः ।’

इति

‘काश्चिकोसलकर्णाटाः कलिङ्गाः कामरूपजाः ।

कुङ्कुणोद्भवकावीरीकच्छदेशसमुद्भवाः ॥

एते वर्ज्यास्तथान्येऽपि राष्ट्रियान्परिवर्जयेत् ।’

इत्यादिदृष्ट्या देहदेशगतत्वेनापि ॥

अस्मच्छास्त्रे पुनः कस्मादयं नियमो नोक्त
इत्याशङ्क्याह

यस्तु कर्मितयाचार्य-

स्तत्र काणादिवर्जनम् ॥ १३ ॥

यतः कारकसामग्र्या-

त्कर्मणो नाधिकः क्वचित् ।

देव्या यामलशास्त्रे च

काञ्चयादिपरिवर्जनम् ॥ १४ ॥

तद्दृष्टदोषात्क्रोधादेः

सम्यक्ज्ञातर्यसौ कुतः ।

दृष्टदोषादिति सन्तापादिलक्षणात् । यदुक्तं

‘सन्तापं क्रोधने विद्याच्चञ्चले चपलाः श्रियः ।’

इति । काञ्च्यादिदेशजन्मा हि जनः स्वभावत
एव कामक्रोधादिभागभवेदिति भावः । असा-
विति क्रोधादिः, सम्यग्ज्ञाता हि आस्मवदेव
सर्वभूतानि पश्यतीत्याशयः ॥

नच एतदस्माभिः स्वोपज्ञमेवोक्तमित्याह

गुरवस्तु स्वयंभवादि

वर्ज्यं यद्यामलादिषु ॥ १५ ॥

कर्म्यभिप्रायतः सर्वं

तदिति व्याचक्षिरे ।

गुरवश्च यत्किञ्चन स्वयंभवादि देव्या यामलादौ
वर्जनीयतयोक्तम्, तत्सर्वं कर्म्यभिप्रायेण,—इति
व्याचक्षिरे व्याख्यातवन्तः इत्यर्थः ॥

तस्मात् ज्ञानवत्त्वमेव मुख्यं लक्षणमाश्रय-
णीयमित्याह

अतो देशकुलाचार-

देहलक्षणकल्पनाम् ॥ १६ ॥

अनादृत्यैव संपूर्ण-

ज्ञानं कुर्याद्गुरुर्गुरुम् ।

अत्रैव इतिकर्तव्यतामाह

प्राग्वत्संपूज्य हुत्वा च

श्रावयित्वा चिकीर्षितम् ॥१७॥

ततोऽभिषिञ्चेत्तं शिष्यं

चतुःषष्ट्या ततः सकृत् ।

तन्मन्त्ररसतोयेन

पूर्वोक्तविधिना गुरुः ॥ १८ ॥

विभवेन सुविस्तीर्णं

ततस्तस्मै वदेत्स्वकम् ।

सर्वं कर्तव्यसारं य-

च्छास्त्राणां परमं रहः ॥१९॥

चतुःषष्ट्येति अर्थात्कलशैः । सकृदिति
एकेन । अनेन च ज्ञानस्यैव प्राधान्यात् क्रियायाः
अनवकृप्तिः प्रकाशिता, येन श्रीपूर्वशास्त्रे स्वक-
ण्ठोक्तोऽपि अभिषेकविधिरिह वितत्य नोक्तः ॥

कर्तव्यसारमेव अभिधत्ते

अनुग्राह्यास्त्वया शिष्याः

शिवशक्तिप्रचोदिताः ।

ननु प्राक् दीक्षाकालमपहाय अभिषेकावसर
एव अस्य कस्मात् परीक्षा क्रियते इत्याशङ्कां
निरवकाशयितुमागममेव संवादयति

उक्तं ज्ञानोत्तरे चैत-

द्राह्मणाः क्षत्रिया विशः ॥२०॥

नपुंसकाः स्त्रियः शूद्रा

ये चान्येऽपि तदर्थिनः ।

ते दीक्षायां न मीमांस्या

ज्ञानकाले विचारयेत् ॥ २१ ॥

ज्ञानमूलो गुरुः प्रोक्तः

सप्तसत्रीं प्रवर्तयेत् ।

प्रोक्त इति समनन्तरमेव ॥

ननु का नाम सप्तसत्री, तां च असौ कथं
प्रवर्तयेदित्याशङ्क्याह

दीक्षा व्याख्या कृपा मैत्री

शास्त्रचिन्ता शिवैकता ॥ २२ ॥

अन्नादिदानमित्येत-

त्पालयेत्सप्तसत्रकम् ।

अभिषेकविधौ चास्मै
करणीखटिकादिकम् ॥ २३ ॥
सर्वोपकरणत्रात-
मर्पणीयं विपश्चिते ।
सोऽभिषिक्तो गुरुं पश्चा-
दक्षिणाभिः प्रपूजयेत् ॥ २४ ॥

तदुक्तं

‘निर्मत्स्यैवं विधानेन अभिषेकं प्रदापयेत् ।’

इत्याद्युपक्रम्य

‘उष्णीषमुकुटाद्यांश्च छत्रपादुकमासनम् ।
हस्त्यश्वशिविकाद्यांश्च राज्याङ्गानि विशेषतः ॥
करणीं कर्तरीं खट्वीं सुकसुवौ दर्भपुस्तकम् ।
अक्षसूत्रादिकं दत्त्वा चतुराश्रमसंस्थितः ॥
दीक्ष्यानुग्रहमार्गेण दीक्षा व्याख्या त्वया सदा ।
अद्यप्रभृति कर्तव्येत्यधिकारः शिवाज्ञया ॥’

इत्यादि

‘गुरुं संपूजयेच्छिष्यो यथाविभवविस्तरैः ।’

इत्यन्तम् ॥ २४ ॥

नन्वेवमभिषेकमस्मै दत्त्वा गुरुणा अनन्तरं
कथं वर्तितव्यमित्याशङ्क्याह

ज्ञानहीनो गुरुः कर्मा
स्वाधिकारं समर्प्य नो ।

दीक्षाद्यधिकृतिं कुर्या-

द्विना तस्याज्ञया पुनः ॥ २५ ॥

इत्येवं श्रावयेत्सोऽपि

नमस्कृत्याभिनन्दयेत् ।

तस्येति स्वयमभिषिक्तस्य । अयं च श्लोकः
क्वचित् 'पालयेत्सप्तसत्रकम्' इत्यनन्तरं भ्रमात्
लेखकैर्लिखित इति तदुपेक्ष्यम् ॥

ज्ञानिनः पुनरयं विशेष इत्याह

ततः प्रभृत्यसौ पूर्वो

गुरुस्त्यक्ताधिकारकः ॥ २६ ॥

यथेच्छं विचरेद्धारव्या-

दीक्षादौ यन्त्रणोज्झितः ।

कुर्वन्न बाध्यते यस्मा-

दीपादीपवदीदृशः ॥ २७ ॥

सन्तानो नाधिकारस्य
 च्यवोऽकुर्वन्न बाध्यते ।
 प्राक् च कुर्वन्विहन्येत
 सिद्धातन्त्रे तदुच्यते ॥ २८ ॥

पूर्व इति आद्यो ज्ञानीत्यर्थः । कुर्वन्नकुर्वन्
 न बाध्यते इत्यनेन यत्रणोज्झितत्वमेवोपोद्ध-
 लितम् । दीपादीपवदिति नहि दीपान्तरं जन-
 यतो दीपस्य प्रकाशकतायां कश्चिद्विशेष इत्या-
 शयः । च्यवः प्रच्यवः । प्राक् अत्यक्ते अधिकारे ॥

तत्रत्यमेव ग्रन्थं पठति

यथार्थमुपदेशं तु
 कुर्वन्नाचार्य उच्यते ।

न चावज्ञा क्रियाकाले
 संसारोद्धरणं प्रति ॥ २९ ॥

न दीक्षेत गुरुः शिष्यं
 तत्त्वयुक्तस्तु गर्वतः ।

योऽस्य स्यान्नरके वास

इह च व्याधितो भवेत् ॥३०॥

य इति अवज्ञावान् गर्वितश्च । अस्येति एवं-
विधस्य ॥ ३० ॥

इदानीमस्य आचार्यस्य विद्याव्रतमभिधत्ते

प्राप्ताभिषेकः स गुरुः

षण्मासान्मन्त्रपद्धतिम् ।

सर्वा तन्त्रोदितां ध्याये-

ज्जपेच्चातन्मयत्वतः ॥ ३१ ॥

यदैव तन्मयीभूत-

स्तदा वीर्यमुपागतः ।

छिन्द्यात्पाशांस्ततो यत्नं

कुर्यात्तन्मयतास्थितौ ॥ ३२ ॥

सर्वा मन्त्रपद्धतिमिति देवीत्रयं, भैरवचतुष्ट-
यम्, अघोराद्यष्टकं च । यदुक्तम्

‘आचार्योऽपि च षण्मासं मौनी प्रतिदिनं जपेत् ।

दश पञ्च च ये मन्त्राः पूर्वमुक्ता मया तव ॥

पूर्वन्यासेन संनद्धस्त्रिकालं वह्निकार्यकृत् ।

ध्यायेत्पूर्वोदितं शूलं ब्रह्मचर्यं समाश्रितः ॥

कृत्वा पूर्वोदितं यागं त्रिशूलपरिमण्डलम् ।

अभिषिञ्चेत्तदात्मानमादावन्ते च दैशिकः ॥

एवं चीर्णव्रतौ भूत्वा मन्त्री मन्त्रविदुत्तमः ।

निग्रहानुग्रहं कर्म कुर्वन्न प्रतिहन्यते ॥' (मा० वि० १०।३५)

इति ॥ ३२ ॥

एवं मन्त्रपद्धतिं जपतस्तन्मयतास्थितौ यु-
क्तिमाह

हृच्चक्रादुत्थिता सूक्ष्मा

शशिस्फटिकसंनिभा ।

लेखाकारा नादरूपा

प्रशान्ता चक्रपङ्क्तिगा ॥ ३३ ॥

द्वादशान्ते निरूढा सा

सौषुम्ने त्रिपथान्तरे ।

तत्र हृच्चक्रमापूर्य

जपेन्मन्त्रं ज्वलत्प्रभम् ॥ ३४ ॥

चक्षुर्लोमादिरन्ध्रौघ-

वहज्ज्वालौर्वसंनिभम् ।

सौषुम्नेत्यनेन पिङ्गलापि लक्ष्यते । तत्रेति
प्राणशक्तौ द्वादशान्ते निरूढायां सत्यां, ह-
च्चक्रमिति गमागमाभ्यां तेन हृच्चक्रादारभ्य

हृच्चक्रं यावच्चेति ज्ञेयम् । चक्षुरादिरन्ध्रौघेभ्यो
वहज्ज्वालत्वादेव वडवाग्नि तुल्यमत्यन्तदीप्तमि-
त्यर्थः । अत एवोक्तं ज्वलत्प्रभमिति ॥

गमागमावेव मन्त्रस्य दर्शयति

यावच्छान्तशिखाकीर्णं

विश्वाज्यप्रविलापकम् ॥ ३५ ॥

तदाज्यधारासंतृप्त-

मानाभिकुहरान्तरम् ।

एवं मन्त्रा मोक्षदाः स्यु-

र्दीप्ता बुद्धाः सुनिर्मलाः ॥३६॥

शान्ते द्वादशान्ते सर्ववृत्तिसंक्षयात् अत
एवोक्तं विश्वाज्यप्रविलापकमिति । नाभीत्यनेन
सामीप्यात् हृच्चक्रं लक्ष्यते । एवमिति प्राणश-
क्तितया उच्चारात् ॥ ३६ ॥

एवं मन्त्रस्य प्राणशक्तेश्च ऐक्ये सिद्धे कुत्र
नाम चक्राधारादौ जप्यमानोऽस्य मन्त्रः स्ववी-
र्याक्रमणात्मकं महत्त्वं यायादित्याह

मूलकन्दनभोनाभि-

हृत्कण्ठालिकतालुगम् ।

अर्धेन्दुरोधिकानाद-
 तदन्तव्यापिशक्तिगम् ॥३७॥
 समनोन्मनशुद्धात्म-
 परचक्रसमाश्रितम् ।
 यत्र यत्र जपेच्चक्रे
 समस्तव्यस्तभेदनात् ॥ ३८ ॥
 तत्र तत्र महामन्त्र
 इति देव्याख्ययामले ।

तदन्तो नादान्तः । परचक्रम्

‘.....उन्मन्यन्ते परः शिवः ।’

इति निरूपितम् । क्रमस्य च अत्र अविवक्ष-
 णात् क्वचिदक्रमेणापि अभिधानम् । जपेदित्य-
 र्थात् मन्त्रं, यस्य तत्तच्चक्राधाराधिगतत्वं विशेष-
 णतया उपात्तम् । समस्तव्यस्तभेदनादिति स-
 मस्तत्वं व्यस्तत्वं च अवलम्बयेत्यर्थः ॥

प्रकृतमेवोपसंहरति

विद्याव्रतमिदं प्रोक्तं

मन्त्रवीर्यप्रसिद्धये ॥ ३९ ॥

तच्च तादात्म्यमेवेति

॥३॥ यदुक्तं स्पन्दशासने ।

तदाक्रम्य बलं मन्त्राः

सर्वज्ञबलशालिनः ॥ ४० ॥

प्रवर्तन्तेऽधिकाराय

॥ ३॥ करणानीव देहिनाम् ।

तदिति व्रतम् । तादात्म्यमेवेति मन्त्रेण ॥

एवं च कृतविद्याव्रतस्यैव अस्य सप्तसत्र्याम-
धिकार इत्याह

कृतविद्याव्रतः पश्चा-

द्दीक्षाव्याख्यादि सर्वतः ॥४१॥

कुर्याद्योग्येषु शिष्येषु

नायोग्येषु कदाचन ।

योग्यायोग्यपरीक्षायां च अस्य उदाहरणदिशा
युक्तिं दर्शयति

रहस्ये योजयेद्विप्रं

॥ ४२ ॥ परीक्ष्य विपरीततः ॥ ४२ ॥

आचाराच्छक्तिमप्येवं नान्यथेत्यूर्मिशसने ।

विपरीतत आचारादिति श्रुतिस्मृतिविरु-
द्धात् मद्यपानादेः । एवमिति विपरीतादेव
आचारात् लोकविरुद्धात् निधुवनादेः, इतरथा
हि लोभलौल्यादिना प्रवर्तयेतामित्युक्तं ना-
न्यथेति ॥

एवं परानुग्रहव्यग्रतया नित्याद्यपि अयं सं-
क्षेपेण कुर्यादित्याह

नित्याद्यल्पाल्पकं कुर्या-

द्यदुक्तं ब्रह्मयामले ॥ ४३ ॥

चीर्णविद्याव्रतः सर्वं

मनसा वा स्मरेत्प्रिये ।

ननु अयं परीक्षणपरोऽपि प्रमादात् कस्मिं-
श्चिद्योग्यतामजानान एव दीक्षां कुर्वाणः किं
दुष्यति नवेत्याशङ्क्याह

देहसंबन्धसंछन्न-

सार्वज्ञ्यो दम्भभाजनम् ॥४४॥

अविदन्दीक्षमाणोऽपि
न दुष्येद्देशिकः क्वचित् ।

ज्ञात्वा त्वयोग्यतां नैनं
दीक्षेत प्रत्यवायिताम् ॥ ४५ ॥

बुद्ध्वा

अवेदने देहसंबन्धसंछन्नसार्वज्ञ्यं हेतुः ।
दीक्षेतेति लोभादिना ॥ ४५ ॥

एवमपि दीक्षितस्य ज्ञानदानादौ पौनःपुन्येन
परीक्षां कुर्यादित्याह

ज्ञाने शास्त्रसिद्धि-

गुरुत्वादौ च तं पुनः ।

भूय एव परीक्षेत

तत्तदौचित्यशालिनम् ॥ ४६ ॥

तत्र तत्र नियुञ्जीत

नतु जातु विपर्ययात् ।

परीक्षेत इत्यत्र च्छेदः । तत्र तत्रेति ज्ञान-
शास्त्रादौ । विपर्ययादिति तत्तदौचित्यशालित्व-
विलक्षणात् ॥

ननु एवं जिज्ञासान्यथानुपपत्त्या नूनमस्य
 पारमेश्वरमधिष्ठानमस्ति, तदेव च योग्यत्वमु-
 च्यते इति किमन्येन योग्यत्वायोग्यत्वपरी-
 क्षणेनेत्याशङ्कते

ननु तद्वस्त्वयोग्यस्य

तत्रेच्छा जायते कुतः ॥ ४७ ॥

तदीशाधिष्ठितेच्छैव

योग्यतामस्य सूचयेत् ।

तत्रेति ज्ञानादौ ॥

एतदेवाभ्युपगम्य प्रतिविधत्ते

सत्यं कापि प्रबुद्धासा-

विच्छा रूढिं न गच्छति ॥४८॥

विद्युद्धत्पापशीलस्य

यथा पापापवर्जने ।

ननु परमेश्वराधिष्ठानात् प्रबुद्धापि एवमि-
 च्छा कथं न प्ररोहं गच्छेदित्याशङ्क्याह

रूढ्यरूढी तदिच्छाया

अपि शंभुप्रसादतः ॥ ४९ ॥

अत एव नायं प्रबुद्धायामपि तत्रेच्छायां
तदप्ररोहात् ज्ञानादौ पात्रमित्याह

अप्ररूढतथेच्छाक-

स्तत एव न भाजनम् ।

यः सम्यग्ज्ञानमादाय

गुरुविश्वासवर्जितः ॥ ५० ॥

लोकं विप्लावयेन्नास्मि-

ज्ज्ञाते विज्ञानमर्पयेत् ।

विप्लावयेदिति विरुद्धाचरणात् । एवमस्मिन्न-
प्ररूढेच्छाकत्वादयोग्यतया ज्ञाते विज्ञानमेव
नार्पयेदित्याह नास्मिन्नित्यादि ॥

यः पुनरेवं ज्ञानार्पणकाले न ज्ञातस्तदुत्तर-
कालं तु ज्ञातस्तस्य ज्ञानापहरणमेव कुर्यादित्याह

अज्ञातेऽपि पुनर्ज्ञाते

विज्ञानहरणं चरेत् ॥ ५१ ॥

एतदेव मतेर्हरणमाह

पुनःपुनर्यदा ज्ञातो

विश्वासपरिवर्जितः ।

तदा तमग्रतो ध्याये-
 त्स्फुरन्तं चन्द्रसूर्यवत् ॥ ५२ ॥
 ततो निजहृदम्भोज-
 बोधाम्बरतलोदिताम् ।
 स्वर्भानुमलिनां ध्याये-
 द्दामां शक्तिं विमोहनीम् ॥ ५३ ॥
 वामाचारक्रमेणैनां
 निःसृतां साध्यगामिनीम् ।
 चिन्तयित्वा तथा ग्रस्त-
 प्रकाशं तं विचिन्तयेत् ॥ ५४ ॥
 अनेन क्रमयोगेन
 मूढबुद्धेर्दुरात्मनः ।
 विज्ञानमन्त्रविद्याद्याः
 प्रकुर्वन्त्यपकारिताम् ॥ ५५ ॥

पुनः पुनरिति अत्रापि यथा अन्यथाभावो
 न भवेदिति भावः । वामाचार इति संहारक्रमेणे-
 त्यर्थः । तदुक्तं

'न्यायेन ज्ञानमादाय पश्चान्न प्रतिपद्यते ।
 तदा तस्य प्रकुर्वीत विज्ञानापहृतिं बुधः ॥

ततस्तं दीप्तमालोक्य तदङ्गुष्ठाग्रतः क्रमात् ।
 नयेत्तेजः समाहृत्य द्वादशान्तमनन्यधीः ॥
 अथवा सूर्यविम्बाभं ध्यात्वा विच्छेद्यमग्रतः ।
 स्वर्भानुरूपया शक्त्या ग्रस्तं तमनुचिन्तयेत् ॥
 अनेन विधिना तस्य मूढबुद्धेर्दुरात्मनः ।
 विज्ञानमन्त्रविद्याद्या न कुर्वन्त्युपकारिताम् ॥
 अपराधसहस्रैस्तु महाकोपसमन्वितः ।
 विधिमेनं प्रकुर्वीत क्रीडार्थं नतु जातुचित् ॥'

(मा०वि० १८।६६)

इति ॥ ५५ ॥

ननु आत्मनो ज्ञानक्रिये रूपं तदात्मनो
 ज्ञानापहरणात् नाश एव स्यात्, नहि अस्माकं
 काणादादिवत् आत्मज्ञानयोः गुणगुणिभावोऽ-
 भिमत् इति कथमेतदस्मदागमेऽभिहितमित्या-
 शङ्कते

ननु विज्ञानमात्मस्थं

कथं हर्तुं क्षमं भवेत् ।

अतो विज्ञानहरणं

कथं श्रीपूर्वं उच्यते ॥ ५६ ॥

एतदेव प्रतिविधत्ते

उच्यते नास्य शिष्यस्य

विज्ञानं रूढिमागतम् ।

तथात्वे हरणं कस्मा-

त्पूर्णयोग्यत्वशालिनः ॥ ५७ ॥

नहि एतज्ज्ञानमस्य शिष्यस्य रूढिमागतं
शुद्धतामुपागतमित्यर्थः । रूढ्युपगमे हि परे पूर्णे
धाम्नि ऐक्यात्म्यापत्तिसहिष्णुतया श्लाघमा-
नस्य ज्ञानस्य कथङ्कारं हरणमेव स्यात्, एवं हि
आत्मनो नाश एव भवेदित्युक्तप्रायम् ॥५७॥

नन्वस्योपदेशस्तावत् वृत्त इति किमिति न
ज्ञानं रूढिमागतमित्याशङ्क्याह

किंत्वेष वामया शक्त्या

मूढो गाढं विभोः कृतः ।

स्वभावादेव तेनास्य

विद्याद्यमपकारकम् ॥ ५८ ॥

ननु विलयशक्त्याघ्रातत्वादस्य स्वभावत एव
चेत् विद्याद्यमपकारकं, तत् गुरुः किमर्थं विज्ञा-
नापहरणं कुर्यादित्याशङ्क्याह

गुरुः पुनः शिवाभिन्नः

सन्यः पञ्चविधां कृतिम् ।

कुर्याद्यदि ततः पूर्ण-

मधिकारित्वमस्य तत् ॥ ५९ ॥

अतो यथा शुद्धतत्त्व-

सृष्टिस्थित्योर्मलात्यये ।

योजनानुग्रहे कार्य-

चतुष्केऽधिकृतो गुरुः ॥ ६० ॥

शिवाभेदेन तत्कुर्या-

तद्वत्पञ्चममप्ययम् ।

तिरोभावाभिधं कृत्यं

तथासौ शिवतात्मकः ॥ ६१ ॥

अत इति पञ्चकृत्यकारित्वेन पूर्णाधिकारि-
त्वात् । तदिति कार्यचतुष्कम् । एवं कृत्यपञ्च-
ककारित्वेन अस्य किं स्यादित्याशङ्क्योक्तं तथासौ
शिवतात्मक इति ॥ ६१ ॥

एवं च श्रेयोरूपत्वादेव क्वचिदपि नायं कु-
प्येदित्याह

अत एव शिवे शास्त्रे
ज्ञाने चाश्वासभाजनम् ।

गुरोर्मूढतया कोप-

धामापि न तिरोहितः ॥ ६२ ॥

अतः शिवात्मकत्वादेव गुरोर्भूतपूर्वगत्या
शैवशास्त्रादौ आश्वासभाजनं मूढतया तिरोहि-
तोऽपि शिष्यो न कोपधाम, नास्य गुरुणा कोपः
कार्य इत्यर्थः ॥ ६२ ॥

ननु किमेतदुक्तं यद्यस्यैव गुरुः कुपितः स
एव संसारी तिरोहितः इत्युच्यते इत्याह

गुरुर्हि कुपितो यस्य

स तिरोहित उच्यते ।

संसारी

सत्यमेवं, सतु गुरुर्निखिलजगदुद्दिधीर्षाप-
रतया परमकारुणिकः परमेश्वर एव, सच स-
त्यज्ञानमय इति कः कस्य कोपं कुर्यादित्याह

सतु देवो हि

गुरुर्न च मृषाविदः ॥ ६३ ॥

तत एव च शास्त्रादि-
 दूषको यद्यपि क्रुधा ।
 न दह्यतेऽसौ गुरुणा
 तथाप्येष तिरोहितः ॥ ६४ ॥

हिरवधारणे । मृषाविद् इति मिथ्याज्ञान-
 रूप इत्यर्थः, तथात्वे भवेदेव कोपस्यावकाश
 इत्याशयः । तत इति मिथ्याज्ञानरूपत्वाभावा-
 देव । तथापीति वस्तुमहिम्नो दुर्लभ्यत्वात् ॥६४॥

तदेव अस्मद्गुरुणामपि मतमित्याह

अस्मद्गुर्वागमस्त्वेष
 तिरोभूते स्वयं शिशौ ।
 न कुप्येन्न शपेद्धीमान्
 स ह्यनुग्राहकः सदा ॥ ६५ ॥

तुर्ह्यर्थे ॥ ६५ ॥

नहि अस्य स्वयमेव तिरोधित्सोरत्रान्यत्किं-
 चित्कर्तव्यमवशिष्यते यद्नेनापि कार्यमित्याह

ईशेच्छाचोदितः पाशं
 यदि कण्ठे निपीडयेत् ।

किमाचार्येण तत्रास्य

कार्या स्यात्सहकारिता ॥ ६६ ॥

किं कार्या स्यादिति नात्र सहकारिणा क-
श्चिदर्थ इत्यर्थः ॥ ६६ ॥

ननु यद्येवं, तच्छिवाभेदिनोऽस्य पञ्चविध-
कृत्यकारित्वं किं न खण्ड्येतेत्याशङ्क्याह

शिवाभिन्नोऽपि हि गुरु-

रनुग्रहमयीं विभोः ।

मुख्यां शक्तिमुपासीनो-

ऽनुगृह्णीयात्स सर्वथा ॥ ६७ ॥

यदुक्तं तत्र

‘अनेन विधिना अष्टो विज्ञानादपरेण न ।

शक्यो योजयितुं भूयो यावत्तेनैव नोद्धृतः ॥’

(मा०वि० १८।६७)

इति ॥ ६७ ॥

ननु तर्हि किमर्थं विज्ञानापहरणं कुर्यादि-
त्याद्युक्तमित्याशङ्क्याह

स्वातन्त्र्यमात्रज्ञस्यै तु

कथितं शास्त्र ईदृशम् ।

न कार्यं पततां हस्ता-

लम्बः सह्यो न पातनम् ॥६८॥

एवमस्य कृपापरेणैव भाव्यमित्याह

अत एव स्वतन्त्रत्वा-

दिच्छायाः पुनरुन्मुखम् ।

प्रायश्चित्तैर्विशोधयैः

दीक्षेत कृपया गुरुः ॥ ६९ ॥

स्वतन्त्रत्वादिति एतदेव हि नाम अस्याः स्वा-
तन्त्र्यं यन्निगृहीतस्यापि पुनरनुग्रह इति ॥६९॥

ननु इतः पतितस्तिरोहित एव उच्यते
इत्युक्तम्, एवमसौ ततोऽपि च इतराश्वस्ततया
पतितस्तदुभयभ्रष्टत्वादिहापि कथमनुग्राह्यः
स्यादित्याशङ्क्याह

ऊर्ध्वदृष्टौ प्रपन्नः स-

न्ननाश्वस्तस्ततः परम् ।

अधःशास्त्रं प्रपद्यापि

न श्रेयःपात्रतामियात् ॥ ७० ॥

अधोदृष्टौ प्रपन्नस्तु

तदनाश्वस्तमानसः ।

ऊर्ध्वशासनभाक् पापं

तच्चोज्झेच्च शिवीभवेत् ॥७१॥

एतदेव दृष्टान्तोपदर्शनेन घटयति

राज्ञे द्रुह्यन्नमात्याङ्ग-

भूतोऽपि हि विहन्यते ।

विपर्ययस्तु नेत्येव-

मूर्ध्वा दृष्टिं समाश्रयेत् ॥७२॥

अत एव अस्मच्छास्त्रमप्येवमित्याह

श्रीपूर्वशास्त्रे तेनोक्तं

यावत्तेनैव नोद्धृतः ।

एतदेव तात्पर्यतो व्याचष्टे

अत्र ह्यर्थोऽयमेताव-

त्पूर्वोक्तज्ञानवृंहितः ॥ ७३ ॥

गुरुस्तावत्स एवात्र

तच्छब्देनावमृश्यते ।

अविप्रतिपत्तिद्योतकस्तावच्छब्दः ॥

एवकारार्थमप्याह

तादृक्स्वभ्यस्तविज्ञान-

भाजोर्ध्वपदशालिना ॥ ७४ ॥

अनुद्धृतस्य न श्रेय

एतदन्यगुरुद्धृतेः ।

अत एवाम्बुजन्मार्क-

दृष्टान्तोऽत्र निरूपितः ॥ ७५ ॥

निरूपित इत्येतद्विवरण एव पञ्चिकायाम् ।

यदुक्तं तत्र

‘दिवाकरकरासारविरहात्संकुचत्कजम् ।

सत्स्वप्यन्यग्रहमहःस्वेति नैव विकासिताम् ॥

एवं शिष्यहृदम्भोजं गुरुपादविवर्जितम् ।

निमीलद्विकसत्येव पुनस्तत्पादपाततः ॥’

इति ॥ ७५ ॥

ननु अस्य अन्योऽपि गुरुरस्तु तेनैव गुरुणा
कोऽर्थ इत्याशङ्कां दृष्टान्तान्तरेणापि निरव-
काशयति

त्रिजगज्ज्योतिषो ह्यन्य-

त्तेजोऽन्यच्च निशाकृतः ।

ज्ञानमन्यत्रिकगुरो-

रन्यत्वधरवर्तिनाम् ॥ ७६ ॥

ननु एवमन्तरा चेदस्य गुरोः पिण्डपातो
वृत्तः, तदा अनेन किं कार्यमित्याशङ्क्याह

अत एव पुराभूत-

गुर्वभावो यदा तदा ।

तदन्यं लक्षणोपेत-

माश्रयेत्पुनरुन्मुखः ॥ ७७ ॥

अस्य च अत्र लक्षणं

‘यः पुनः सर्वतत्त्वानि..... ।’ (मा०वि० २।१०)

इत्यादिनोक्तम् ॥ ७७ ॥

तस्मिंस्तु जीवति तत्यागो न कार्य इत्याह

सति तस्मिंस्तून्मुखः स-

न्कस्माज्जह्याद्यदि स्फुटम् ।

स्यादन्यतरगो दोषो

योऽधिकारापघातकः ॥ ७८ ॥

एवमूर्ध्वशासनस्थ एव गुरुराश्रयणीय इति

अत्र तात्पर्यम् । सति तु दोषे परस्परस्यापि
त्यागः कार्य इत्याह यदीत्यादि ॥ ७८ ॥

ननु किमत्र लौकिको दोषो ग्राह्यः शा-
स्त्रीयो वेत्याशङ्क्याह

दोषश्चेह न लोकस्थो
दोषत्वेन निरूप्यते ।

अज्ञानख्यापनायुक्त-
ख्यापनात्मा त्वसौ मतः ॥७९॥

शिष्यस्यापि तथाभूत-
ज्ञानानाश्वस्तरूपता ।

मुख्यो दोषस्तदन्ये हि
दोषास्तत्प्रभवा यतः ॥ ८० ॥

शास्त्रीयस्यैव दोषस्य स्वरूपं निरूपयति अ-
ज्ञानेत्यादिना । अपिशब्दाद्गुरोरिति लभ्यते, तेन
गुरोः शिष्यस्य च असौ मुख्यो दोषो मत इति
संबन्धः । तत्र तावद्गुरोरज्ञानं ज्ञत्वेऽपि ख्यापयि-
तुमसामर्थ्यम्, तत्त्वेऽपि अयुक्तस्य अर्थस्य ख्या-
पनमिति । अन्ये इति गुरोरविहितानुष्ठानादयः

शिष्यस्य च गुर्वपरिग्रहादयः । हिर्वाक्या-
लङ्कारे ॥ ८० ॥

गुर्वपरिग्रहादेश्च ज्ञानानाश्वासहेतुकत्वमेव
अन्वयव्यतिरेकाभ्यां दृष्टान्तमुखेन द्रढयति

न ध्वस्तव्याधिकः को हि
भिषजं बहु मन्यते ।

असूयुर्नूनमध्वस्त-

व्याधिः स्वस्थायते बलात् ॥ ८१ ॥

एवं ज्ञानसमाश्वस्तः

किं किं न गुरवे चरेत् ।

नो चेन्नूनमविश्वस्तो

विश्वस्त इव तिष्ठति ॥ ८२ ॥

यथाहि ध्वस्तव्याधिः सर्वो जनः त्वत्प्र-
सादोपनतप्राणा वयमित्येवं भिषजे बहुमानं
कुर्यात्, तं प्रति असूयुरीर्ष्यावान् पुनर्निश्चितम-
ध्वस्तव्याधिमस्वस्थमपि आत्मानं स्वस्थमिव
बलात् मन्यते, तथा ज्ञानसमाश्वस्तः शिष्यो
गुरवे किं नाम न आनुगुण्यमाचरेत्, ज्ञानं प्रति

अनाश्वस्तस्तु वस्तुवृत्तेन अविश्वस्तोऽपि किं
मम गुरुणा कार्यमिति विश्वस्त इव तिष्ठति
स्वात्मन्येवं वृथाभिमानं विद्ध्यादित्यर्थः ॥८२॥

ननु गुरोः शास्त्रीय एव दोषो ग्राह्यो न
लौकिक इत्यत्र किं प्रमाणमित्याशङ्क्याह

अज्ञानादय एवैते

दोषा न लौकिका गुरोः ।

इति ख्यापयितुं प्रोक्तं

मालिनीविजयोत्तरे ॥ ८३ ॥

न तस्यान्वेषयेद्दुत्तं

शुभं वा यदि वाशुभम् ।

स एव तद्विजानाति

युक्तं चायुक्तमेव वा ॥ ८४ ॥

अकार्येषु यदा सक्तः

प्राणद्रव्यापहारिषु ।

तदा निवारणीयोऽसौ

प्रणतेन विपश्चिता ॥ ८५ ॥

विशेषणमकार्याणा-

मुक्ताभिप्रायमेव यत् ।

तेनातिवार्यमाणोऽपि

यद्यसौ न निवर्तते ॥ ८६ ॥

तदान्यत्र क्वचिद्गत्वा

शिवमेवानुचिन्तयेत् ।

नान्वेषयेदिति । यदुक्तं

‘प्रपित्सायां समाचारं गुरोरन्वेषयेत यः ।

स सद्गुरुं समासाद्य शीघ्रं शिवमवाप्नुयात् ॥

ऊर्ध्वं तत्पादपतनान्नास्य कांचन कालिकाम् ।

गृहीयात्सा मलिनयेच्छिष्यस्यैवोज्ज्वलां धियम् ॥’

इति । स एव विजानातीति तस्यैव शास्त्रपार-
ङ्गमत्वात् । उक्ताभिप्रायमिति प्राणद्रव्यापहारि-
त्वस्य लौकिकत्वात् ॥

ननु यद्येवमसौ कार्याकार्यविवेकं न जानी-
यात्, तत्

‘गुरोरप्यवलिप्तस्य कार्याकार्यमजानतः ।

उत्पथप्रतिपन्नस्य परित्यागो विधीयते ॥’

इत्यादिदृशा तस्य परित्याग एव क्रियतां, किम-
न्यत्र गमनेनेत्याशङ्क्याह

न ह्यस्य स गुरुत्वे स्या-

दोषो येनोषरे कृषिम् ॥ ८७ ॥

कुर्याद्भ्रजेन्निशायां वा

स त्वर्थप्राणहारकः ।

तदीयाप्रियभीरुस्तु

परं तादृशमाचरेत् ॥ ८८ ॥

यतस्तदप्रियं नैष

शृणुयादिति भाषितम् ।

नच एतदस्मच्छास्त्र एवोक्तमित्याह

श्रीमातङ्गे तदुक्तं च

नाधीतं भूमभीतितः ॥ ८९ ॥

भूमभीतित इति ग्रन्थविस्तरभयादित्यर्थः ।

तत् ततः स्वयमेव चर्यापादादेरनुसर्तव्यम् ॥ ८९ ॥

ननु यावत्तेनैव नोद्धृत इति किं गुर्वन्तर-
व्यवच्छेदपरमवधारणम्, उत स्वतोविवेकनि-
षेधपरमपीत्याशङ्क्याह

यच्चैतदुक्तमेताव-

त्कर्तव्यमिति तद्भुवम् ।

तीव्रशक्तिगृहीतानां

स्वयमेव हृदि स्फुरेत् ॥ ९० ॥

यद्येवं, तत्कृतं गुरुणेत्याशङ्क्याह

उपदेशस्त्वयं मन्द-

मध्यशक्तेर्निजां क्रमात् ।

शक्तिं ज्वलयितुं प्रोक्तः

सा ह्येवं जाज्वलीत्यलम् ॥ ९१ ॥

एतदेव दृष्टान्तयति

दृढानुरागसुभग-

संरम्भाभोगभागिनः ।

स्खोल्लासि स्मरसर्वस्वं

दाढ्यायान्यत्र दृश्यते ॥ ९२ ॥

अन्यत्रेति अदृढानुरागे ॥ ९२ ॥

ननु सर्वोऽयमणुवर्गः चित एव परिस्फुरति, सा च सर्वत्रापि अविशिष्टा, तत्कथमिद-

मसमञ्जसं दृष्टान्तितं यत् कस्यचित् स्वत एव ए-
वंरूपत्वमुल्लसेत्, कस्यचिच्च अन्यदित्याशङ्क्याह

नन्वेष कस्माद्दृष्टान्तः

किमेतेनाशुभं कृतम् ।

चित्स्पन्दः सर्वगो भिन्ना-

दुपाधेः स तथा तथा ॥ ९३ ॥

एतदेवोत्तरयति किमित्यादिना । ननु किं
नामैतेन दृष्टान्तेन असमञ्जसीकृतम् । स हि
चित्स्पन्दः सर्वत्र अविशिष्टोऽपि तत्तद्भिन्नोपा-
धिदौरात्म्यात् तथा तथा विचित्रतामाश्रये-
दित्यर्थः ॥ ९३ ॥

तामेव विचित्रतां दर्शयति

भवेत्कोऽपि तिरोभूतः

पुनरुन्मुखितोऽपि सन् ।

विनापि दैशिकात्प्राग्व-

त्स्वयमेव विमुच्यते ॥ ९४ ॥

सन्नपीति प्रागपि योज्यम् । प्राग्वदिति त्र-
योदशाहिकादौ प्रोक्तक्रमेणेत्यर्थः ॥ ९४ ॥

ननु तिरोभूतोऽपि किं सांसिद्धिकज्ञान-
भागभवेदित्याशङ्क्याह

प्रकारस्त्वेष नात्रोक्तः

शक्तिपातबलाद्गतः ।

असंभाव्यतया चात्र

दृढकोपप्रसादवत् ॥ ९५ ॥

नहि अयमत्र तिरोभूते सांसिद्धिकलक्षणः
प्रकार उक्तः, किंतु प्रकरणात् संभवमात्राभि-
प्रायेण प्रदर्शितो यद्यं तिरोभूतः शक्तिपात-
बलात् गतो मन्दमन्दप्रायशक्तिपातभागित्यर्थः ।
असंभावनीयं चैतत् यथाहि राजादिना दृढ-
तया कोपपात्रीकृतस्य कस्यचित् विना परो-
परोधं समनन्तरमेव तदीयः प्रसादो न भवेत्,
तथा अस्यापि विना दैशिकं कथङ्कारं स्वयमेव
ज्ञानमाविर्भवेत् । इयता च विषयद्वारेण ज्ञा-
नापहरणमेव विभक्तम् ॥ ९५ ॥

एतच्च गुरोरवश्यं पालनीयमित्याह

इत्येष यो गुरोः प्रोक्तो

विधिस्तं पालयेद्गुरुः ।

अन्यथा न शिवं याया-
च्छ्रीमत्सारे च वर्णितम् ॥९६॥

श्रीत्रिकसारोक्तमेव पठति

अन्यायं ये प्रकुर्वन्ति
शास्त्रार्थं वर्जयन्त्यलम् ।

तेऽर्धनारीशपुरगा

गुरवः समयच्युताः ॥ ९७ ॥

अर्धनारीशपुरेति । यदुक्तं तत्र

‘उपरिष्ठाद्भिन्दुतच्चमीश्वरस्तत्र देवता ।
विधिः समयिनां तत्र कथितस्तव निश्चितम् ॥
तदूर्ध्वे अर्धनारीशो महाभुवनसंकुलः ।
स्कन्दयामलतत्रे तु अनन्तः परिकीर्तितः ॥
समयाचारभ्रष्टानामाचार्याणां यशस्विनि ।
निरोधकत्वे संतिष्ठेदित्याज्ञा पारमेश्वरी ॥
अन्यायं ये प्रकुर्वन्ति ग्रन्थार्थं नार्थयन्ति ये ।
तेषां तत्र निवासस्तु अन्यायपथवर्तिनाम् ॥’

इति ॥ ९७ ॥

एतच्च न केवलमत्रैवोक्तं, यावदागमान्तरे-
ष्वपीत्याह

अन्यत्राप्यधिकारं च
नेयाद्विद्येशतां व्रजेत् ।

अन्यत्र समयत्यागा-
त्क्रव्यादत्वं शतं समाः ॥ ९८ ॥

यदुक्तम्

‘अधिकारं न चेत्कुर्याद्विद्येशः स्यात्तनुक्षये ।’

इति । तथा

‘समयोल्लङ्घनादेवि क्रव्यादत्वं शतं समाः ।’

इति च ॥ ९८ ॥

अत्रैव वाक्यत्रये तात्पर्यतो विषयविभाग-
माचष्टे

इयत्तत्रत्यतात्पर्यं

सिद्धान्तगुरुरुन्नयः ।

भवेत्पिशाचविद्येशः

शुद्ध एव तु तान्त्रिकः ॥ ९९ ॥

षडर्धदैशिकश्चार्ध-

नारीशभुवनस्थितिः ।

उन्नय इति उल्लङ्घितसमय इत्यर्थः । एतच्च

उत्तरत्रापि योज्यम् । शुद्ध इति साक्षाद्विद्येश-
रूपः । तान्त्रिको भैरवीयदर्शनादिनिष्ठः ॥

अत्रापि विषयविभागमाह

एषा कर्मप्रधानानां

गुरूणां गतिरुच्यते ॥१००॥

ज्ञानिनां चैष नो बन्ध

इति सर्वत्र वर्णितम् ।

इदानीं साधकत्वमभिधातुं तदभिषेके पूर्वोक्तं
विधिमतिदिशति

साधकस्याभिषेकेऽपि

सर्वोऽयं कथ्यते विधिः ॥१०१॥

अत्रापि विशेषमाह

अधिकारार्पणं नात्र

नच विद्याव्रतं किल ।

साध्यमन्त्रार्पणं त्वत्र

स्वोपयोगिक्रियाक्रमे ॥१०२॥

समस्तेऽप्युपदेशः स्या-

न्निजोपकरणार्पणम् ।

उपदेश इति । यदुक्तम्

‘अनयोः कथयेज्ज्ञानं त्रिविधं सम्यगप्यलम् ।
स्वकीयाज्ञां ददेद्योगी स्वक्रियाकरणं प्रति ॥’

इति । निजोपकरण इति । यदुक्तं

‘साधकस्याधिकारार्थमक्षमालादि कल्पयेत् ।
मन्त्रकल्पाक्षसूत्रं च खटिकां छत्रपादुके ॥
उष्णीषरहितं दत्त्वा प्रविश्य शिवसंनिधौ ।
साध्यमन्त्रं ददेत्पश्चात्पुष्पोदकसमन्वितम् ॥’

इति ॥

एतदेव प्रथमार्धेनोपसंहरति

अभिषेकविधिर्निरूपितः

परमेशेन यथा निरूपितः ॥१०३॥

इति शिवम् ॥ १०३ ॥

श्रीसद्गुरुसेवारससनातनाभ्यासदुर्ललितवृत्तः ।
आहिकमेतदमलमतिर्व्याकर्षीञ्जयरथस्त्रयोविंशम् ॥

इति श्रीतन्त्रालोकविवेकेऽभिषेकप्रकाशनं नाम त्रयो-

विंशमाहिकम् ॥ २३ ॥

अथ

श्रीतन्त्रालोके ।

श्रीमन्महामाहेश्वराचार्याभिनवगुप्तविरचिते
श्रीजयरथकृतविवेकाख्यटीकोपेते

चतुर्विंशतितममाह्निकम् ।

यः परमामृतकुम्भे धाम्नि परे योजयेद्भृतासुमपि ।
जगदात्मभद्रमूर्तिर्दिशतु शिवं भद्रमूर्तिर्वः ॥ १ ॥

इदानीं द्वितीयार्धेन अन्त्येष्टिविधिमभिधा-
तुमुपक्रमते

अथ शाम्भवशासनोदितां
सरहस्यां शृणुतान्त्यसंस्क्रियाम् १
तत्र अधिकारिस्वरूपं तावन्निरूपयति
सर्वेषामधरस्थानां
गुर्वन्तानामपि स्फुटम् ।
शक्तिपातात्पुराप्रोक्ता-
त्कुर्यादन्त्येष्टिदीक्षणम् ॥ २ ॥

ऊर्ध्वशासनगानां च
 समयोपहतात्मनाम् ।
 अन्त्येष्टिदीक्षा कर्तव्या
 गुरुणा तत्त्ववेदिना ॥ ३ ॥

अधरस्थानामिति वैष्णवादीनाम् । शक्ति-
 पातादिति बन्ध्वादिगाढाभ्यर्थनाद्वारकात् । पु-
 रेति मृतोद्धारदीक्षायाम् । ऊर्ध्वशासनगाना-
 मिति शैवादीनाम् ॥ ३ ॥

किमत्र प्रमाणमित्याशङ्क्याह
 समयाचारदोषेषु
 प्रमादात्स्खलितस्य हि ।
 अन्त्येष्टिदीक्षा कार्येति
 श्रीदीक्षोत्तरशासने ॥ ४ ॥

अत्रैव इतिकर्तव्यतामाह
 यत्किञ्चित्कथितं पूर्वं
 मृतोद्धारविधौ ।
 प्रतिमायां तदेवात्र
 सर्वं शवतनौ चरेत् ॥ ५ ॥

अत्र च आगमान्तरीयो विशेष इत्याह
श्रीसिद्धातन्त्रकथितो
विधिरेष निरूप्यते ।

तमेवाह

अन्तिमं यद्भवेत्पूर्वं
तत्कृत्वान्तिममादिमम् ॥ ६ ॥

संहृत्यैकमिष्टिर्या
सान्त्येष्टिर्द्वितीयी मता ।

पूजाध्यानजपाष्टुष्ट-
समये नतु साधके ॥ ७ ॥

पिण्डपातादयं मुक्तः
खेचरो वा भवेत्प्रिये ।

आचार्ये तत्त्वसंपन्ने
यत्र तत्र मृते सति ॥ ८ ॥

अन्त्येष्टिर्नैव विद्येत
शुद्धचेतस्यमूर्धनि ।

इह यन्मन्त्रवर्णादि अन्तिमं तत् पूर्व, यच्च

आदिमं तदन्तिमं कृत्वा एकैकं संहृत्य संहार-
क्रमेणोच्चार्य येयमिष्टिः, सा अन्तादारभ्य अन्तं
यावच्च इष्टिरित्यर्थः । सा च समयिपुत्रक-
योरेव कार्येत्याह द्वितीयं मतेति । अमूर्धनीति
मूर्धशब्दस्य देहोपलक्षकतया तदभिमानशून्य
इत्यर्थः । अनयोश्च अन्त्येष्ट्यभावे विशेषणद्वारेण
हेतूपन्यासः ॥

न केवलं समयलोपोपहतानामेव एषा कार्या,
यावदन्येषामपीत्याह

मन्त्रयोगादिभिर्ये च

मारिता नरके तु ते ॥ ९ ॥

कार्या तेषामिहान्त्येष्टि-

गुरुणातिकृपालुना ।

न मण्डलादिकं त्वत्र

भवेच्छमाशानिके विधौ ॥ १० ॥

केचित्तदपि कर्तव्य-

मूचिरे प्रेतसद्मनि ।

पूजयित्वा विभुं सर्वं

न्यासं पूर्ववदाचरेत् ॥ ११ ॥

संहारक्रमयोगेन
चरणान्मूर्धपश्चिमम् ।

तथैव बोधयेदेनं
क्रियाज्ञानसमाधिभिः ॥ १२ ॥

क्रियाद्येव श्रीकुलगह्वरोक्त्या विभज्य दर्शयति

बिन्दुना रोधयेत्तत्त्वं
शक्तिबीजेन वेधयेत् ।

घट्टयेन्नाददेशे तु
त्रिशूलेन तु ताडयेत् ॥ १३ ॥

सुषुम्नान्तर्गतेनैव
विसर्गेण पुनः पुनः ।

ताडयेत कलाः सर्वाः
कम्पतेऽसौ ततः पशुः ॥ १४ ॥

उत्क्षिपेद्द्वामहस्तं वा
ततस्तं योजयेत्परे ।

प्रत्ययेन विना मोक्षो
ह्यश्रद्धेयो विमोहितैः ॥ १५ ॥

तदर्थमेतदुदितं

नतु मोक्षोपयोग्यदः ।

इत्यूचे परमेशः श्री-

कुलगङ्गारशासने ॥ १६ ॥

इह खलु आचार्यो विन्दुना प्राणेन महा-
जालयोगक्रमेण आकृष्टं पाशवं तत्त्वमात्मानं
स्वाभेदेन हृदि रोधयेत्, तदनु मध्यधामानुप्रवे-
शेन तत एव प्रभृति ऊर्ध्वोर्ध्वाक्रमणतया श-
क्तिबीजेन अमृताणेन अनुविद्धं विद्ध्यात्,
नाददेशे तदनु घट्टयेत् रौद्रग्रन्थिविभेदनेन
स्पन्दं ग्राहयेत्, ततोऽपि त्रिशूलबीजेन ब्रह्म-
रंध्रान्तमास्फालयेत्, तदनु परिपूर्णं चान्द्रमसं
रूपमुद्रहता सर्वातीतदशाधिशायिना विसर्गेण

‘पुरुषे षोडशकले..... ।’

इत्याद्युक्त्या सर्वाः षोडशापि कलाः पुनः पुन-
स्ताडयेत् स्वाविभेदेन आक्रमेत । येनासौ उद्धार्य-
पशुः कम्पते, वामं वा हस्तमुत्क्षिपेत् । ततः प्र-
त्ययोत्पादानन्तरं परे योजयेत् पूर्णसंविदात्मनि
अस्य योजनिकां कुर्यादित्यर्थः ॥ १६ ॥

यदि नाम अस्य प्रत्ययस्य एकान्ततो मोक्षो-
पयोगित्वं नास्ति, तत् किमेतेनेत्याशङ्क्याह

साध्योऽनुमेयो मोक्षादिः

प्रत्ययैर्यदतीन्द्रियः ।

अत्राप्यस्ति शास्त्रान्तरीयो विशेष इत्याह

दीक्षोत्तरे च पुर्यष्ट-

वर्गार्पणमिहोदितम् ॥ १७ ॥

तदेवाह

तद्विधिः श्रुतिपत्रेऽब्जे

मध्ये देवं सदाशिवम् ।

ईशरुद्रहरिब्रह्म-

चतुष्कं प्राग्दिगादितः ॥१८॥

पूजयित्वा श्रुतिस्पर्शो

रसं गन्धं वपुर्द्वयम् ।

ध्यहंकृती मनश्चेति

ब्रह्मादिष्वर्पयेत्क्रमात् ॥ १९ ॥

एतेषां तर्पणं कृत्वा

शतहोमेन दैशिकः ।

एषा सांन्यासिकी दीक्षा
पुर्यष्टकविशोधनी ॥ २० ॥

वपुरिति रूपं ब्रह्मादिषु क्रमादर्पयेदिति । तदुक्तं

‘कलाशुद्ध्यवसाने तु ब्रह्माणं कारणाधिपम् ।
स्वनामप्रणवाह्वानपूर्वं संतर्प्य चार्पयेत् ॥
शब्दस्पर्शौ त्यजेदस्मिन्..... ।’

इति

‘रसं पुर्यष्टकांशं तु अर्पयेद्विष्णवे सदा ।’

इति

‘प्रणवादि ततो रुद्रमावाह्यास्थाप्य पूजयेत् ।
ततोऽस्य विन्यसेदेवि गन्धरूपे ध्रुवाहुतेः ॥’

इति

‘स्वनाम्ना प्रणवाद्येन ईशमावाह्य पूजयेत् ।
संपूज्य हुत्वा संतर्प्य बुद्ध्यहंकृतिद्व्यंशकम् ॥
सदाशिवमथावाह्य मूलमन्त्रं समुच्चरन् ।
मनः पुर्यष्टकांशं तु विन्यसेत्कारणेश्वरे ॥’

इति च ॥ २० ॥

एवमस्य संस्कारमभिधाय, तत्प्रयोजनमाह

पुर्यष्टकस्याभावे च

न स्वर्गनरकादयः ।

तथा कृत्वा न कर्तव्यं

लौकिकं किञ्चनापि हि ॥२१॥

उक्तं श्रीमाधवकुले

शासनस्थो मृतेष्वपि ।

पिण्डपातोदकारुवादि

लौकिकं परिवर्जयेत् ॥ २२ ॥

चो हेतौ । तथेति उक्तेन प्रकारेण ॥ २२ ॥

स्वशास्त्रविहितं कार्यमेवेत्याह

शिवं संपूज्य चक्रार्चां

यथाशक्ति समाचरेत् ।

क्रमात्रिदशमत्रिंश-

त्रिंशवत्सरवासरे ॥ २३ ॥

त्रीति प्रथमचतुर्थयोरुपलक्षणम्, दशमेति
एकादशस्यापि ॥ २३ ॥

एतदेव प्रथमार्धेनोपसंहरति

इत्युक्तोऽन्त्येष्टियागोऽयं

परमेश्वरभाषितः ॥ २४ ॥

इति शिवम् ॥ २४ ॥

दीक्षावैचक्षण्यप्रथितजयो जयरथाभिख्यः ।

आह्निकमेतच्चतुरं कृतविवृति व्यरचयच्चतुर्विंशम् ॥

इति श्रीतन्त्रालोकविवेकेऽन्त्येष्टिप्रकाशनं नाम

चतुर्विंशतितममाह्निकम् ॥ २४ ॥

अथ

श्रीतन्त्रालोके ।

९५१

श्रीमन्महामाहेश्वराचार्याभिनवगुप्तविरचिते
श्रीजयरथकृतविवेकाख्यटीकोपेते

पञ्चविंशतितममाह्निकम् ।

भीममधिष्ठाय वपुर्भवमभितो भावयन्निव यः ।
प्रभवति हृदि भक्तिमतां शिवप्रदोऽसौ शिवोऽस्तु सताम् ॥
इदानीं द्वितीयार्धेन श्राद्धविधिमभिधातुमाह

अथ श्राद्धविधिः श्रीम-

त्षडर्धोक्तो निगद्यते ॥ १ ॥

ननु त्रिकदर्शने कुत्र नाम असौ श्राद्धविधि-

रुक्त इत्याशङ्क्याह

सिद्धातन्त्रे सूचितोऽसौ

मूर्तियागनिरूपणे ।

सूचित इति ननु साक्षात् स्वकण्ठेनोक्तः ।

यदुक्तं तत्र

‘मृतकस्य गृहे वाथ कर्तव्यं वीरभोजनम् ।

इति

‘श्राद्धपक्षे तु दातव्यम्.....’

इति च ॥

कस्य कदा कैश्चायं कार्यं इत्याशङ्क्याह

अन्त्येष्टया सुविशुद्धाना-

मशुद्धानां च तद्विधिः ॥ २ ॥

व्यहे तुर्येऽह्नि दशमे

मासि मास्याद्यवत्सरे ।

वर्षे वर्षे सर्वकालं

कार्यस्तत्स्वैः स पूर्ववत् ॥ ३ ॥

तत्र प्राग्वद्यजेद्देवं

होमयेदनले तथा ।

अशुद्धानामिति अन्त्येष्ट्यैव, नतु दीक्षा-
दिना । तत्स्वरिति तस्य आत्मीयैः शिष्यपुत्रादि-
भिरित्यर्थः । स इति श्राद्धविधिः ॥

अत्रैव विधिविशेषमाह

ततो नैवेद्यमेव प्रा-

गृहीत्वा हस्तगोचरे ॥ ४ ॥

गुरुरन्नमयीं शक्तिं
 वृंहिकां वीर्यरूपिणीम् ।
 ध्यात्वा तथा समाविष्टं
 तं साध्यं चिन्तयेत्सुधीः ॥ ५ ॥
 ततोऽस्य यः पाशवोऽशो
 भोग्यरूपस्तमर्पयेत् ।

भोक्तार्यैकात्मभावेन
 शिष्य इत्थं शिवीभवेत् ॥ ६ ॥

तथा समाविष्टमिति तदेकरूपतामापन्नमित्यर्थः । तमिति भोग्यरूपं पाशवमंशम् । इत्थमिति पाशवरूपतापरित्यागात् भोक्तैकात्म्यापत्त्येत्यर्थः ॥ ६ ॥

एतदेवं विभज्य दर्शयति

भोग्यतान्या तनुर्देह

इति पाशात्मका मताः ।

श्राद्धे मृतोद्धृतावन्त-

यागे तेषां शिवीकृतिः ॥ ७ ॥

अन्येति वेद्यरूपतया भोक्तुरतिरिक्तेत्यर्थः ॥

ननु दीक्षितः पिण्डपातादूर्ध्वं स्वरसत एव
शिवीभवेदिति अस्य किमन्त्येष्ट्यादिभिः, तत्रापि
समयलोपनिवृत्त्यर्थमेक एवास्तु विधिः, किमे-
भिर्बहुभिरित्याशङ्क्याह

एकेनैव विधानेन

यद्यपि स्यात्कृतार्थता ।

तथापि तन्मयीभाव-

सिद्धौ सर्वे विधिं चरेत् ॥ ८ ॥

चरेदिति मुमुक्षोः ॥ ८ ॥

बुभुक्षोस्तु क्रियाभ्यास-

भूमानौ फलभूमनि ।

हेतू ततो मृतोद्धार-

श्राद्धाद्यस्मै समाचरेत् ॥ ९ ॥

उक्तं च

‘दीक्षाज्ञानविशुद्धानामन्त्येष्ट्याप्यमलात्मनाम् ।

तथापि कार्यमीशोक्तं श्राद्धं वै विधिपूरणम् ॥’

इति । अनेन च श्राद्धादेः प्रयोजनमुक्तम् ॥

ज्ञानिनस्तु एतन्न किञ्चिदपि उपादेयमित्याह
तत्त्वज्ञानार्कविध्वस्त-

ध्वान्तस्य तु न कोऽप्ययम् ।

अन्त्येष्टिश्राद्धविध्यादि-

रूपयोगी कदाचन ॥ १० ॥

ननु अयमाचारो दृश्यते यज्ज्ञानिनामपि
मृतिदिनादौ महाजनाश्चक्रार्चादि प्रकुर्वन्ति,
तत्किमेतदुक्तमित्याशङ्क्याह

तेषां तु गुरु तद्द्वर्ग-

वर्ग्यसब्रह्मचारिणाम् ।

तत्सन्तानजुषामैक्य-

दिनं पर्वदिनं भवेत् ॥ ११ ॥

गुर्विति पर्वदिनविशेषणम् । तद्द्वर्गः पत्नी-
पुत्रादिः । वर्ग्यः पुत्रादीनामपि पुत्रादिः । ऐ-
क्यदिनमिति परमेशेन सायुज्यात् मृतिदिनम् ॥

पर्वशब्दस्य अत्र प्रवृत्तौ निमित्तमाह

यदाहि बोधस्योद्रेक-

स्तदा पर्वाह पूरणात् ।

आहेति परमेश्वरः, तेन बोधं पूरयतीति
पर्वेति ॥

अतश्च ऐक्यदिनवत् तदीयं जन्मदिनमपि
 तत्सन्तानजुषां पर्व एवेत्याह
 जन्मैक्यदिवसौ तेन
 पर्वणी बोधसिद्धितः ॥ १२ ॥

अत्रैव विशेषमाह

पुत्रकोऽपि यदा कस्मै-

चन स्यादुपकारकः ।

तदा मातुः पितुः शक्ते-

र्वामदक्षान्तरालगाः ॥ १३ ॥

नाडीः प्रवाहयेद्देवा-

यार्पयेत निवेदितम् ।

अपिशब्दात् न केवलं गुरुः साधको वा ।
 मातुः पितुरिति गुरोस्तत्पत्न्या अपि ॥

नच एतत्स्वोपज्ञमेवोक्तमित्याह

श्रीमद्भरुणतन्त्रे च

तच्छिवेन निरूपितम् ॥ १४ ॥

नाडीप्रवाहणे च युक्तिमाह

तद्वाहकालापेक्षा च

कार्या तद्रूपसिद्धये ।

स्वाच्छन्देनाथ तत्सिद्धिं

विधिना भाविना चरेत् ॥१५॥

तासां वामादीनां नाडीनां

‘विषुवद्वासरे प्रातर्दक्षा वहति नाडिका ।

सायमन्यान्तरा मध्या योगिनां तु निजेच्छया ॥’

इत्याद्युक्तं स्वारसिकं वाहकालमपेक्ष्य, यद्वा
स्वमहिम्नैव वक्ष्यमाणेन विधिना तत्सिद्धिं वि-
धाय नाडीप्रवाहणं कुर्यादिति तात्पर्यार्थः ॥१५॥

अत्र च समख्यादेः सर्वस्य स्वशास्त्रोक्त एव
विधिर्न्याय्यः, न लौकिक इत्याह

यस्य कस्यापि वा श्राद्धे

गुरुदेवाग्निर्तर्पणम् ।

सचक्रेष्टि भवेच्छ्रौतो

नतु स्यात्पाशवो विधिः ॥१६॥

श्रौतविध्यभावे पाशवत्वं हेतुः ॥ १६ ॥

एवमपि अत्र साधकं बाधकं च प्रमाणं

दर्शयितुमाह

श्रीमौकुटे तथा चोक्तं

शिवशास्त्रे स्थितोऽपि यः ।

प्रत्येति वैदिके भग्न-

घण्टावन्न स किंचन ॥ १७ ॥

तथोक्तदेवपूजादि-

चक्रयागान्तकर्मणा ।

रुद्रत्वमेत्यसौ जन्तु-

भोगान्दिव्यान्समश्नुते ॥ १८ ॥

भग्नघण्टावदिति भग्ना हि घण्टा न स्वं कार्यं कुर्यात्, नापि लौहमित्युभयभ्रष्टतामेव आसादयेदित्यर्थः । अत एवोक्तं न स किंचनेति ॥१८॥

भाविना विधिनेति यदुक्तं, तदेव दर्शयति

अथ वचमः स्फुटं श्रीम-

त्सिद्धये नाडिचारणम् ।

श्रीसिद्धयोगीश्वरीमतोक्तमेव ग्रन्थमर्थद्वारेण पठति

या वाहयितुमिष्येत

नाडी तामेव भावयेत् ॥ १९ ॥

भावनातन्मयीभावे

सा नाडी वहति स्फुटम् ।

यद्वा वाहयितुं येषा
 तदङ्गं तेन पाणिना ॥ २० ॥
 आपीड्य कुक्षिं नमये-
 त्सा वहेन्नाडिका क्षणात् ।

येति मात्राद्युद्देशानुसारं वामाद्यन्यतमा ।
 भावयेदिति वहन्तीम् । यद्वेति अयोगिविष-
 यतया ॥

एवं नाडीविधिमभिधाय, श्राद्धस्य भोगमो-
 क्षदानहेतुत्वमस्तीत्याह

एवं श्राद्धमुखेनापि
 भोगमोक्षोभयस्थितिम् ॥ २१ ॥
 कुर्यादिति शिवेनोक्तं
 तत्र तत्र कृपालुना ।

ननु दीक्षैव भोगमोक्षसाधिकेत्युक्तं, तत्
 कथं श्राद्धाद्यात्मनः चर्यामात्रादपि एतत्स्यादि-
 त्याशङ्क्याह

शक्तिपातोदये जन्तो-
 र्येनोपायेन दैशिकः ॥ २२ ॥

करोत्युद्धरणं तत्त-
न्निर्वाणायास्य कल्पते ।

एतदेव उपपादयति

उद्धर्ता देवदेवो हि

स चाचिन्त्यप्रभावकः ॥ २३ ॥

उपायं गुरुदीक्षादि-

द्वारमात्रेण संश्रयेत् ।

नच इयमस्मदुपज्ञैव युक्तिः, अपितु आगमो-
ऽप्येवमित्याह

उक्तं श्रीमन्मतङ्गारव्ये

मुनिप्रश्नादनन्तरम् ॥ २४ ॥

तत्र मुनिप्रश्नमेव तावदाह

मुक्तिर्विवेकात्तत्त्वानां

दीक्षातो योगतो यदि ।

चर्यामात्रात्कथं सा स्या-

दित्यतः सममुत्तरम् ॥ २५ ॥

प्रहस्योचे विभुः कस्मा-
 द्भ्रान्तिस्ते परमेशितुः ।
 सर्वानुग्राहकत्वं हि
 संसिद्धं दृश्यतां किल ॥ २६ ॥

तदुक्तं तत्र

‘श्रुक्तिर्विवेकात्तत्त्वानां क्षमादीनां प्रविचारतः ।
 दीक्षातोऽन्या सुनिर्णीता क्रियापादकृतास्पदा ॥
 योगपादोत्थिता सिद्धा तृतीया सापि शस्यते ।
 चर्यामात्रेण संसिद्धा चतुर्थी सा कथं भवेत् ॥
 प्रपत्तव्या शिवज्ञाने छिन्द्यज्ञानाङ्कुरं मम ।’

इति । अत इति प्रश्नानन्तरम् । सममिति
 अनुगुणम् । दृश्यतामिति नात्र कस्यचिद्विप्रति-
 पत्तिरित्यर्थः ॥ ६२ ॥

एतदेव दृष्टान्तोपदर्शनेनोपपादयति

प्राप्तमृत्योर्विषव्याधि-

शस्त्रादि किल कारणम् ।

अल्पं वा बहु वा तद्व-

दनुध्या मुक्तिकारणम् ॥ २७ ॥

मुक्तयर्थमुपचर्यन्ते
 बाह्यलिङ्गान्यमूनि तु ।
 इति ज्ञात्वा न सन्देह
 इत्थं कार्यो विपश्चिता ॥ २८ ॥
 इयतैव कथं मुक्ति-
 रिति भक्तिं परां श्रयेत् ।

यथाहि आसन्नमरणस्य मृत्यौ विषादि अल्पं
 वा बहु वा कारणं, साक्षादेतन्न कारणम्, किंतु
 भोगक्षय एव, तथा मुक्तावपि

‘तस्यैव तु प्रसादेन भक्तिरुत्पद्यते नृणाम् ।’ (म०भार०)
 इत्यादिदृष्ट्या शक्तिपातैकलक्षणा अनुध्या भक्ति-
 रेव मुख्यं कारणम् । अमूनि पुनः बाह्यलि-
 ङ्गानि दीक्षादीनि तथात्वादेव उपायमात्ररूप-
 तया उपचरितानीत्यर्थः । अतश्च श्राद्धाद्या-
 त्मनः चर्यामात्रादेव कथं मुक्तिः स्यादिति न
 संशयितव्यम् । किंतु अत्र भक्तिरेव दाढ्येन
 आश्रयणीया येनैवं स्यात् । तदुक्तं तत्र

‘एतस्मिन्नन्तरे नाथः प्रहस्योवाच विश्वराट् ।
 किमत्र कारणं भ्रान्तेरनुध्यानविदर्शनात् ॥

सर्वानुग्राहकत्वं हि संसिद्धं परमेष्ठिनः ।
प्राप्तकालस्य चिह्नानि दृश्यन्तेऽनेकधा यथा ॥
विपरुक्षशस्त्रपूर्वाणि नच तान्यत्र कारणम् ।
मृत्योर्भोगक्षयाभावात्तदत्रापि निश्चितम् ॥
अनुध्यानबलावेशाच्चर्याद्याः प्रकटीकृताः ।
मुक्त्यर्थमुपचर्यन्ते बाह्यलिङ्गान्यमूनि तु ॥
निपाताद्यत्स्फुटं चिह्नं भक्तिरव्यभिचारिणी ।
तया शिष्यस्य सततमनिवारितवीर्यया ॥
पुंसः प्रसन्नभावस्य शिवत्वं व्यक्तिमेति हि ।'

इति ॥

एतदेव प्रथमार्धेनोपसंहरति

उक्तः श्राद्धविधिभ्रान्ति-

गरातङ्कविमर्दनः ॥ २९ ॥

इति शिवम् ॥ २९ ॥

निखिलशिवशासनोदितविविधविधानैकनिष्ठया सुधिया ।

निरणायि पञ्चविंशं किलाह्निकं जयरथेनैतत् ॥

इति श्रीतन्त्रालोकविवेके श्राद्धप्रकाशनं नाम पञ्चविंश-

माह्निकम् ॥ २५ ॥

अथ

श्रीतन्त्रालोके ।

श्रीमन्महामाहेश्वराचार्याभिनवगुप्तविरचिते
श्रीजयरथकृतविवेकाख्यटीकोपेते

षड्विंशमाह्निकम् ।

भवति यदिच्छावशतः शिवपूजा विश्वलाञ्छनं विश्वक् ।
विश्वं जयति स सुमनाः प्रपन्नजनमोचने सुमनाः ॥ १ ॥
इदानीं द्वितीयार्धेन दीक्षितविषयां शेष-
वृत्तिं वक्तुमाह

अथोच्यते शेषवृत्ति-

जीवतामुपयोगिनी ॥ १ ॥

ननु इह

'दीक्षैव मोचयत्यूर्ध्वं शैवं धाम नयत्यपि ।'
इत्याद्युक्त्या दीक्षामात्रेणैव कार्तार्थ्यमिति किं
शेषवृत्त्युपदेशेनेत्याशङ्कां गर्भीकृत्य दीक्षाभेदो-
क्तिपुरःसरं तत्प्रयोजनं प्रदर्शयति

दीक्षा बहुप्रकारेयं

श्राद्धान्ता या प्रकीर्तिता ।

सा संस्क्रियायै मोक्षाय
भोगायापि द्वयाय वा ॥ २ ॥

एतदेव प्रपञ्चयति

तत्र संस्कारसिद्धौ या
दीक्षा साक्षान्न मोचनी ।
अनुसंधिवशाद्या च
साक्षान्मोक्त्री सबीजिका ॥ ३ ॥
तयोभय्या दीक्षिता ये
तेषामाजीववर्तनम् ।
वक्तव्यं पुत्रकादीनां
तन्मयत्वप्रसिद्धये ॥ ४ ॥

तत्र एवं प्रकारचतुष्टयमध्यात् या संस्कार-
निमित्तमुक्ता दीक्षा बुभुक्षुमुमुक्षुतालक्षणाद-
नुसंधानविशेषात् साधकादेर्भोगस्य प्राधान्येन
तद्व्यवहितत्वात् साक्षान्न मोचनी, याच पुत्र-
कादेर्भोगव्यवधानायोगात् साक्षान्मोक्त्री मो-
चिकेत्यर्थः, साच निर्बीजापि भवेदिति तद्व्य-
वच्छेदायोक्तं सबीजिकेति, नहि निर्बीजायां

काचित् शेषवृत्तिरस्ति तस्यां सामयस्यापि पा-
शस्य शोधितत्वात् । वक्ष्यति च

‘तौ सांसिद्धिकनिर्बीजौ को वदेच्छेषवृत्तये ।’ (१०श्लो०)
इति । तथा उक्तरूपया द्विप्रकारया दीक्षया ये
पुत्रकादयो दीक्षितास्तेषामाजीवं वृत्तिर्वक्तव्या
येनैषां निर्विघ्नमेव संविदैकात्म्यं सिद्ध्येत् ॥ ४ ॥

ननु इयं नाम शेषवृत्तिरुच्यते यद्भुक्तिमुक्ति-
निमित्तं नित्यनैमित्तिकादेरनुष्ठानमिति, तदेत-
त्साधकः पुत्रको वा किमविशेषणैव अनुतिष्ठेन्न
वेत्याशङ्क्याह

बुभुक्षोर्वा मुमुक्षोर्वा

स्वसंविद्गुरुशास्त्रतः ।

प्रमाणाद्या संस्क्रियायै

दीक्षा हि गुरुणा कृता ॥ ५ ॥

ततः स संस्कृतं योग्यं

ज्ञात्वात्मानं स्वशासने ।

तदुक्तवस्त्वनुष्ठानं

भुक्त्यै मुक्त्यै च सेवते ॥ ६ ॥

इह हि गुरुणा बुभुक्षोर्वा मुमुक्षोर्वा

‘त्रिप्रत्ययमिदं ज्ञानं..... ।’

इत्याद्युक्त्या स्वसंविद्गुरुशास्त्रलक्षणं प्रमाणम-
धिकृत्य संस्कारसिद्धयै या दीक्षा कृता, ततो
दीक्षातः स बुभुक्षुर्मुमुक्षुर्वा स्वमात्मानं संस्कृत-
त्वात् स्वशासने भुक्तौ मुक्तौ वा योग्यं च ज्ञात्वा
स्वशासनोक्तस्य नित्यादेरनुष्ठानं सेवते अविशे-
षणैव कुर्यादित्यर्थः ॥ ६ ॥

ननु एवं स्वपरामर्शो यस्य नास्ति, तं प्रति
किं शेषवृत्तिर्वाच्या नवेत्याशङ्क्याह

आचार्यप्रत्ययादेव

योऽपि स्याद्भुक्तिमुक्तिभाक् ।

तत्प्रत्यूहोदयध्वस्त्यै

ब्रूयात्तस्यापि वर्तनम् ॥ ७ ॥

एवं गुरुप्रत्ययवत् स्वप्रत्ययोऽपि यस्यास्ति,
तस्यापि एषैव वार्तेत्याह

स्वसंविद्गुरुसंवित्त्यो-

स्तुल्यप्रत्ययभागपि ।

शेषवृत्त्या समादेश्य-
स्तद्विघ्नादिप्रशान्तये ॥ ८ ॥

यः पुनरेकान्ततः परमेवापेक्षते नैव वा, तस्य
किं शेषवृत्त्येत्याह

यः सर्वथा परापेक्षा-
मुञ्जित्वा तु स्थितो निजात् ।
प्रत्ययाद्योऽपि चाचार्य-
प्रत्ययादेव केवलात् ॥ ९ ॥
तौ सांसिद्धिकनिर्बीजौ
को वदेच्छेषवृत्तये ।

शेषवृत्तये इति शेषवृत्तिं विधातुमित्यर्थः ॥
ननु यद्येवं, तत्किमनयोः काष्ठकुड्यादिवत्
वर्तनमुत पामरवदित्याशङ्क्याह

क्रमात्तन्मयतोपाय-
गुर्वर्चनरतौ तु तौ ॥ १० ॥
तत्रैषां शेषवृत्त्यर्थं
नित्यनैमित्तिके ध्रुवे ।

काम्यवर्जं यतः कामा-

श्वित्राश्वित्राभ्युपायकाः ॥११॥

तत्र नित्यो विधिः सन्ध्या-

नुष्ठानं देवताव्रजे ।

गुर्वग्निशास्त्रसहिते

पूजा भूतदयेत्ययम् ॥ १२ ॥

नैमित्तिकस्तु सर्वेषां

पर्वणां पूजनं जपः ।

विशेषवशतः किञ्च

पवित्रकविधिक्रमः ॥ १३ ॥

आचार्यस्य च दीक्षेयं

बहुभेदा विवेचिता ।

व्याख्यादिकं च तत्तस्या-

धिकं नैमित्तिकं ध्रुवम् ॥ १४ ॥

तत्रादौ शिशवे ब्रूया-

दुरुर्नित्यविधिं स्फुटम् ।

तद्योग्यतां समालोक्य

वितताविततात्मनाम् ॥ १५ ॥

मुख्येतरादिमन्त्राणां

वीर्यव्याप्त्यादियोग्यताम् ।

दृष्ट्वा शिष्ये तमेवास्मै

मूलमन्त्रं समर्पयेत् ॥ १६ ॥

तन्मयतोपायगुर्वर्चनरताविति स्वसंविद्देवी-
परामर्शनपरत्वात् स्वगुरुभक्तेश्च । यदुक्तं प्राक्

‘यस्य स्वतोऽयं सत्तर्कः स सर्वत्राधिकारवान् ।

अभिषिक्तः स्वसंवित्तिदेवीभिर्दीक्षितश्च सः ॥’ (४।४३)

इति

‘समयाचारपाशं तु निर्बीजायां विशोधयेत् ।

दीक्षामात्रेण मुक्तिः स्याद्भक्त्या देवे गुरौ सदा ॥’ (१५।३१)

इति च । कामानां चित्रत्वे चित्राभ्युपायत्वं
हेतुः, अत एव नियतनिमित्तत्वाभावाद्देवामिह
अनभिधानम् । अधिकमिति पुत्रकादेस्तत्रान-
धिकारात् । तद्योग्यतां समालोक्येति योग्ये
हि शिष्ये विततो विधिरुपदेष्टव्यो मुख्यो वा
मन्त्रः समर्प्यः, अन्यस्मिंस्तु अन्यथेति ॥ १६ ॥

अत एव आह

तच्छास्त्रदीक्षितो ह्येष

निर्यन्त्राचारशङ्कितः ।

न मुख्ये योग्य इत्यन्य-

सेवातः स्यात्तु योग्यता ॥ १७ ॥

साधकस्य बुभुक्षोस्तु

साधकीभाविनोऽपिवा ।

पुष्पपातवशात्सिद्धो

मन्त्रोऽर्प्यः साध्यसिद्धये ॥ १८ ॥

वितते गुणभूते वा

विधौ दिष्टे पुनर्गुरुः ।

ज्ञात्वास्मै योग्यतां सारं

संक्षिप्तं विधिमाचरेत् ॥ १९ ॥

तत्रैष नियमो यद्य-

न्मान्त्रं रूपं न तद्गुरुः ।

लिखित्वा प्रथयेच्छिष्ये

विशेषादूर्ध्वशासने ॥ २० ॥

निर्यत्र इति निर्विकल्पः । अन्य इति अमुख्यस्य मन्त्रस्य । साधकस्येति वृत्ततदीक्षस्य । साधकीभाविन इति भावितदीक्षस्य । गुणभूत इति अवितते । तत्रेति एवं सारविध्याचरणे । ऊर्ध्वशासन इति त्रिककुलादौ ॥ २० ॥

एतदेव उपपादयति

मन्त्रा वर्णात्मकास्ते च

परामर्शात्मकाः सच ।

गुरुसंविद्भिन्नश्चे-

त्संक्रामेत्सा ततः शिशौ ॥२१॥

लिपिस्थितस्तु यो मन्त्रो

निर्वीर्यः सोऽत्र कल्पितः ।

संकेतबलतो नास्य

पुस्तकात्प्रथते महः ॥ २२ ॥

सचेति परामर्शः । सेति परामर्शमयी गुरुसंविद् । तत इति गुरुतः । निर्वीर्य इति परामर्शकत्वाभावात् । सहि संविद्भिन्न एव भवेदिति भावः ॥ २२ ॥

ननु पुस्तकात् मन्त्रवीर्याकथने किं प्रमाण-
मित्याशङ्क्याह

पुस्तकाधीतविद्याश्वे-

त्युक्तं सिद्धामते ततः ।

एवं मन्त्राणां वीर्यं एव भरबन्धः कार्यं
इति अत्र तात्पर्यम् ॥

अत एव आह

ये तु पुस्तकलब्धेऽपि

मन्त्रे वीर्यं प्रजानते ॥ २३ ॥

ते भैरवीयसंस्काराः

प्रोक्ताः सांसिद्धिका इति ।

इति ज्ञात्वा गुरुः सम्यक्

परमानन्दघूर्णितः ॥ २४ ॥

तादृशे तादृशे धाम्नि

पूजयित्वा विधिं चरेत् ।

तादृशे तादृशे धाम्नीति योग्यशिष्योचित
इत्यर्थः ॥

गुप्तिपरेण च अत्र गुरुणा भाव्यमित्याह

यथान्यशिष्यानुष्ठानं

नान्यशिष्येण बुध्यते ॥२५॥

तथा कुर्याद्गुरुगुप्ति-

हानिर्दोषवती यतः ।

देवीनां त्रितयं शुद्धं

यद्वा यामलयोगतः ॥२६॥

देवीमेकामथो शुद्धां

वदेद्वा यामलात्मिकाम् ।

तत्र मन्त्रं स्फुटं वक्त्रा-

द्गुरुणोपांशु चोदितम् ॥२७॥

अवधार्या प्रवृत्तेस्त-

मभ्यस्येन्मनसा स्वयम् ।

ततः सुशिक्षितां स्थान-

देहान्तःशोधनत्रयीम् ॥२८॥

न्यासं ध्यानं जपं मुद्रां

पूजां कुर्यात्प्रयत्नतः ।

दोषवतीति यदभिप्रायेणैव

‘गोपनात्सिद्धिमायाति..... ।’

इत्यादि अन्यत्रोक्तम् । शुद्धं केवलम् । स्फुटं
सशब्दम् । यदुक्तम्

‘आत्मना श्रूयते यस्तु तमुपांशुं विजानते ।

परे शृण्वन्ति यं देवि सशब्दः स उदाहृतः ॥’ (स्व० २।१४७)

इति । आ प्रवृत्तेरिति अनुष्ठानारम्भकालं या-
वदित्यर्थः । सुशिक्षितामिति पञ्चदशाह्निकोक्त-
युक्त्या ॥

इदानीं नित्यविधिं शिक्षयति

तत्र प्रभाते संबुध्य

स्वेषां प्राग्देवतां स्मरेत् ॥२९॥

कृतावश्यककर्तव्यः

शुद्धो भूत्वा ततो गृहम् ।

आश्रित्योत्तरदिग्बक्रः

स्थानदेहान्तरत्रये ॥ ३० ॥

शुद्धिं विधाय मन्त्राणां

यथास्थानं निवेशनम् ।

मुद्राप्रदर्शनं ध्यानं

भेदाभेदस्वरूपतः ॥ ३१ ॥

देहासुधीव्योमभूषु

मनसा तत्र चार्चनम् ।

जपं चात्र यथाशक्ति

देवायैतन्निवेदनम् ॥ ३२ ॥

तन्मयीभावसिद्ध्यर्थं

प्रतिसन्ध्यं समाचरेत् ।

अन्ये तु प्रागुदक्पश्चा-

दशदिक्षु चतुष्टयीम् ॥३३॥

सन्ध्यानामाहुरेतच्च

तान्त्रिकीयं न नो मतम् ।

स्वमतेन पुनराह

यासौ कालाधिकारे प्राक्

सन्ध्या प्रोक्ता चतुष्टयी ॥३४॥

तामेवान्तः समाधाय

सान्ध्यं विधिमुपाचरेत् ।

सन्ध्याचतुष्टयीकृत्य-

मेकस्यामथवा शिशुः ॥ ३५ ॥

कुर्यात्स्वाध्यायविज्ञान-

गुरुकृत्यादितत्परः ।

एकस्यामिति अन्यथाहि अस्य स्वाध्याया-
दिविप्रलोपो भवेदिति भावः ॥

ननु कथं सन्ध्याचतुष्टयानुष्ठेयं कर्म एकस्या-
मेव सन्ध्यायां क्रियमाणं परिपूर्तिं यायादि-
त्याशङ्क्याह

सन्ध्याध्यानोदितानन्त-

तन्मयीभावयुक्तितः ॥ ३६ ॥

तत्संस्कारवशात्सर्वं

कालं स्यात्तन्मयो ह्यसौ ।

ततो यथेष्टकालेऽसौ

पूजां पुष्पासवादिभिः ॥ ३७ ॥

स्थण्डिलादौ शिशुः कुर्या-

द्विभवाद्यनुरूपतः ।

सुशुद्धः सन्विधिं सर्वं
 कृत्वान्तरजपान्तकम् ॥ ३८ ॥
 अर्घपात्रं पुरा यद्व-
 द्विधाय स्वेष्टमन्त्रतः ।
 तेन स्थण्डिलपुष्पादि
 सर्वं संप्रोक्षयेद्बुधः ॥ ३९ ॥
 ततस्तत्रैव संकल्प्य
 द्वारासनगुरुक्रमम् ।
 पूजयेच्छिवताविष्टः
 स्वदेहार्चापुरःसरम् ॥ ४० ॥
 ततस्तत्स्थण्डिलं वीध-
 व्योमस्फटिकनिर्मलम् ।
 बोधात्मकं समालोक्य
 तत्र स्वं देवतागणम् ॥ ४१ ॥
 प्रतिबिम्बतया पश्ये-
 द्विम्बत्वेन च बोधतः ।

एतदावाहनं मुख्यं

व्यजनान्मरुतामिव ॥ ४२ ॥

तत इति सन्ध्याद्यनुष्ठानानन्तरम् । स्थण्डिलादावित्यनेन स्थाण्डिली नित्यार्चति प्रक्रान्तम् । आन्तरेत्यनेन मनोयागमकृत्वा बाह्ययागादावधिकार एव न भवेदिति कटाक्षितम् । पुरेति पञ्चदशाह्निकादौ । वीध्रं विमलम् । तत्रेति बोधात्मके स्थण्डिले । स्वमिति आरि-
राधयिषितम् । बोध एव हि बहिः प्रतिफलितस्तथा तथा उच्छलित इत्युक्तं बिम्बत्वेनेति प्रतिबिम्बतयेति च । एतदिति प्रतिबिम्बभावात्मतया दर्शनम् ॥ ४२ ॥

दृष्टान्तमेव विभज्य दर्शयति

सर्वगोऽपि मरुद्यद्व-

द्व्यजनेनोपजीवितः ।

अर्थकृत्सर्वगं मन्त्र-

चक्रं रूढेस्तथा भवेत् ॥ ४३ ॥

चतुष्कपञ्चाशिकया

तदेतत्त्वमुच्यते ।

रूढेरिति स्थण्डिलादावेवंप्ररोहादित्यर्थः ।
 तथेति अर्थकृत् । चतुष्कपञ्चाशिकेति सृष्ट्या-
 दिप्रमेयचतुष्टयाभिधायिना एवंपरिमाणेन प्र-
 न्थविशेषणेत्यर्थः ॥

न केवलमेतदत्रैवोक्तं, यावदन्यत्रापीत्याह

श्रीनिर्मर्यादशास्त्रे च

तदेतद्विभुनोदितम् ॥ ४४ ॥

तदेव अर्थद्वारेण आह

देवः सर्वगतो देव

निर्मर्यादः कथं शिवः ।

आवाह्यते क्षम्यते वे-

त्येवंपृष्ठोऽब्रवीद्विभुः ॥ ४५ ॥

वासनावाह्यते देवि

वासना च विसृज्यते ।

परमार्थेन देवस्य

नावाहनविसर्जने ॥ ४६ ॥

निर्मर्याद इति निर्यन्नणः स्वतन्न इति यावत् ॥

वासनात्मकत्वमेव अत्र दर्शयति

आवाहितो मया देवः

स्थण्डिले च प्रतिष्ठितः ।

पूजितः स्तुत इत्येवं

हृष्ट्वा देवं विसर्जयेत् ॥ ४७ ॥

प्राणिनामप्रबुद्धानां

सन्तोषजननाय वै ।

आवाहनादिकं तेषां

प्रवृत्तिः कथमन्यथा ॥ ४८ ॥

कालेन तु विजानन्ति

प्रवृत्ताः पतिशासने ।

अनुक्रमेण देवस्य

प्राप्तिं भुवनपूर्विकाम् ॥ ४९ ॥

ज्ञानदीपद्युतिध्वस्त-

समस्ताज्ञानसञ्चयाः ।

कुतो वानीयते देवः

कुत्र वा नीयतेऽपि सः ॥५०॥

स्थूलसूक्ष्मादिभेदेन
स हि सर्वत्र संस्थितः ।

भुवनपूर्विकामिति

‘..... मते भुवनभर्तरि ।’ (मृ० तं०)

इत्याद्युक्तयोजनिकाबलात् तत्तत्त्वभुवनासा-
दनप्रक्रियात्मिकामित्यर्थः ॥

आवाहनानन्तरकर्तव्यमुपदेष्टुमाह

आवाहिते मन्त्रगणे

पुष्पासवनिवेदनैः ॥ ५१ ॥

धूपैश्च तर्पणं कार्यं

श्रद्धाभक्तिबलोचितैः ।

दीप्तानां शक्तिनादादि-

मन्त्राणामासवैः पलैः ॥ ५२ ॥

रक्तैः प्राक् तर्पणं पश्चात्

पुष्पधूपादिविस्तरैः ।

ननु आवाहनानन्तर्येण तर्पणमेव कार्यमि-
त्यत्र किं प्रमाणमित्याशङ्क्याह

आगतस्य तु मन्त्रस्य

न कुर्यात्तर्पणं यदि ॥ ५३ ॥

हरत्यर्धशरीरं स

इत्युक्तं किल शम्भुना ।

ननु इह तर्पणार्थं द्रव्यादि उद्दिष्टं, पूजादि
पुनः कतरेण कार्यमित्याशङ्क्याह

यद्यदेवास्य मनसि

विकासित्वं प्रयच्छति ॥ ५४ ॥

तेनैव कुर्यात्पूजां स

इति शम्भोर्विनिश्चयः ।

ननु यद्येवं, तत्कथं शान्तिपुष्ट्यादौ द्रव्य-
नियमः सर्वत्रैवोक्त इत्याशङ्क्याह

साधकानां बुभुक्षूणां

विधिर्नियतियन्त्रितः ॥ ५५ ॥

मुमुक्षूणां तत्त्वविदां

स एव तु निर्गलः ।

ननु एवं विधिविशेषे अत्र किं निमित्तमि-
त्याशङ्क्याह

कार्ये विशेषमाधित्सु-

र्विशिष्टं कारणं स्पृशेत् ॥५६॥

रक्तकर्पासतूलेच्छु-

स्तुल्यतद्वीजपुञ्जवत् ।

सन्ति भोगे विशेषाश्च

विचित्राः कारणेरिताः ॥ ५७ ॥

तुल्येति रक्तमेव ॥ ५७ ॥

मोक्षे पुनः कश्चिद्विशेषो नास्तीत्याह

देशकालानुसन्धान-

गुणद्रव्यक्रियादिभिः ।

खल्पा क्रिया भूयसी वा

हृदयाह्लाददायिभिः ॥ ५८ ॥

बाह्यैः संकल्पजैर्वापि

कारकैः परिकल्पिता ।

मुमुक्षोर्न विशेषाय

नैःश्रेयसविधिं प्रति ॥ ५९ ॥

ननु कथं नाम अत्र खल्पा भूयसी वा

क्रिया विशेषमाधातुं नोत्सहते इत्याशङ्क्याह

नहि ब्रह्मणि शंसन्ति

बाहुल्याल्पत्वदुर्दशाः ।

ननु विचित्रैः कारणैः परिकल्प्यमानापि
क्रिया यदि अत्र न विशेषमाधत्ते, तत्किमेषां प्रा-
धान्येन हृदयाह्लाददायित्वमुक्तमित्याशङ्क्याह

चितः स्वातन्त्र्यसारत्वात्

तस्यानन्दघनत्वतः ॥ ६० ॥

क्रिया स्यात्तन्मयीभूत्यै

हृदयाह्लाददायिभिः ।

तस्येति स्वातन्त्र्यस्य ॥

अत एव एषां चिदानन्दघनमेव रूपं पूजा-
योग्यमित्याह

शिवाभेदभराद्भाव-

वर्गः श्रियोतति यं रसम् ॥६१॥

तमेव परमे धाम्नि

पूजनायार्पयेद्बुधः ।

एतच्च मयैव अन्यत्र वितत्योक्तमित्याह

स्तोत्रेषु बहुधा चैत-

न्मया प्रोक्तं निजाह्निके ॥६२॥

एतदेवोच्चित्य दर्शयति

अधिशय्य पारमार्थिक-

भावप्रसरप्रकाशमुल्लसति ।

या परमामृतदृक् त्वां

तयार्चयन्ते रहस्यविदः ॥६३॥

कृत्वाधारधरां चमत्कृतिरस-

प्रोक्षाक्षणक्षालिता-

मात्तैर्मानसतः स्वभावकुसुमैः

स्वामोदसन्दोहिभिः ।

आनन्दामृतनिर्भरस्वहृदया-

नर्घार्घपात्रक्रमात्

त्वां देव्या सह देहदेवसदने

देवार्चयेऽहर्निशम् ॥ ६४ ॥

नानास्वादरसामिमां त्रिजगतीं

हृच्चक्रयन्त्रार्पिता-

मूर्ध्वाध्यस्तविवेकगौरवभरा-

न्निष्पीड्य निःष्यन्दितम् ।

यत्संवित्परमामृतं मृतिजरा-
 जन्मापहं जृम्भते
 तेन त्वां हविषा परेण परमे
 संतर्पयेऽहर्निशम् ॥ ६५ ॥

इति श्लोकत्रयोपात्त-
 मर्थमन्तर्विभावयन् ।
 येन केनापि भावेन
 तर्पयेद्देवतागणम् ॥ ६६ ॥

मुद्रां प्रदर्शयेत्पश्चा-
 न्मनसा वापि योगतः ।
 वचसा मन्त्रयोगेन
 वपुषा संनिवेशतः ॥ ६७ ॥

कृत्वा जपं ततः सर्वं
 देवतायै समर्पयेत् ।
 तच्चोक्तं कर्तृतातत्त्व-
 निरूपणविधौ पुरा ॥ ६८ ॥

ततो विसर्जनं कार्यं
 बोधैकात्म्यप्रयोगतः ।
 कृत्वा वा वह्निगां मन्त्र-
 तृप्तिं प्रोक्तविधानतः ॥ ६९ ॥
 द्वारपीठगुरुव्रात-
 समर्पितनिवेदनात् ।
 ऋतेऽन्यत्स्वयमश्रीया-
 दगाधेऽम्भस्यथ क्षिपेत् ॥७०॥

तयेति परमामृतदृशा । आधारोऽत्र जन्मा-
 धारः । यन्त्रेत्यादिना अत्र लौकिकश्चाक्रिकवृ-
 त्तान्तोऽपि कटाक्षितः । एतच्च प्राग्व्याख्ययैव
 गतार्थमिति नेह प्रातिपद्येन व्याख्यातम् ।
 श्लोकत्रयोपात्तमर्थमिति परसंविद्विश्रान्तिलक्ष-
 णम् । पुरेति नवमत्रयोदशाह्निकादौ । अन्य-
 दिति मुख्यम् ॥ ७० ॥

अस्य अगाधाम्भःप्रक्षेपणकारणमाह

प्राणिनो जलजाः पूर्व-
 दीक्षिताः शम्भुना स्वयम् ।

विधिना भाविना श्रीम-
न्मीननाथावतारिणा ॥७१॥

भाविनेति एकान्नत्रिंशाहिकादौ वक्ष्यमाणेन ॥
अन्यभक्षणेन दोष इत्याह

मार्जारमूषिकाद्यैर्य-
ददीक्षैश्चापि भक्षितम् ।
तच्छङ्कातङ्कदानेन
व्याधये नरकाय च ॥ ७२ ॥

तदुक्तं

‘भुक्तोज्झितं हि यच्चान्नुच्छिष्टं गुरुदेवयोः ।
रक्षेन्निक्षेपवन्नित्यं न देयं यस्य कस्यचित् ॥
गते चाग्नौ जले कूपे प्रक्षिपेत्प्रयतात्मवान् ।
अदीक्षितैर्यदा भुक्तं मन्त्रसिद्धिर्विनश्यति ॥
अभक्तैस्तस्करभयं लौकिको यदि भक्षयेत् ।
वैकल्यं जायते तस्य दुःखितोऽन्यैश्च पक्षिभिः ॥
मकरैः पुत्रनाशः स्यान्मेषैस्तनयनाशनम् ।
वानरैर्बन्धनं देवि लीढं वा यदि वा भवेत् ॥
खरोष्ट्रयोरेव दारिद्र्यं शुकैः शोकविवर्धनम् ।
सुखसौभाग्यनाशः स्याल्लीढे मर्कटवाजिभिः ॥

विडालेन विलीढं स्याद्वाधिराशु प्रवर्तते ।
 कलहः शारिकाभिश्च कलविङ्कैर्विशेषतः ॥
 काकैर्विदेशगमनं चिल्लया मरणं भवेत् ।
 आयुषोऽपि भवेद्धानिरुन्दुरो यदि भक्षयेत् ॥
 सारमेयो यदा भुङ्क्ते तदा व्याधिसमुद्भवः ।
 गोभिर्विद्वेषणं जायेज्जम्बुकेभ्यो ध्रुवं वधः ॥
 व्यभिचारस्तु दाराणां वराहो यदि भक्षयेत् ।
 चौरैभ्यस्तु भयं जायेन्नकुलस्तु यदा स्पृशेत् ॥
 दुष्टमानुषयोषिद्धिर्नास्तिकैरुपयुज्यते ।
 तदा दुःखानि सर्वाणि प्राप्नुवन्त्यपि साधकाः ॥'

इति ॥ ७२ ॥

ननु अत्र दीक्षितादीक्षितविभागो नाम वि-
 कल्पः, सच निर्विकल्पानां ज्ञानिनां न न्याय्य
 इति कथमविशेषेणैतदुक्तमित्याशङ्क्य आह

अतस्तत्त्वविदा ध्वस्त-

शङ्कातङ्कोऽपि पण्डितः ।

प्रकटं नेदृशं कुर्या-

ल्लोकानुग्रहवाञ्छया ॥ ७३ ॥

अत इति मार्जारादिभक्षणस्य एवं प्रत्यवा-
 यहेतुत्वात् । विदेति ज्ञानम् । प्रकटमिति यथा
 न कश्चिदपि एवं पश्येदित्यर्थः । तथात्वे
 हि सविकल्पोऽपि लोक एवमादध्यादिति शा-
 स्त्रीयो विधिरुत्सीदेत् । यद्वा अयं ज्ञानिनं
 प्रति विचिकित्सते शास्त्रविरुद्धमनेन अनुष्ठित-
 मिति ॥ ७३ ॥

नच एतन्निर्मूलमेव उक्तमित्याह

श्रीमन्मतमहाशास्त्रे

तदुक्तं विभुना स्वयम् ।

तदेव आह

स्वयं तु शङ्कासङ्कोच-

निष्कासनपरायणः ॥ ७४ ॥

भवेत्तथा यथान्येषां

शङ्का नो मनसि स्फुरेत् ।

मार्जयित्वा ततः स्नानं

पुष्पेणाथ प्रपूजयेत् ॥ ७५ ॥

पुष्पादि सर्वं तत्स्थं त-
द्गाधाम्भसि निक्षिपेत् ॥

तत इति नैवेद्यभक्षणाद्यनन्तरम् ॥

आह्निकार्थमेवोपसंहरति

उक्तः स्थण्डिलयागोऽयं
नित्यकर्मणि शम्भुना ॥ ७६ ॥

इति शिवम् ॥ ७६ ॥

श्रीमद्गुरुप्रसादासादितपूजासतच्चसुहितमतिः ।

षड्विंशमाह्निकमिदं व्याचक्रे जयरथाभिरुच्यः ॥

इति श्रीतन्त्रालोकविवेके स्थण्डिलपूजाप्रकाशनं नाम

षड्विंशमाह्निकम् ॥ २६ ॥

अथ

श्रीतन्त्रालोके ।

श्रीमन्महामाहेश्वराचार्याभिनवगुप्तविरचिते
श्रीजयरथकृतविवेकाख्यटीकोपेते

सप्तविंशतितममाह्निकम् ।

देवं चक्रव्योमग्रन्थिगमाधारनाथमजम् ।
अपि परसंविद्रूढैः स्पृहणीयं स्पृहणमस्मि नतः ॥

इदानीं द्वितीयार्धेन नित्यावशेषरूपां लिङ्गार्चा
वक्तुमाह

अथोच्यते लिङ्गपूजा
सूचिता मालिनीमते ॥ १ ॥

सूचितेति

‘यजेदाध्यात्मिकं लिङ्गं..... ।’ (१८।३)

इत्यादिना ॥ १ ॥

ननु अत्र कस्माल्लिङ्गपूजायाः साक्षादेव न
अभिधानं कृतमित्याशङ्क्य आह

एतेषामूर्ध्वशास्त्रोक्त-

मन्त्राणां न प्रतिष्ठितम् ।

बहिष्कुर्यात्ततो ह्येते

रहस्यत्वेन सिद्धिदाः ॥ २ ॥

ननु एषां बहिःप्रतिष्ठया किं स्यादित्या-
शङ्क्य आह

स्ववीर्यानन्दमाहात्म्य-

प्रवेशवशशालिनीम् ।

ये सिद्धिं ददते तेषां

बाह्यत्वं रूपविच्युतिः ॥ ३ ॥

निमित्तान्तरमप्यत्रास्तीत्याह

किंच चोक्तं समावेश-

पूर्णो भोक्त्रात्मकः शिवः ।

भोगलाम्पत्यभागभोग-

विच्छेदे निग्रहात्मकः ॥ ४ ॥

ननु निग्रहात्मकत्वेन अस्य किं स्यादित्या-
शङ्क्य आह

शान्तत्वन्यक्रियोद्भूत-
जिघत्सावृंहितं वपुः ।
स्वयं प्रतिष्ठितं येन
सोऽस्याभोगे विनश्यति ॥ ५ ॥

स इति स्वयंप्रतिष्ठाता ॥ ५ ॥

नच एतद्युक्तिमात्रशरणमेवेत्याह

उक्तं ज्ञानोत्तरायां च
तदेतत्परमेशिना ।
शिवो यागप्रियो यस्मा-
द्विशेषान्मातृमध्यगः ॥ ६ ॥

तस्माद्रहस्यशास्त्रेषु
ये मन्त्रास्तान्बुधो बहिः ।
न प्रतिष्ठापयेज्जातु
विशेषाद्वक्तरूपिणः ॥ ७ ॥

अत एव मृतस्यार्थे

प्रतिष्ठान्यत्र योदिता ।

सात्र शास्त्रेषु नो कार्या

कार्या साधारणी पुनः ॥ ८ ॥

अत एवेति बहिःप्रतिष्ठानिषेधात् । अन्य-
त्रेति श्रीमृत्युञ्जयादौ । यदुक्तं

‘प्रतिष्ठा वापि कर्तव्या दग्धपिण्डे श्मशानके ।’

इति । साधारणीति नेत्रमन्त्रादिना ॥ ८ ॥

एवमस्मदर्शने बहिःस्थिरप्रतिष्ठानिषेधात्
चलैव कार्येत्याह

आ तन्मयत्वसंसिद्धे-

रा चाभीष्टफलोदयात् ।

पुत्रकः साधको व्यक्त-

मव्यक्तं वा समाश्रयेत् ॥ ९ ॥

प्रतिमा च अत्र पुत्रकादिभिः किं स्वयमेव
कार्या न वेत्याशङ्क्य आह

पुत्रकैर्गुरुरभ्यर्थ्यः

साधकस्तु स्वयं विदन् ।

यदि तत्स्थापयेन्नो चे-

१०० तेनाप्यथ्यो गुरुर्भवेत् ॥ १० ॥

गुरुश्चात्र निरोधार्ये

काल इत्थं विभौ वदेत् ।

जीवत्यस्मिन्फलान्तं त्वं

तिष्ठेर्जीवावधीति वा ॥ ११ ॥

लिङ्गं च बाणलिङ्गं वा

रत्नजं वाथ मौक्तिकम् ।

पौष्पमान्नमथो वास्त्रं

गन्धद्रव्यकृतं च वा ॥ १२ ॥

नतु पाषाणजं लिङ्गं

शिल्प्युत्थं परिकल्पयेत् ।

धातूत्थं च सुवर्णोत्थ-

वर्जमन्यद्विवर्जयेत् ॥ १३ ॥

न चात्र लिङ्गमानादि

क्वचिदप्युपयुज्यते ।

उदारवीर्यैर्मन्त्रैर्य-

द्भासितं फलदं हि तत् ॥ १४ ॥

तस्यापि स्थण्डिलाद्युक्त-

विधिना शुद्धिमाचरेत् ।

मन्त्रार्पणं तथैव स्या-

न्निरोधस्तूक्तयुक्तितः ॥ १५ ॥

अग्नौ च तर्पणं भूरि-

विशेषाद्दक्षिणा गुरोः ।

दीनादितृप्तिर्विभवा-

द्याग इत्यधिको विधिः ॥ १६ ॥

सर्वेष्वव्यक्तलिङ्गेषु

प्रधानं स्यादकल्पितम् ।

तथा च तत्र तत्रोक्तं

लक्षणे पारमेश्वरे ॥ १७ ॥

सूत्रे पात्रे ध्वजे वस्त्रे

स्वयम्भूबाणपूजिते ।

नदीप्रस्रवणोत्थे च

नाह्वानं नापि कल्पना ॥१८॥

पीठप्रसादमन्त्रांश-

वेलादिनियमो नच ।

व्यक्तं वा चित्रपुस्तादौ

देवदारुसुवर्णजम् ॥ १९ ॥

अथ दीक्षितसच्छिल्पि-

कृतं स्थापयते गुरुः ।

अथवा लक्षणोपेत-

मूर्धतत्कर्पराश्रितम् ॥ २० ॥

पङ्क्तिचक्रकशूलाञ्ज-

विधिना तूरमाश्रयेत् ।

तल्लक्षणं ब्रुवे श्रीम-

त्पिचुशास्त्रे निरूपितम् ॥२१॥

तूरे योगः सदा शस्तः

सिद्धिदो दोषवर्जिते ।

स्थापयेदिति स्वयमेव । नो चेदिति स्वयम-
ज्ञत्वे सतीत्यर्थः । अस्मिन्निति साधके पुत्रके वा ।
फलान्तं जीवावधीति वा । यदुक्तम्

‘आ तन्मयत्वसंसिद्धेरा चाभीष्टफलोदयात् ।’

इति । वास्त्रमिति वस्त्रादावेव कृतसंनिवेशम् ।
नतु पाषाणजमिति तद्धि स्थिरप्रतिष्ठायां यो-
ग्यमित्याकृतम् । अन्यद्विवर्जयेदिति तेन सौ-
वर्णमेव कार्यमित्यर्थः । नात्र लिङ्गमानायुप-
युज्यते इति, यदभिप्रायेणैव

‘सिद्धैः संस्थापितानां तु न मानादि विचारयेत् ।’

इत्यादि उक्तम् । तस्येति लिङ्गस्य । उक्तेति

‘जीवत्यस्मिन्फलान्तं त्वं तिष्ठेर्जीवावधीति वा ।’

इति । भूरिविशेषादिति नतु विशेषमात्रात् ।
अधिक इति नित्यात् । सूत्र इति अक्षसूत्रे ।
पात्र इति महति । ध्वज इति खट्वाङ्गादौ ।
वस्त्र इति यागार्थं परिकल्पिते । मूर्धेत्यखण्डम् ।
चक्रकेत्यावर्तक्रमेण । तदेव पठति तूर इत्यादि ॥

दोषानेव अभिधत्ते

जालकैर्जर्जरै रन्ध्रै-

र्दन्तैरुनाधिकै रुजा ॥ २२ ॥

युक्ते च तूरे हानिः स्यात्

तद्धीने याग उत्तमः ।

काम्य एव भवेत्तूर-

मिति केचित्प्रपेदिरे ॥ २३ ॥

जालकैरिति नवोद्भिन्नैः सूक्ष्मप्रायैः । जर्जरै-
रिति तैरेव चिरोद्भिन्नैः । उनाधिकैरिति द्वा-
त्रिंशतः । रुजेति क्लेदादिरूपया । तद्धीन इति
जालकादिरहिते । केचिदिति प्राच्याः ॥ २३ ॥

स्वमतमाह

गुरवस्तु विधौ काम्ये

यत्नाद्दोषांस्यजेदिति ।

व्याचक्षते पिचुप्रोक्तं

न नित्ये कर्मणीत्यदः ॥ २४ ॥

श्रीसिद्धातन्त्र उक्तं च

तूरलक्षणमुत्तमम् ।

एकादिकचतुष्षण्डे

गोमुखे पूर्णचन्द्रके ॥ २५ ॥

पद्मगोरोचनामुक्ता-

नीरस्फटिकसंनिभे ।

एकादिपञ्चसद्रन्ध्र-

विद्यारेखान्विते शुभे ॥ २६ ॥

न रूक्षवक्रशकल-

दीर्घनिम्नसविन्दुके ।

श्लक्ष्णया वज्रसूच्यात्र

स्फुटं देवीगणान्वितम् ॥ २७ ॥

सर्वं समालिखेत्पूज्यं

सर्वावयवसुन्दरम् ।

गोमुखेति आकारसादृश्याय, पद्मेत्यादि च
वर्णसादृश्याय उपात्तम् । सद्रन्ध्रेति अत्र

रन्ध्राणां सत्त्वं मद्यादिनिर्गमनहेतुत्वभावात् ।
विद्येति चतुर्दश । यदुक्तं तत्र

‘आदौ तावत्परीक्षेत कपालं लक्षणान्वितम् ।
एकखण्डे द्विखण्डे वा त्रिखण्डे वा सुशोभने ।
चतुष्खण्डे गोमुखे वा पूर्णचन्द्रसमप्रभे ।
पद्माभे रोचनाभे वा नीराभे मौक्तिकप्रभे ॥
प्रबालामेन्द्रनीलामे शुद्धस्फटिकसंनिभे ।
विद्यारेखासमायुक्ते एकरन्ध्रे द्विरन्ध्रके ॥
त्रिचतुष्पञ्चके वाथ कर्तव्यं शुभलक्षणम् ।
रूक्षे जर्जरिते क्रूरे वक्रे दीर्घे कृशोदरि ॥
बिन्दुभिः खचिते निम्ने न कदाचित् कृतिं कुरु ।
ज्ञात्वा लक्षणसंशुद्धं कपालं सार्वकामिकम् ॥
तत्र चोर्ध्वपुटे कार्या प्रतिमा या मनःस्थिता ।
तुर्यांशे तु कृते क्षेत्रे तदन्ते वृत्तमालिखेत् ॥
वृत्तान्ते तु पुनर्वृत्तं पुनर्मध्यं त्रिभागिकम् ।
तस्य मध्ये पुनः पद्मं ज्ञात्वा चक्रे यथा तथा ॥
मध्ये देवीं च वा देवं योगिनीभिः परीवृतम् ।
श्लक्ष्णया वज्रसूच्या च कार्या चैवाङ्गकल्पना ॥’

इत्यादि बहुप्रकारम् ॥

एतदेव अन्यत्रापि अतिदिशति

एतदेवानुसर्तव्य-

मर्घपात्रेऽपि लक्षणम् ॥ २८ ॥

तथाच आगमोऽप्येवमित्याह

श्रीब्रह्मयामलेऽप्युक्तं

पात्रं गोमुखमुत्तमम् ।

गजकूर्मतलं कुम्भ-

वृत्तशक्तिकजाकृति ॥ २९ ॥

शक्तिकजं गुह्यम् ॥ २९ ॥

एवं लिङ्गस्वरूपं बहुधा व्याख्याय अक्षसूत्रं
निरूपयति

अक्षसूत्रमथो कुर्या-

त्तत्रैवाभ्यर्चयेत्क्रमम् ।

वीरधातुजलोद्भूत-

मुक्तारत्नसुवर्णजम् ॥ ३० ॥

अक्षसूत्रं क्रमोत्कृष्टं

रौद्राक्षं वा विशेषतः ।

शतं तिथ्युत्तरं यद्वा

साष्टं यद्वा तदर्धकम् ॥ ३१ ॥

तदर्धं वाथ पञ्चाश-

द्युक्तं तत्परिकल्पयेत् ।

वीरधातुर्महाशङ्खः । जलोद्भूतं पद्माक्षम् ।
तिथयः पञ्चदश । तदर्धं चतुष्पञ्चाशत् । तदर्धं
सप्तविंशतिः ॥

अत्रैव व्याप्तिं दर्शयति

वक्राणि पञ्च चित्स्पन्द-

ज्ञानेच्छाकृतिसंगतेः ॥ ३२ ॥

पञ्चधाद्यन्तगं चैक्य-

मित्युपान्त्याक्षगो विधिः ।

शक्तितद्वत्प्रभेदेन

तत्र द्वैरूप्यमुच्यते ॥ ३३ ॥

ततो द्विगुणमाने तु

द्विरूपं न्यासमाचरेत् ।

ततोऽपि द्विगुणे सृष्टि-
 संहतिद्वितयेन तम् ॥ ३४ ॥
 मातृकां मालिनीं वाथ
 न्यस्येत्खशरसंमिते ।
 उत्तमे तु द्वयीं न्यस्ये-
 न्यस्य पूर्व प्रचोदितान् ॥३५॥
 दीक्षायां मुख्यतो मन्त्रा-
 स्तान्पञ्चदश दैशिकः ।
 यदि वा तत्त्वभुवन-
 कलामन्त्रपदार्णजैः ॥ ३६ ॥
 संख्याभेदैः कृते सूत्रे
 तं तं न्यासं गुरुश्वरेत् ।
 कृत्वाक्षसूत्रं तस्यापि
 सर्वं स्थण्डिलवद्भवेत् ॥ ३७ ॥
 पूजितेन च तेनैव
 जपं कुर्यादतन्द्रितः ।

विधिरुक्तस्त्वयं श्रीम-

न्मालिनीविजयोत्तरे ॥ ३८ ॥

चक्रवद्मयन्नेत-

द्यद्वक्ति स जपो भवेत् ।

यदीक्षते जुहोत्येत-

द्वोधाग्नौ संप्रवेशनात् ॥ ३९ ॥

पञ्चधेति वक्रपञ्चकस्य चिदादिशक्तिपञ्चकेन
गुणनात् पञ्चविंशतिर्भवतीत्यर्थः । ऐक्यमिति
उपाध्यतीतमेकं रूपमित्यर्थः । तद्धि द्विविध-
मादावुपाधीनामनुल्लासात् अन्ते च उपाधीनां
प्रशमयोगत इति । एवं सप्तविंशतिः । उपा-
न्येति पञ्चाशदक्षात्मनोऽन्त्यस्य अक्षसूत्रस्य
समीपवर्तित्वात् । तत्रेति सप्तविंशतौ । द्विगुण-
माने इति चतुष्पञ्चाशदात्मनि । द्विरूपमिति
शक्तिशक्तिमदात्मकम् । ततोऽपि द्विगुणे इति
अष्टोत्तरशतात्मनि । खशरेति पञ्चाशत् । उत्तमे

इति पञ्चदशोत्तरशतात्मनि । द्वयीमिति मा-
तृकामालिनीरूपाम् । पूर्वमिति सप्तदशाह्निके ।
यदुक्तं तत्र

‘पिवन्याद्यष्टकं चास्त्रादिकं षड्दं परा तथा ।’ (४०)

इति, पञ्चदश एते स्युरिति । यदि वेति
पक्षान्तरे । उक्त इति एकात्रविंशे पटले । य-
दुक्तं तत्र

‘तदानेन विधानेन प्रकुर्यादक्षमालिकाम् ।
मणिमौक्तिकशङ्खादिपद्माक्षादिविनिर्मिताम् ॥
हेमादिधातुजां वाथ शतार्धाक्षमितां बुधः ।
यथा स्वबाहुमात्रा स्याद्वलयाकृतितां गता ॥
तां गृहीत्वा समालभ्य गन्धधूपाधिवासिताम् ।
पूजयित्वा कुलेशानं तत्र शक्तिं निवेशयेत् ॥
प्रत्येकमुच्चरेद्बीजं पराबीजपुटान्तगम् ।
प्रस्फुरत्क्षान्तमेकस्मिन्नाद्यक्षे विनियोजयेत् ॥
आद्यर्णं व्यापकं भूयः सर्वाधिष्ठायकं सरेत् ।
द्विविधेऽपि हि वर्णानां भेदे विधिरयं मतः ॥
द्वितीये व्यापकं वर्णं द्वितीयं पूर्ववन्न्यसेत् ।
तृतीयादिषु वर्णेषु फ्रान्तेष्वप्येवमिष्यते ॥

ततः शक्तिमनुस्मृत्य सूत्राभामेकमानसः ।

अक्षमध्यगतां कुर्यादक्षसूत्रप्रसिद्धये ॥

चक्रवद्धमयन्नेतद्यदेवात्र प्रभाषते ।

तत्सर्वं मन्त्रसंसिद्ध्यै जपत्वेन प्रकल्पते ॥

होमः स्यादीक्षिते तद्ब्रह्ममानेऽत्र वस्तुनि ।' (१९।८३)

इति ॥ ३९ ॥

इदानीमुक्तेऽपि पात्रस्य लक्षणे तद्भेदोपद-
र्शनाय पक्षान्तरमाह

अथवार्धमहापात्रं

कुर्यात्तच्चोत्तरं परम् ।

नारिकेलमथो बैल्वं

सौवर्णं राजतं च वा ॥ ४० ॥

तस्याप्येष विधिः सर्वः

प्रतिष्ठादौ प्रकीर्तितः ।

तन्निष्कम्परसैः पूर्णं

कृत्वास्मिन्पूजयेत्क्रमम् ॥४१॥

निष्कम्परसैरिति वीरसन्धिभिः पञ्चामृता-
दिभिरित्यर्थः ॥ ४१ ॥

अत्र इतिकर्तव्यतामाह

अधोमुखं सदा स्थाप्यं

पूजितं पूजने पुनः ।

तत्पात्रमुन्मुखं तच्च

रिक्तं कुर्यान्न तादृशम् ॥ ४२ ॥

पूजान्ते तद्रसापूर्ण-

मात्मानं प्रविधाय तत् ।

अधोमुखं च संपूज्य

स्थापयेत विचक्षणः ॥ ४३ ॥

पूजितमिति पात्रविद्यादिना । पूजने इति
यथेष्टमन्त्रादेः । तादृशमित्युन्मुखम् ॥ ४३ ॥

तत्तच्छास्त्रोदितानि पूजाधारान्तराण्यपि दर्शयितुमाह

खड्गं कृपाणिकां यद्वा

कर्तरीं मकुरं च वा ।

विमलं तत्तथा कुर्या-

च्छ्रीमत्कालीमुखोदितम् ॥ ४४ ॥

श्रीभैरवकुलेऽप्युक्तं
 कुलपर्वप्रपूजने ।
 स्थण्डिलेऽग्नौ पटे लिङ्गे
 पात्रे पद्मेऽथ मण्डले ॥ ४५ ॥

मूर्तौ घटेऽस्त्रसंघाते
 धटे सूत्रेऽथ पूजयेत् ।
 स्वेन स्वेनोपचारेण
 सङ्करं वर्जयेदिति ॥ ४६ ॥

स्वेन स्वेनेति गृहस्थाद्युचितेन । यदुक्तं

‘गृहे गृहोद्भवैर्द्रव्यैः श्मशाने च तदुद्भवैः ।
 विधिवत्पूजनं कार्यं शवलं न समाचरेत् ॥’

इति ॥ ४६ ॥

ननु किमनेकैः स्थण्डिलादिभिः पूजाधारै-
 रित्याशङ्कां गर्भीकृत्य विषयविभागं दर्शयति

यथाप्सु शान्तये मन्त्रा-
 स्तद्वदस्त्रादिषु ध्रुवम् ।

शत्रुच्छेदादिकर्तारः

काम्योऽतः सङ्करोऽज्ञितः ॥४७॥

अत इति एषां प्रतिनियतकारित्वात्, तेन शान्तिकामो जल एव पूजां विद्ध्यत्, न अस्त्रादाविति ॥ ४७ ॥

ननु एवमकामस्य पुनः किमेभिर्बहुभिरित्याशङ्क्य आह

अकामस्य तु ते तत्त-

त्स्थानोपाधिवशाद्भुवम् ।

पाशकर्तनसंशुद्ध-

तत्त्वाप्यायादिकारिणः ॥४८॥

अथवा पुस्तकं तादृ-

ग्रहःशास्त्रक्रमोम्भितम् ।

सुशुद्धं दीक्षितकृतं

तत्राप्येष विधिः स्मृतः ॥४९॥

अथवेति पक्षान्तरे । तादृग्रहःशास्त्रक्रमोम्भितत्वेन च अस्य सर्वसहत्वात् सर्वकर्मस्वपि आनुगुण्यं कटाक्षितम् । कृतमिति लिखितम् ॥

एवं लिङ्गस्वरूपमभिधाय, पूजाभेदमभिधा-
तुमाह

इत्थं स्वयंप्रतिष्ठेषु
यावद्यावत्स्थितिर्भवेत् ।
विभवैस्तर्पणं शुद्धि-
स्तावद्विच्छेदवर्जनम् ॥ ५० ॥
अत एव यदा भूरि-
दिनं मण्डलकल्पनम् ।
तदा दिने दिने कुर्या-
द्विभवैस्तर्पणं बहु ॥ ५१ ॥
प्रतिष्ठायां च सर्वत्र
गुरुः पूर्वोदितं परम् ।
सतत्त्वमनुसन्धाय
संनिधिं स्फुटमाचरेत् ॥ ५२ ॥

विच्छेदवर्जनमिति विच्छेदं परिवर्ज्य अवि-
च्छिन्नमित्यर्थः । अत एवेति अविच्छेदेन तर्प-
णादेः कार्यत्वात् ॥ ५२ ॥

ननु

‘आ तन्मयत्वसंसिद्धेरा चाभीष्टफलोदयात् ।
पुत्रकः साधको व्यक्तमव्यक्तं वा समाश्रयेत् ॥’(९ श्लो०)
इत्याद्युक्त्या तत्तदभीष्टसिद्धिपर्यन्तं पुत्रकादीनां
लिङ्गादिसमाश्रयणमुक्तम्, अनन्तरं पुनरेभिः
किं कार्यमित्याशङ्क्य आह

सिद्धे तु तन्मयीभावे

फले पुत्रकसाधकैः ।

अन्यस्मै तद्द्वयादन्य-

तरस्मै तत्समर्प्यते ॥ ५३ ॥

तस्याप्येष विधिः सर्व-

स्तदलाभे तु सर्वथा ।

अगाधेऽम्भसि तत्क्षेप्यं

क्षमयित्वा विसृज्य च ॥ ५४ ॥

इत्येष स्वप्रतिष्ठान-

विधिः शिवनिरूपितः ।

परप्रतिष्ठिते लिङ्गे

बाणीयेऽथ स्वयंभुवि ॥ ५५ ॥

सर्वमासनपक्षे प्राङ्-

न्यस्य संपूजयेत्क्रमम् ।

एवं तत्समर्पणे योग्यश्चेत् कश्चिन्न लब्धः,
तदा तैः किं कार्यमित्याशङ्क्य आह तदलाभ
इति । स्वयम्भुवीत्यर्थाद्विधिर्निरूपित इति, तदे-
वाह सर्वमिति ॥

ननु स्वयम्भवादयो हि शुद्धादशुद्धाद्वा अध्व-
मध्यादवतीर्णाः, तत्कथमत्र इदं सर्वाध्वोत्तीर्णं
संपूजयेदित्याशङ्क्य आह

शुद्धाशुद्धाध्वजाः सर्वे

मन्त्राः सर्वः शिवान्तकः ॥५६॥

अध्वा चेहासने प्रोक्त-

स्तत्सर्वत्रार्चयेदिदम् ।

आवाहनविसृष्टी तु

तत्र प्राग्वत्समाचरेत् ॥ ५७ ॥

नच एतद्युक्तिमात्रसिद्धमेवेत्याह

उक्तं तन्त्रेऽप्यघोरेशे

स्वच्छन्दे विभुना तथा ।

अथवा प्रत्यहं प्रोक्त-
 मानार्धार्धनियोगतः ॥ ५८ ॥
 कृत्वेष्टं मण्डलं तत्र
 समस्तं क्रममर्चयेत् ।

प्रोक्तमानेति

‘एवमस्य त्रिहस्तस्य.....’

इत्याद्यभिहितस्य त्रिहस्तत्वादेः ॥

एतदेव उपसंहरति

बहुप्रकारभिन्नस्य

लिङ्गस्यार्चा निरूपिता ॥५९॥

इति शिवम् ॥ ५९ ॥

बहुभेदभङ्गिलिङ्गस्वरूपसंविन्निरूपणाचतुरः ।

सप्तविंशं व्यवृणोदाहिकमेतज्जयरथाभिरुच्यः ॥

इति श्रीतन्त्रालोकविवेके लिङ्गार्चाप्रकाशनं नाम सप्तविंश-

माहिकम् ॥ २७ ॥